

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НІКІФОРОВ КАРЕН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 322(477.62) “1965/1991”

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СРСР У СПРАВАХ РЕЛІГІЙ 1965-1991 РОКІВ:
НА МАТЕРІАЛАХ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ»**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Нікіфоров К.С.

Науковий керівник: Салата Оксана Олексіївна, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти України Київського університету імені Бориса Грінченка

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Нікіфоров К.С. Державна політика СРСР у справах релігій 1965-1991 років: на матеріалах Донецької області. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2023.

Дисертаційне дослідження присвячене історії державної політики у релігійній сфері в СРСР на прикладі Донеччини у пізньорадянську добу. Дослідницький інтерес було зосереджено на діяльності партійних та державних інституцій в галузі релігії й уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР (з 1974 р. – УРСР) по Донецькій області.

Аналіз наявної вітчизняної та зарубіжної історіографії оприявнив брак спеціального історичного дослідження, присвяченого особливостям рецепції радянської релігійної політики у 1965-1991 рр. в окремих регіонах УРСР, зокрема у Донецькій області. Виходячи з проблемно-хронологічного принципу та з урахуванням особливостей наукових шкіл, історіографію було поділено на два періоди – це науковий доробок сучасників діяльності Ради у справах релігій при РМ СРСР та вітчизняні і зарубіжні дослідження в період з 1991 р. Під час другого періоду можна виокремити три великі групи досліджень, сформовані за територіальним принципом: українську, російську та західну та підгрупи всередині цих груп – це праці, створені в рамках роботи сформованих на базі закладів вищої освіти наукових шкіл, науковий доробок, присвячений загальним питанням державно-церковних стосунків та монографії і статті, предметом дослідження в яких були конкретні історичні епохи або регіональний вимір державної політики у сфері релігії. Основою дослідження стала широка джерельна база, яка, враховуючи міждисциплінарний характер теми, стосується різних царин людського життя: духовної, політичної, суспільної, культурної, правової. Важливе місце в цьому контексті займають законодавчі акти, актові

матеріали та документи діловодства, які дозволили повноцінно розкрити нормативно-правову базу релігійної політики в СРСР та визначити основні підвалини діяльності органів влади загалом та інституту уповноваженого Ради у справах релігій зокрема. Для аналізу реального стану релігійної ситуації в регіоні у нагоді стали статистико-описові джерела, які дозволили побачити картину кількості зареєстрованих та незареєстрованих релігійних громад, їхньої господарської діяльності. Важливим для глибшого розуміння ситуації стало залучення усних джерел та проведення наративних інтерв'ю з колишніми працівниками центрального та місцевого апаратів Ради у справах релігій при РМ УРСР. Використання загальнонаукових та суто історичних методів наукового дослідження уможливило висвітлення державної політики у справах релігій у 1965-1991 рр. на матеріалах Донеччини.

Встановлено, що релігійна політика в донецькому регіоні реалізувалася у двох основних напрямках: атеїстична пропаганда та контроль за діяльністю релігійних організацій. Задля реалізації першої складової партійні та державні органи ще у 1940-і рр. ініціювали створення товариства «Знання», яке продовжувало діяти до кінця існування Радянського Союзу. Серед інших його завдань було вироблення ефективної системи атеїстичного виховання громадян СРСР за допомогою лекцій з наукового атеїзму. Друга складова реалізовувалася переважно апаратом уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР). Після об'єднання у 1965 р. Ради у справах Російської Православної Церкви при РМ СРСР та Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР у єдину Раду у справах релігій при РМ СРСР у Донецькій області було створено апарат уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР та розподілені функціональні обов'язки між його працівниками. Рада у справах релігій та її уповноважений по Донецькій області були єдиним державним органом, сферою діяльності якого стало релігійне життя в державі та краї.

Було визначено становище уповноваженого в радянській адміністративній системі. З метою реалізації державної політики у сфері релігій відбувалася тісна співпраця уповноваженого Ради у справах релігій с з місцевими виконавчими

органами влади, радами депутатів, органами внутрішніх справ і державної безпеки, навчальними закладами тощо. Істотною складовою діяльності уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області були реєстрація та ліквідація релігійних громад, контроль за дотриманням релігійного законодавства з боку релігійних організацій та органів державної влади, проведення роботи в царині державного регулювання релігійного життя та контроль за втіленням у життя радянської атеїстичної політики.

Стосунки радянської влади з Православною Церквою в період 1965-1991 рр. на Донеччині можна в цілому описати як лояльні. Загалом православні священники не виявляли антирадянських настроїв, натомість місцева влада здебільшого не чинила перепон діяльності православних громад. Втім, тотальний контроль над РПЦ дозволяв владі в особі уповноваженого завжди тримати руку на пульсі її діяльності, а атеїстична політика комуністичної влади залишалася пріоритетною в тогочасних державно-церковних відносинах. На відміну від більшості інших регіонів Української РСР, в Донецькій області не існувало потужного православного релігійного підпілля, а вся увага правлячого у Донецькій і Ворошиловградській (у 1990-1991 рр. – Донецькій і Луганській) єпархії була зосереджена на збереженні існуючих православних парафій. Протягом епохи «застою» зустрічаємо поодинокі випадки закриття православних храмів та ліквідації православних громад у краї, офіційним приводом до цього ставала дуже мала кількість парафіян. Натомість на численні прохання про відкриття храмів від мешканців області, реакція влади була негативною. Переламним моментом відносин держави та Православної Церкви стало святкування тисячоліття хрещення Русі в 1988 р. Саме після нього різка зміна курсу влади стала відчутною і в донецькому регіоні - почали виникати нові православні громади.

Донецька область у 1965-1991 рр. традиційно посідала перші місця за кількістю протестантських громад в УРСР та СРСР. Особливо активними серед них у період, що досліджується, були євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня та п'ятидесятники. Саме у 1960-і рр. формується два

основних релігійних центри баптистів в Радянському Союзі – відносно лояльна до влади Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ) та опозиційно налаштована Рада Церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). Окрім того, 1960-1970-і рр. стали періодом, коли тиск радянської влади на баптистські організації краю набув двох основних форм – ретельний контроль за їхньою діяльністю з метою виявлення порушень та подальшого покарання вірян та намагання вивести діяльність баптистів регіону у легальну площину.

Усвідомлюючи небезпеку незареєстрованих, а відповідно і неконтрольованих громад, апарат уповноваженого за допомогою місцевих органів влади намагався у різний спосіб дізнаватися про процеси, що відбувалися у вищезазначених релігійних спільнотах та контролювати їх. Якщо щодо свідків Єгови була обрана політика прямих репресій, яка мало пом'якшувалася з роками, на п'ятидесятників продовжувався адміністративний тиск з метою виконання Московських угод 1945 р. та об'єднання їхніх громад з баптистськими, то по відношенню до адвентистів сього дня навпаки відбулася часткова лібералізація. Іудейські ж громади Донеччини через свою малочисельність та похилий вік віруючих не становили жодної загрози релігійній ситуації в регіоні, відповідно для протидії створення релігійного підпілля та зростання єврейської самосвідомості відбувався офіційний контроль за їхньою діяльністю, хоча вони й не були офіційно зареєстрованими. Незвичайну стратегію поведінки щодо релігійних громад в усій Україні можна побачити на прикладі відношення влади до мусульман – не дивлячись на наявність в області певної кількості етнічних татар, башкирів, азербайджанців тощо, уповноважений звітував про відсутність активних мусульман в регіоні, у той час як фактично в області спорадично діяли підпільні мусульманські громади.

Наукова новизна дисертації полягає у постановці та розробці проблеми релігійного життя в цілому та діяльності уповноваженого Ради зокрема в Донецькій області в період загострення кризи радянської системи та лібералізації суспільно-політичного життя й розпаду СРСР (середина 60-х рр. ХХ ст. –

1991 р.) зокрема. Наприклад, вперше було проаналізовано процес розбудови та діяльності апарату уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області, особливості його взаємодії з релігійними організаціями та державними органами влади в регіоні на основі документів з центральних архівних установ та обласного архіву. Було порівняно радянську державну політику щодо різних релігійних організацій на регіональному рівні та висвітлено процес трансформації відносин влади та релігійних організацій, який відбувся в середині 1980-х рр. на прикладі Донецької області. Подальшого розвитку набули: дослідження ролі радянських та партійних органів в державно-релігійному житті краю; внутрішня ієрархія радянської системи органів державного управління; вивчення державної нормативно-правової бази СРСР та УРСР.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її матеріалів та висновків органами державної влади України в царині державної релігійної політики та забезпечення свободи совісті, а також під час написання праць та підготовці програм навчальних дисциплін з історії України, історії української культури, історії релігії в Україні, релігієзнавства тощо.

Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому подано авторський погляд на державну політику у сфері релігії в СРСР у 1965-1991 рр. на прикладі Донеччини. Основні положення роботи апробовані у виступах на 19 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Ключові слова: державно-церковні відносини, Донеччина, СРСР, науковий атеїзм, бюрократія, релігійна політика, Рада у справах релігій, антирелігійна політика, релігійне відродження.

SUMMARY

K. Nikiforov State policy of the USSR in the sphere of religion in 1965-1991: on the materials of the Donetsk region. – Qualification research paper as a manuscript.

The thesis for the Degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 – History and Archeology – Borys Grinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2023.

The thesis is devoted to the history of the state policy in the religious sphere in the USSR on the example of Donetsk region in the late Soviet era. Research interest was focused mainly on the activities of the Commissioner for Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR (since 1974 - UkrSSR) in the Donetsk region.

Analysis of existing Ukrainian and foreign historiography revealed a lack of special historical research on the peculiarities of the reception of Soviet religious policy in 1965-1991 in some regions of the USSR, in particular in the Donetsk region. Based on the chronological approach and taking into account the peculiarities of scientific schools, historiography was divided into two periods - the scientific achievements of contemporaries of the Council for Religions under the Council of Ministers of the USSR and domestic as well as foreign studies since 1991. During the second period we can distinguish three large groups of research formed on a territorial basis: Ukrainian, Russian and Western, and subgroups within these groups. The first group is the researches created during the work of scientific schools formed on the basis of higher education institutions; the second one is the scientific works on general issues of state-church relations; the third is monographs and articles, the subject of study in which were specific historical epochs or the regional dimension of public policy in the field of religion. This study was based on a broad source base, which, given the interdisciplinary nature of the topic, relates to various areas of human life: spiritual, political, social, cultural and legal. An important place in this context is taken by legislative acts and official documents, which allowed to fully disclose the legal framework of religious policy in the USSR and determine the foundations of government in general and the institution of the Council of Commissioners for Religious Affairs in particular. To analyze the real state of the religious situation in the

region, statistical and descriptive sources are helpful, which allowed us to determine the number of registered and unregistered religious communities and their economic activities. It was important for a deeper understanding of the situation to engage oral sources and conduct narrative interviews with former employees of the central and local staff of the Council for Religious Affairs of the Ukrainian SSR. The use of general scientific and historical methods of scientific research made it possible to cover the state policy on religions in 1965-1991 in the example of the Donetsk region.

It is established that the religious policy in the Donetsk region has taken in two main directions: atheistic propaganda and control over the activities of religious organizations. In order to implement the first component, party and state bodies in the 1940s initiated the creation of the Society “Znanie” (Knowledge,) which continued to exist until the end of the Soviet Union. Among others, its task was to develop an effective system of atheistic education of the citizens of the USSR through lectures on scientific atheism. The second component was implemented mainly by the staff of the Commissioner for Religious Affairs of the USSR (UkrSSR). After the unification in 1965 of the Council for the Russian Orthodox Church under the Council of Ministers of the USSR and the Council for Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR into a single Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR in Donetsk region, the Office of the Commissioner for Religious Affairs distributed functional responsibilities among its employees. The Council for Religious Affairs and its representative in the Donetsk region were the only state body whose sphere of activity was religious life in the state and the region.

It was determined what the position of the Commissioner in the Soviet administrative system was. In order to implement the state policy in the field of religions, the Commissioner for Religious Affairs worked closely with local executive bodies, councils of deputies, internal affairs and state security bodies, educational institutions, etc. The registration and liquidation of religious communities, control over observance of religious legislation by religious organizations and state authorities, work in the field of state regulation of religious life and control over the

implementation of Soviet atheistic policy were essential components of the activities of the Commissioner for Religious Affairs in Donetsk Region.

The relationship between the Soviet government and the Orthodox Church in the period of 1965-1991 in Donetsk region can be generally described as loyal. In general, Orthodox priests did not demonstrate an anti-Soviet sentiments and local communists did not obstruct the activities of Orthodox communities. However, total control over the Russian Orthodox Church allowed the Soviet government in the person of the Commissioner to always keep an eye on Church activities while the atheistic policy of the communist government remained a priority in the then state-church relations. Unlike the other regions of the UkrSSR (in particular, the western regions), in the Donetsk region there was no strong Orthodox religious underground, and all of the attention of the ruling in Donetsk and Voroshilovgrad (during 1990-1991 - Donetsk and Luhansk) dioceses was focused on preserving the existing Orthodox parishes. During the era of Stagnation, we encounter isolated cases of closure of Orthodox churches and the liquidation of Orthodox communities in the region, the official reason for this being a very small number of parishioners. Instead, the authorities reacted negatively toward the numerous requests to open the temples previously closed by the Soviet authorities to residents of the region. The turning point in the relations between the state and the Orthodox Church was the celebration of the millennium of the baptism of Rus in 1988. It was after that that a sharp change in the course of power became noticeable in the Donetsk region - new Orthodox communities began to emerge.

In 1965-1991, the Donetsk region traditionally came first in ranking by the number of Protestant communities, both in the USSR and in the UkrSSR. Evangelical Baptists, Seventh-day Adventists, and Pentecostals were particularly active during the study period. It was in the 1960's two major Baptist religious centers were formed in the Soviet Union: the relatively loyal All-Union Council of Evangelical Christians Baptists and the opposition Council of Churches of Evangelical Baptists. In addition, the 1960s and 1970s were a period during which Soviet pressure on the region's Baptist organizations took two main forms: careful monitoring of their activities to identify

violations and to further punish the faithful, as well as attempts to bring the region's Baptists to the legal level.

Being aware of the dangers of unregistered and, consequently, uncontrolled communities, the Commissioner's Office with the help of local authorities tried in various ways to learn about and control the processes that took place in the aforementioned religious communities and to control them. While a policy of direct repression, which eased little over the years, was chosen for Jehovah's Witnesses, the Pentecostals continued to face administrative pressure to implement the 1945 Moscow Agreements and unite their communities with Baptists, but against Adventists there was some liberalization. Due to their small number and elderly age, the Jewish communities of Donetsk region did not pose any threat to the religious situation in the region. An unusual strategy of behavior towards religious communities throughout Ukraine can be seen in the attitude of the authorities towards Muslims - despite the presence of a number of ethnic Tatars, Bashkirs, Azerbaijanis, etc., the Commissioner reported no active Muslims in the region, while in fact in the region sporadic Muslim communities operated sporadically.

The scientific novelty of this thesis is the formulation and development of the problem of religious life in general and the activities of the Commissioner of the Council in particular in the Donetsk region during the aggravation of the crisis of the Soviet system and liberalization of socio-political life and the collapse of the USSR, in particular. For example, for the first time the process of development and activity of the staff of the Commissioners of the Council for Religion Affairs in Donetsk region, peculiarities of its interaction with religious organizations and state authorities in the region was analyzed on the basis of documents from central archival institutions and regional archives. The Soviet state policy on various religious organizations at the regional level was compared and the process of transformation of relations between the government and religious organizations, which took place in the mid-1980s on the example of the Donetsk region, was covered. Further development took place: the study of the role of Soviet and party bodies in the state and religious life of the region;

internal hierarchy of the Soviet system of public administration; study of the state regulatory framework of the USSR and the UkrSSR.

The practical significance of this thesis lies in the possibility of using its materials and conclusions by the state authorities of Ukraine in the field of state religious policy and freedom of conscience, as well as in writing works and preparing curricula on the history of Ukraine, the history of Ukrainian culture, the history of religion in Ukraine, religious studies etc.

The thesis is an independent study, which presents the author's view of the state policy in the field of religion in the USSR during the period of 1965-1991 based on the example of Donetsk region. The main provisions of the work were tested in speeches at 18 international and national scientific conferences.

Key words: state-church relations, Donetsk region, USSR, scientific atheism, bureaucracy, religious policy, Council for Religious Affairs, anti-religious policy, religious revival.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ Нікіфорова Карена Сергійовича, В ЯКИХ ВИСВІТЛЕНО НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

**Наукові статті, опубліковані у наукових виданнях, включених на дату
опублікування до переліку наукових фахових видань України**

1. Нікіфоров, Карен. “Адміністративна, планово-статистична та просвітницька діяльність уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (1965–1991 рр.)” *Нові сторінки історії Донбасу* Кн. 27 (2018): 192-200. ISSN 2079-7494. DOI статті 10.5281/ZENODO.5109589. Вебпосилання на видання <https://jncid.donnu.edu.ua/index>
2. Нікіфоров, Карен. “Євангельські християни-баптисти та радянська влада на Донеччині в період "застою”.” *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія* Вип.24 (2019): 98-105. ISSN 2226 – 2830 (Print) ISSN 2518-1521 (Online). DOI статті 10.5281/ZENODO.5111483. Вебпосилання на видання <http://visnyk-politologia.mdu.in.ua/>.

**Наукова стаття, опублікована у періодичному науковому виданні,
проіндексованому у базі даних Web of Science Core Collection**

1. Salata, Oksana, and Karen Nikiforov. “Adventists and Pentecostals of Donetsk Region in the Late Soviet Era: Between the Scylla of Legalization and the Charybdis of Opposition.” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* Vol. 41. Iss.4 (2021): 95-106. ISSN: 2693-2148. DOI статті 10.6084/m9.figshare.14979942.v1. Вебпосилання на видання <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/>

Публікації, у яких додатково висвітлено наукові результати дисертації

1. Нікіфоров, Карен. “Основні віхи розвитку Ради у справах релігій при РМ СРСР в період «застою».” Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, Квітень 24, 2014.
2. Нікіфоров, Карен. “Джерельний потенціал архівних установ України для вивчення державно-конфесійних відносин в Донецькій області (1965-1985рр.)” *Гуманітарний корпус: Збірник наукових статей з актуальних проблем*

філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. Випуск 9 (2017) : 157-160.

3. Нікіфоров, Карен. “Гудейські релігійні громади в донесеннях уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (др.пол. 1960-х – 1970-х рр.).” Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції, Харків, Квітень 28, 2017.

4. Нікіфоров, Карен. *Основні аспекти діяльності державного органу у справах релігій в УРСР у 1965-1991 рр.* В Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традиції, наукова редакція Л.Владиченко та А.Юраша, 178-187. Київ:ДУХ І ЛІТЕРА, 2018.

5. Нікіфоров, Карен. “Відносини уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області з місцевими державними та партійними органами в «пізньому СРСР» (60-80-і рр. ХХ ст.).” *Релігієзнавчі нариси №8* (2018): 102-114.

6. Нікіфоров, Карен. “Релігійна мережа на теренах донецького Приазов’я у «пізньорадянську добу».” Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 7, Одеса, Травень 17-18, 2019.

7. Нікіфоров, Карен. “Православна Церква та радянська влада на Донеччині 1965-1985 рр..” *ТЕКА Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. Т.5 Nr.15 (2020): 112-121.

8. Нікіфоров, Карен. *Державно-релігійні відносини в Донецькій області (1965-1991 рр.): історіографія питання*. В Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи [колективна монографія], 158-167. Конін – Ужгород – Херсон – Київ: Посвіт, 2020.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
1.1. Історіографія.....	23
1.2. Джерельна база.....	40
1.3. Методологічні засади.....	46
Висновки до розділу 1.....	53
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕЛІГІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ В ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	55
2.1. Рада у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) у системі органів державної влади: місце та роль.....	55
2.2. Відносини уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області з державними та партійними органами.....	66
2.3.Адміністративна, планово-статистична та освітня діяльність апарату уповноваженого Ради у справах релігій на Донеччині.....	78
Висновки до розділу 2.....	95
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОБОТИ УПОВНОВАЖЕНОГО РАДИ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙ ЩОДО РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РЕГІОНУ.....	97
3.1. Взаємодія радянської влади та Православної Церкви на Донеччині.....	97
3.2. Діяльність уповноваженого Ради у справах релігій щодо баптистських громад регіону.....	119
3.3. Інші релігійні організації регіону та їхні стосунки з уповноваженим Ради.....	136
Висновки до розділу 3.....	160
ВИСНОВКИ.....	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	171
ДОДАТКИ.....	193

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АСД – адвентисти сьомого дня

ВР ЄХБ – Всесоюзна Рада євангельських християн-баптистів

ВРЦ – Всесвітня Рада Церков

ДАДО – Державний архів Донецької області

ЄХБ – євангельські християни-баптисти

КДБ – Комітет державної безпеки Союзу Радянських Соціалістичних Республік

НАНУ – Національна академія наук України

РКЦ – Римо-Католицька Церква

РМ СРСР – Рада Міністрів Союзу Радянських Соціалістичних Республік

РМ УРСР – Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки

РПЦ – Російська Православна Церква

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РЦ ЄХБ – Рада Церков євангельських християн-баптистів

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ХВЄ – християни віри євангельської-п'ятидесятники

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Історична специфіка українських регіонів дедалі частіше стає предметом наукових пошуків вітчизняних і закордонних дослідників. Вплетіння історії одного регіону в загальнодержавний історичний метанаратив дозволяє по новому подивитися на ретроспективу державного та культурного будівництва в Україні.

Політичні події в Україні 2013-2014 рр. та війна Росії проти України наново поставили перед українськими науковцями проблему регіональних відмінностей історичної пам'яті. Ці відмінності є корінням ціннісної дезорієнтації значної частини населення регіону, що зумовлює вразливість до інформаційних маніпулятивних впливів ззовні. Саме тому історикам варто уважно подивитися на минуле Донецької та Луганської областей, адже саме усвідомлення й аналіз минулого може стати ключем до пошуку причин, а відповідно і шляхів подолання цієї ситуації та досягнення духовної єдності мешканців регіону з усім українським народом.

У сучасних умовах пошуків нових парадигм державного будівництва України, як ніколи актуальним постає питання обрання нових паттернів взаємодії державних структур та громадянського суспільства. Події українського церковного життя з початку ХХІ ст. свідчать про те, що до сьогодні відкритим є питання стосунків між державою та релігійними інституціями. Зокрема, моделі відносин між державою та релігійними організаціями, яка б задовольняла всі суб'єкти цих взаємин та, головне, українське громадянське суспільство. За радянських часів в Україні була побудована така система державно-церковних відносин, за якої держава домінувала над релігійними організаціями та вибірково ставилась до певних конфесій. Певні елементи цієї системи й досі впливають на релігійну ситуацію в незалежній Україні. В цьому контексті необхідно розглянути історичну ретроспективу формування вказаної специфічної моделі відносин між державою та релігійними організаціями в Радянському Союзі, до складу якого різні українські землі входили з перервами з 1922 по 1991 рр.

Слід зазначити, що українські та зарубіжні науковці вже неодноразово торкалися теми дослідження державно-релігійних відносин загалом в Україні та в окремих регіонах.

Історія релігійних організацій всіх напрямів та віровчень в Радянському Союзі є складною та багатогранною. Радянська влада декілька разів змінювала політичний курс щодо релігії з «войовничого безбожництва» на бюрократичну регламентацію діяльності релігійних громад, та від антирелігійної пропаганди до мовчазного сприйняття. При цьому не змінювалася основна модель державно-церковних відносин – абсолютна секуляризація суспільного життя.

При цьому у суспільній думці історія релігійного життя в СРСР загалом та УРСР зокрема часто профанується до висвітлення його виключно як низки жорстоких та однозначно негативних подій – знищення усіх спроб громадян задовольнити потребу пошуків вічного, що втілюються в релігійній вірі.

Задля взаємоконтролю з боку радянської влади над діяльністю релігійних організацій та втілення у життя радянської релігійної політики, в СРСР з 1965 р. діяла Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Саме цей орган був відповідальний за дотримання радянського законодавства про релігії. Однак, ураховуючи особливості устрою деяких релігійних організацій, Рада у своїй багатогранній діяльності спиралася на розширену мережу місцевих уповноважених, які діяли в адміністративно-територіальних одиницях СРСР. Така діяльність Ради та її регіонального апарату є в своєму роді унікальною та не має аналогів в світовій практиці.

Тому актуальним є дослідження всіх аспектів державно-релігійних відносин в Україні за радянські часи, зокрема діяльності Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР (створена у 1965 р.), Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР (створена у 1974 р.), що координували мережу місцевих уповноважених з метою нагляду над здійсненням радянського законодавства про релігію і церкву. Така діяльність Ради та її регіонального апарату у 60-80-х рр. XX ст. є унікальною, не має аналогів у світовій практиці та розкриває особливості релігійної політики в період, коли керівництво СРСР відмовилося

від переважно каральних акцій проти служителів культів на користь тотального бюрократичного контролю за їх діяльністю.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з проблематикою наукової теми кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка «Складні питання історичної пам'яті країн Центрально-Східної Європи ХХ-ХХІ ст. у парадигмі діалогічності української культури» (Реєстраційний номер: 0116U003294, термін виконання: лютий 2016 р. – лютий 2022 р.).

Об'єктом дослідження виступає радянська релігійна політика.

Предметом цього дослідження є діяльність інституту уповноваженого державного органу у справах релігій в Донецькій області у 1965-1991 рр.

Мета дослідження – окреслити характер діяльності державного органу у справах релігій та тенденції розвитку радянської релігійної політики, зокрема на прикладі інституту уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області в період з 1965 по 1991 рр.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі дослідницькі **завдання**:

1. Проаналізувати стан і ступінь вивчення питання у вітчизняній та зарубіжній історіографії, встановити повноту її джерельного забезпечення, надати характеристику нових джерел і методів їхнього аналізу.
2. Охарактеризувати нормативно-правові засади радянської релігійної політики.
3. Висвітлити особливості організації роботи Ради у справах релігій та її місцевого апарату.
4. Дослідити взаємодію уповноваженого Ради у справах релігій з місцевими партійними та радянськими органами, документальну та агітаційно-пропагандистську діяльність апарату місцевого уповноваженого Ради та його роль в радянській адміністративній системі.
5. Виявити та проаналізувати особливості, притаманні взаємодії радянської влади з релігійними організаціями краю.

б. Охарактеризувати еволюцію радянської політики у сфері релігії у роботі з релігійними громадами та їх вірянами.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1965 р., коли було утворено Раду у справах релігій, яка стала «спадкоємицею» Ради у справах Російської Православної Церкви та Ради у справах релігійних культів, і до 1991 р. включно. В грудні 1991 р. на Всеукраїнському референдумі народ України підтвердив Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., відповідно у вітчизняній історії почався якісно новий період, який позначився, зокрема, змінами в сфері державно-релігійних взаємин.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Донецьку область відповідно до адміністративно-територіального поділу УРСР.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети у роботі використано загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, узагальнення, типологізації тощо) та суто історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, структурно-функціональний, діахронічний, герменевтичний тощо). Так, застосування методів системного аналізу (ієрархічне представлення елементів системи державного регулювання релігійного життя) дозволило цілісно розглянути об'єкт дослідження в усіх його багатогранних виявах. Під час написання висновків та здійснення узагальнення використовувався метод формальної логіки. Подана дисертація спирається на принципи об'єктивності, історизму, науковості, комплексності та всебічності, що передбачає залучення до дослідження максимально широкого кола джерел, аналіз конкретної історичної ситуації в Донецькій області з урахуванням загальних тенденцій розвитку країни.

Наукова новизна дисертації полягає у розробці теми релігійного життя в цілому та діяльності органів державної влади по відношенню до релігійних організацій в період загострення кризи радянської системи та лібералізації суспільно-політичного життя й розпаду СРСР (середина 60-х рр. ХХ ст. – 1991р.) зокрема.

Вперше:

- проаналізовано процес розбудови та діяльності апарату уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області, особливості його взаємодії з релігійними організаціями та державними органами влади в регіоні на основі документів з центральних архівних установ та обласного архіву;
- порівняно радянську державну політику щодо різних релігійних організацій на регіональному рівні;
- висвітлено процес трансформації відносин влади та релігійних організацій, який відбувся в середині 1980-х рр. на прикладі Донецької області

Дістало подальшого розвитку:

- дослідження ролі радянських та партійних органів в державно-релігійному житті краю;
- внутрішня ієрархія радянської системи органів державного управління;
- вивчення нормативно-правової бази регуляції діяльності релігійних організацій в СРСР та УРСР.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її матеріалів та висновків органами державної влади України в царині державної релігійної політики та забезпечення свободи совісті, а також під час написання праць та підготовці програм навчальних дисциплін з історії України, історії української культури, історії релігії в Україні, релігієзнавства тощо.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному завершеному науковому дослідженні. В дисертації вперше уведено в науковий обіг значне коло джерел – листи, звіти, плани робіт, серед яких матеріали Державного архіву Донецької області, доступ до яких з 2014 року є неможливим для вітчизняних науковців. Усі результати та положення, що виносяться на захист, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертації були представлені на 20 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, серед яких: VI Міжнародна наукова конференція молодих учених «Дні науки

історичного факультету 2013» (м. Київ, 2013 р.), Всеукраїнська наукова конференція «Другі Череванівські читання» (м. Полтава, 2013 р.), Всеукраїнська з міжнародною участю науково-практична конференція «Україна і світ: проблеми історії» (м. Маріуполь, 2013 р.), П'ята міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (м. Одеса, 2013 р.), II Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (м. Суми, 2013 р.), VII Міжнародна наукова конференція молодих учених «Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету» (м. Київ, 2014 р.), Всеукраїнська конференція молодих істориків VIII «Богданівські читання» (м. Черкаси, 2014 р.), VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету 2015» (м. Київ, 2015 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Модернізація соціогуманітарного простору: історичні досвід, виклики та перспективи» (м. Житомир-Вінниця, 2015 р.), IX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського) (м. Київ, 2016 р.), IV Міжнародна наукова заочна конференція «Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики» (м. Київ, 2017 р.), 70-а міжнародна наукова конференція молодих вчених «Каразінські читання» (м. Харків, 2017 р.), Міжнародна конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених» (м. Київ, 2019 р.), III Міжнародна науково-практична конференція «New top science» (м. Київ, 2019 р.), VII Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 2019 р.), IX-а Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Синергія в розвитку науки і освіти. (м. Херсон, 2020 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах» (м. Житомир, 2021 р.), VI

Всеукраїнська наукова конференція «Історик та історична наука у системі соціогуманітарного знання та взаємодії із суспільством» (м.Київ, 2021 р.), Міжнародна наукова конференція «Феномен сучасної еміграції: глобальні та національні виклики» (м.Київ, 2021 р.), Міжнародна конференція «Cultures of New Age in late and Post-Soviet Russia: Ideologies, Networks, Discourses» (м.Майнц, 2022).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено в 11 наукових публікаціях, із них 10 – одноосібні, 1 – у співавторстві: 2 статті – у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України; 1 стаття – у періодичному науковому виданні, проіндексованому в базі даних Web of Science Core Collection; 1 одноосібний розділ у колективній монографії, 7 статей у якій додатково висвітлено результати дисертації.

У спільній статті з науковим керівником Салатою О.О. “Adventists and Pentecostals of Donetsk Region in the Late Soviet Era: Between the Scylla of Legalization and the Charybdis of Opposition” особистий внесок здобувача полягає у зборі джерел, які знаходяться на зберіганні в центральних державних і регіональному архівах та аналізі радянської релігійної політики по відношенню до громад адвентистів сьомого дня.

Структура роботи. Подана робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (130 найменувань джерел та 132 найменування літератури) та додатків загальним обсягом 197 сторінок (156 сторінок основного тексту).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Проблематика історії державно-церковних відносин в Радянському Союзі загалом та діяльності Ради у справах релігій зокрема загалом не відчуває браку наукової літератури.¹

Усю історію дослідження державно-релігійних відносин в СРСР можна поділити на два періоди за проблемно-хронологічним принципом: по-перше, науковий доробок сучасників діяльності Ради у справах релігій при РМ СРСР і, по-друге, вітчизняні та зарубіжні дослідження в період з 1991 р.

Під час першого періоду були написані праці радянських істориків, релігієзнавців, правників та соціологів 60-80-х рр. ХХ ст. Для цього періоду характерний тенденційний підхід до діяльності релігійних організацій в СРСР, а діяльність державного органу у справах релігій та місцевих його уповноважених не викликав наукового інтересу у сучасників. В наукових роботах цього періоду можемо спостерігати також певну алогічність – з одного боку, всі спеціалісти дотримуються тези про те, що релігія в соціалістичному суспільстві є рудиментарним елементом та пережитком минулого, а активна діяльність релігійних організацій в СРСР є показником недостатнього атеїстичного просвітництва серед населення. Зокрема, велику увагу приділяли радянські філософи та історики дослідженню феномену релігійної свідомості. Відомі науковці Є.К. Дулуман, В.К. Танчер, Б.О. Лобовик та інші вивчали не тільки

¹ Карен Нікіфоров, “Державно-релігійні відносини в Донецькій області (1965-1991 рр.): історіографія питання” в *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи [колективна монографія]* (Конін – Ужгород – Херсон – Київ: Посвіт, 2020), 158.

соціальний аспект виявів релігійної свідомості радянського віруючого, але й надавали скептичні оцінки майбутньому релігії.²

З іншого боку, величезну увагу радянські науковці приділяли доведенню факту існування в СРСР свободи совісті та вільних можливостей для діяльності всіх релігійних течій.³ Наприклад, особливу увагу привертають роботи голови Ради у справах релігій В.О. Куроедова, в яких автор виступає апологетом тези про те, що в СРСР створені найсприятливіші умови для розвитку релігій та вкрай ліберальне релігійне законодавство.⁴

У дисертації також використано науковий доробок радянських філософів І.Д. Пугача⁵ та Ю.К. Лисенка⁶, який присвячений вивченню релігійності в радянському суспільстві. Так, дисертаційна праця І.Д. Пугача присвячена релігійній свідомості свідків Єгови та особливостям їхнього релігійного виховання. В дисертації на основі соціологічних опитувань, аналізу релігійної літератури автор дійшов до висновків про антикомуністичність єговістського руху. Дисертація Ю.К. Лисенка присвячена аналізу релігійності робітничого населення Донецької області, чим представляє особливий інтерес для нашого дослідження.

² Евграф Дулуман, Борис Лобовик, и Владимир Танчер, *Современный верующий: Социально-психологический очерк* (Москва: Политиздат, 1970); Борис Лобовик, *Религиозные взгляды, чувства, поколения* (Київ: Політвидав України, 1970).

³ Александр Акулов, состав. *Атеизм в СССР: становление и развитие* (Москва: Мысль, 1986); Валентин Клочков, *Религия, государство, право* (Москва: Мысль, 1978); Алексей Барменков, *Свобода совести в СССР* (Москва: Мысль, 1986) и др.; Владимир Кобецкий, *Социологическое изучение религиозности и атеизма* (Ленинград: Издательство ЛГУ, 1978); Георгий Филист, *Некоторые особенности атеистического воспитания городского населения* (Минск: Беларусь, 1977).

⁴ Владимир Куроедов, *Религия и закон* (Москва: Знание, 1970); Владимир Куроедов, *Религия и закон в Советском государстве* (Москва: Политиздат, 1980); Владимир Куроедов, *Советское государство и церковь* (Москва: Знание, 1976).

⁵ Иван Пугач, “Анализ религиозного сознания «Свидетелей Иеговы» и некоторые особенности их атеистического воспитания” (Автореф. дис. канд. филос. наук, КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1973).

⁶ Юрий Лысенко, “Причины существования и пути преодоления религиозных пережитков в сознании верующих рабочих (на материалах конкретно-социологических исследований в Донецкой области УССР)” (Автореф. дис. канд. филос. наук, КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1969).

З огляду на підпорядкованість радянського наукового життя вимогам дотримання комуністичного погляду на релігію, праці радянської доби викликають науковий інтерес лише з точки зору дослідження еволюції поглядів науковців на релігійну свідомість. В контексті державно-церковних відносин висновки досліджень були однобокими та не висвітлювали реальний стан речей.

У Федеративній Республіці Німеччині у 1970 р. вийшла монографія Г. Сімона,⁷ у якій стосункам радянської держави та Російської Православної Церкви присвячений окремий розділ. Дослідження доктора Сімона якісно відрізняє наявність великої кількості тогочасних документів, що, як зазначалося вище, було рідким явищем у працях західних науковців.

У 80-ті рр. ХХ ст. з'являються перші праці представника російської емігрантської історичної школи, професора Університету Західного Онтаріо (Канада) Д.В. Поспеловського.⁸ Вони були присвячені взаєминам радянської держави та Російської Православної Церкви. Автор на основі доступних йому в еміграції джерел вивчав історію РПЦ у ті часи, коли офіційна радянська парадигма не розглядала позитивні риси релігії як суспільного феномену. Проте необхідно зазначити, що через неможливість в'їзду до СРСР, судження професора Поспеловського базуються на обмеженому колі джерел. Приділяється увага у працях цього автора й діяльності Ради у справах релігій, зокрема висувається теза, що на оцінки уповноваженими стану справ в релігії на території конкретного регіону залежала від особистих відносин уповноваженого та місцевого ієрарха РПЦ.⁹

Отже, науково-дослідницька діяльність представників зарубіжної історичної науки щодо вивчення державно-церковних взаємин у Радянському Союзі була обмежена через неможливість особистого спостереження за

⁷ Gerhard Simon, *Die Kirchen in Russland: Berichte, Dokumente* (München: Manz Verlag, 1970).

⁸ Dimitry Pospelovsky, *The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982* (Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984); Дмитрий Поспеловский, *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР : учеб. пособие* (Москва: Библейско-Богословский институт св. апостола Андрея, 1996).

⁹ Поспеловский, *Православная Церковь*, 346.

релігійної ситуацією в СРСР і недоступність внутрішніх документів Ради у справах релігій.

Звільнення наукового життя від диктату комуністичної ідеології внаслідок розпаду СРСР та створення незалежних держав, формування відкритого демократичного суспільства змуовили початок другого, сучасного, етапу досліджень державно-релігійних відносин в СРСР. Враховуючи відносно невеликий час, який минув з доби, що досліджується, історики довго не бралися за його вивчення. Тому під час другого, сучасного, етапу питання взаємодії держави та Церкви на місцях та в державі загалом стало досліджуватися активніше. На цьому етапі можемо виокремити три великі групи досліджень, сформовані за територіальним принципом: українську, російську та західну. Усередині цих груп виділяємо підгрупи: 1) праці, створені в рамках роботи сформованих на базі закладів вищої освіти наукових шкіл, 2) науковий доробок, присвячений загальним питанням державно-церковних стосунків, 3) монографії і статті, предметом дослідження в яких були конкретні історичні епохи або регіональний вимір державної політики у сфері релігії.

В Україні вивченням державно-церковних відносин займаються як окремі науковці-представники різних дослідницьких та навчальних закладів, так і цілі потужні наукові школи.

На базі Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка під керівництвом академіка Національної академії педагогічних наук України В.О. Пащенко¹⁰ склалася наукова школа, яскравими представниками якої є дослідник політики радянського уряду 20-30-х рр. ХХ ст. Р.А. Сітарчук¹¹ та дослідниця ролі органів державної безпеки у діяльності

¹⁰ Володимир Пащенко, *Державна політика щодо православної церкви в Україні: (1917-1922 рр.)* (Полтава, 1992); Володимир Пащенко, *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років* (Полтава: АСМІ, 2005); Володимир Пащенко та Алла Киридон, *Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки* (Полтава: АСМІ, 2004) тощо.

¹¹ Роман Сітарчук, “Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. ХХ ст.)” (Дис. канд. іст. наук, ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2001).

релігійних організацій Л.Л. Бабенко.¹² Особливу увагу серед робіт представників цієї школи в контексті поданої теми привертають дослідження проблеми взаємовідносин між місцевими державними органами та релігійними громадами Л.М. Швеця.¹³ На його думку, уповноважені Ради у справах РПЦ у другій половині 1950-х років в радянській адміністративній системі займали другорядне місце. Це було зумовлено дріб'язковістю їхньої роботи в очах обласних радянських і партійних функціонерів. Причиною тому, вважає Л.М. Швець, є ставлення до них з боку партійної та радянської номенклатури як до осіб, що сприяють консервуванню релігійних пережитків у державі.

Зважаючи на особливе переслідування у 60-80 рр. ХХ ст. протестантів різного спрямування та намагання радянської влади досягнути лояльності багаточисельних розрізаних протестантських громад, важливою в цей час є тема важких стосунків між ними, яка стала об'єктом дослідження українського вченого Ю.В. Вільхового.¹⁴ Об'єктом наукових пошуків історика ставали протестантські громади й на Донеччині у повоєнний період.¹⁵

Не можна також оминати увагою ґрунтовну працю представниці полтавської школи дослідників державно-релігійних відносин А.М. Киридон «Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні»¹⁶, в якій авторка чи не вперше в українській науці зробила детальний історико-релігієзнавчий аналіз радянської релігійної політики загалом та діяльності

¹² Людмила Бабенко, *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної Церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)* (Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014).

¹³ Леонід Швець, «Особливості реалізації місцевими органами влади державної політики СРСР щодо громад РПЦ в Україні (середина 1940-х-перша половина 1960-х рр.)». (Автореф. дис. канд. іст. наук, ІФ ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2011); Леонід Швець, «Становище уповноважених Ради у справах Руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. ХХ ст.», *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету* 19 (2005): 294-99.

¹⁴ Юрій Вільховий, «Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.)» (Дис. канд. іст. наук, ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2003).

¹⁵ Борис Год та Юрій Вільховий, «Громади церкви ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-их — 50-ті рр. ХХ ст.)», *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей* 18 (2001): 289-95.

¹⁶ Алла Киридон. *Держава-Церква-суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія* (Рівне: РІС КІСУ, 2011).

органу у справах релігій зокрема. Методологічна база, на яку спиралася дослідниця, відзначається використанням новітнього науково-методологічного інструментарію історичної науки (історична ідеографія, мікроісторія, історична реконструкція), що дозволило вивести дослідження на якісно новий рівень та відкрило нову сторінку в українській історіографії з цієї тематики. Слід зазначити, що об'єктом дослідницької уваги історикині є переважно державно-церковні відносини в Україні в 1917-1930 рр.¹⁷, в той час, як радянській політиці в сфері релігії в повоєнний період, епохи «відлиги», «застою» та «перебудови» присвячено недостатню увагу.

У Запорізькому національному університеті та Бердянському державному педагогічному університеті історію державно-церковних відносин у ХІХ-першій половині ХХ ст. досліджують О.М. Ігнатуша,¹⁸ Т.В. Грушева,¹⁹ І.М. Шугальова.²⁰ Прикметною особливістю цієї наукової школи є вивчення відносин між Російською Православною Церквою та органами державної влади на території України у ХІХ-ХХ ст. Релігійне життя за часів перебування українських земель у складі Російської імперії, а згодом – Радянського Союзу, розглядається як сукупність взаємопов'язаних історичних періодів співіснування релігійних та державних інституцій.

У контексті теми даної дисертації необхідно зупинити окрему увагу на науковій школі істориків-релігієзнавців, яка склалася у донецькому регіоні. Зокрема, дотичні до об'єкту поданої наукової роботи питання порушували у своїх дисертаційних дослідженнях, монографіях і статтях науковці, які були

¹⁷Талла Киридон, “Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки)”. (Автореф. дис. д-ра іст. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2006).

¹⁸ Олександр Ігнатуша, “До характеристики архівних джерел з історії Православної церкви та міжцерковних відносин в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст.”, *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 6 (2002): 60-69.

¹⁹ Тетяна Грушева, “Взаємини держави та християнських церков у сучасній Україні (історичний аспект)”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип.34 (2012): 184-187.

²⁰ Інна Шугальова, “Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ століття (за матеріалами польських архівів)”, *Історичний архів. Наукові студії*. Вип.6 (2011): 68-71.

пов'язані з Донецьким національним університетом імені Василя Стуса та колишнім Державним університетом інформатики і штучного інтелекту (м.Донецьк). Людський вимір діяльності Православної Церкви в Україні у роки Другої світової війни став предметом дослідження І.М. Грідіної.²¹ Релігійному відродженню в Україні наприкінці 1980-х та у 1990-х рр., зростанню релігійної мережі, відновленню діяльності православних, іудейських і мусульманських релігійних громад та появі нових релігійних течій присвячено дисертаційне дослідження Н.Ю. Белікової,²² нижня хронологічна межа якого сягає 1989 р. Авторка доводить, що період, що вивчається, є одночасно часом як відродження традиційних конфесій, так і розповсюдження новітніх релігійних течій. Регіональними особливостями державно-церковних стосунків у Донецькій області у різні часи займалися різні автори. Найгрунтовнішими працями можна назвати роботи луганського правника О.Д. Форостюка²³ й донецького релігієзнавця І.Г. Луковенка.²⁴ В обох своїх доробках автори цілісно розглядають державну політику Радянського Союзу, зосереджуючи свою увагу на політиці радянської влади щодо Російської Православної Церкви. Зазначимо також, що вищезгадані науковці розглядають державно-церковні відносини на Донеччині в період 1917-1965 рр., відтак представлена нами дисертація претендує на хронологічний континуїтет дисертаційних досліджень цих авторів. Тема діяльності різних протестантських громад на Донеччині в цей період є

²¹ Ірина Грідіна, *Православні віруючі України у роки Другої світової війни* (Донецьк:Норд-Прес, 2006).

²² Наталя Белікова, "Релігійні конфесії України (кінець 80-х-90-і роки ХХ століття)" (Автореф дис. канд. іст. наук., ДонНУ, 2001).

²³ Олег Форостюк, "Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону)" (Дис. канд. юрид. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001).

²⁴ Ілля Луковенко, *Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943-1964 роках: Монографія* (Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавері», центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011).

предметом пошуків таких істориків як С.В. Петров²⁵ та О.І. Панич.²⁶ Автори на основі великого корпусу архівних матеріалів досліджують становище зареєстрованих і незареєстрованих баптистських, євангелістських та п'ятидесятницьких громад в умовах тотального контролю над релігійною сферою життя суспільства з боку радянської влади.

Окремою підгрупою у сучасній вітчизняній історіографії стоять праці, які присвячені не конкретному періодові радянської історії релігії, або регіональним виявам державної політики у сфері релігії, а феномену державно-релігійних відносин, як такому, або узагальнюють їхню історію в Україні.

Хрестоматійними в контексті заданої проблематики є наукові праці головного наукового співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України В.Є Єленського. Так, науковець аналізує загальні тенденції та характеристики взаємин держави та релігійних організацій в УРСР.²⁷ Звертає на себе увагу той факт, що в інших своїх роботах «релігійне піднесення» в Україні 1970-1980-х років професор Єленський вперше у вітчизняній науці описує не як процес у замкненій системі, а вписує його у європейський та загальносвітовий контексти.²⁸ Інтерес до наукового доробку автора зумовлений також його особистим досвідом роботи в Раді у справах релігій при РМ УРСР. Цінність праці «Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990)» відзначають всі сучасні вітчизняні дослідники історії релігії, проте, через закритість архівів (деякі описи були розсекречені лише наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр.), автор ще не мав можливості користуватися всіма існуючими архівними матеріалами.

²⁵ Сергій Петров, “Євангельські церкви в контексті кризи державно-церковних відносин в СРСР наприкінці 50-х – першій половині 60-х років ХХ століття”. *Історичні і політологічні дослідження* 1 (2013): 310-320.

²⁶ Олена Панич, “Практичні аспекти реалізації політики державного атеїзму щодо євангельських християн-баптистів у 1960-1980-х роках на Донеччині”. *Нові сторінки історії Донбасу* 15-16 (2008): 215-222.

²⁷ Віктор Єленський, *Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990)* (Київ, 1991).

²⁸ Віктор Єленський, *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ-початку ХХІ століття* (Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013).

Державно-церковні відносини періоду незалежності України досліджує докторка філософських наук, професорка Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л.Д. Владиченко.²⁹ Окрему увагу звернемо тут на той факт, що дослідниця вперше у вітчизняній історіографії провела компаративний аналіз державно-конфесійних відносин України та однієї з європейських держав (Республіка Польща) і порівняла правове регулювання державно-конфесійних відносин, діяльність центральної та регіональної державної адміністрації щодо забезпечення державної політики стосовно релігійних організацій, процедурні особливості статистичного обліку релігійних організацій тощо.

Серйозною працею, в якій досліджується діяльність всіх державних органів взаємодії з релігійними організаціями, зокрема в період «застою», є монографія У.Б. Хаварівського.³⁰ Наукову цінність дослідження підвищують хронологічні його рамки його хронологічні межі, що дозволило автору провести компаративний аналіз діяльності сучасників державно-церковних відносин у різні періоди історичного розвитку радянського суспільства. У. Б. Хаварівський розглядає ретроспективу державно-церковних відносин з позиції державного управління. Автор, проаналізувавши еволюцію державних органів, за допомогою яких радянська держава будувала взаємини з релігійними організаціями протягом 20-80 років ХХ ст., зробив висновок, що Україна успадкувала інституційну систему державно-церковних відносин від СРСР, яка своєю чергою зберегла наступність від царської Росії. Характерними її ознаками були, на думку науковця, православна зорієнтованість та «традиційна» недовіра до УГКЦ.

Політологічний дискурс відносин держави і церкви є предметом наукових пошуків завідувача відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

²⁹ Лариса Владиченко, *Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними релігійними інституціями: монографія* (Канів: Родень, 2014).

³⁰ Устим Хаварівський, *Інституціалізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект: монографія* (Тернопіль: «Терно-граф», 2013).

ім. І.Ф. Кураса НАН України В.А. Войналовича.³¹ Професор Войналович відзначає континуїтет між проблемами, закладеними партійно-радянською політикою 1940-1960-х рр. та конфігурацією релігійно-суспільних відносин після незалежнення України. У цілому, автор зазначає, що партійно-державна політика в УРСР 1940-1960-х рр. не досягла принципів цілей, які ставили її організатори, а мала наслідком різке скорочення релігійної мережі, але не призвела до суттєвого зниження релігійності населення і рівня підтримки ним релігійних інституцій. На окрему увагу заслуговує наукова праця В.А. Войналовича та Н.І. Кочан, в якій ґрунтовно досліджено етноконфесійну історію Донеччини та Луганщини з ХІХ ст. до середини першого десятиріччя ХХІ ст., яка актуалізувалася подіями 2014 р. На прикладі Донбасу дослідники виділяють п'ять головних фаз політики радянської держави щодо релігії.³²

В. Д. Бондаренко та Б. І. Андрусишин, професори Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, є авторами низки публікацій, присвячених державно-релігійним відносинам.³³ До кола інтересів науковців входять теоретичні й історичні (від найдавніших часів до недалекого минулого) аспекти стосунків держави та Церкви в сучасній Україні зокрема та світі загалом. Кульмінацією наукового доробку професорів Бондаренка та Андрусишина став випуск першого у вітчизняній історіографії підручника з історії державно-конфесійних відносин.³⁴

Пострадянські дослідники на основі комплексного аналізу розсекречених архівних матеріалів успішно намагаються деідеологізувати питання стосунків

³¹ Віктор Войналович, *Партійно-державна політика щодо релігій та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс: монографія* (Київ: Світогляд, 2005).

³² Віктор Войналович та Наталія Кочан, *Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014).

³³ Богдан Андрусишин та Віктор Бондаренко, "Держава, право і церква в новітній історії (XX-поч. ХХІ ст.)", *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право* 17 (2012): 88-102; Богдан Андрусишин та Віктор Бондаренко, "Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація", *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Серія 18 : Економіка і право* 7 (2009): 94-104;

³⁴ Богдан Андрусишин та Віктор Бондаренко, *Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку* (Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010).

держави та релігійних організацій. Наукові праці істориків, втім, дуже часто зосереджені на ретроспективі стосунків радянської влади та найбільшої тогочасної релігійної організації – Російської Православної Церкви.

В українській історіографії висвітлено особливості державно-релігійних відносин в УРСР у певні періоди розвитку радянської державності та суспільства. Зокрема, величезний пласт наукового доробку вітчизняних науковців присвячено діяльності Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів у період з 1943 по 1964 рр. Враховуючи надзвичайну важливість цього періоду для багатьох релігійних організацій СРСР (відновлення Патріаршества РПЦ, Московські угоди між євангельськими християнами-баптистами та християнами віри євангельської п'ятидесятниками, початок депортацій свідків Єгови тощо), саме він привернув увагу не тільки академічних, але й конфесійних дослідників.

З огляду на хронологічні межі дисертаційного дослідження важливими є роботи, в яких центральною темою виступають державно-церковні взаємини у період кризи радянської системи середини 1960-1985 рр. Потрібно відзначити, що вітчизняні дослідники складають у цьому питанні авангард сучасної історіографії.

Загальній характеристиці релігійної ситуації в УРСР середини 1960-1980-х років присвячено десятки статей та декілька монографій провідного наукового співробітника Інституту історії НАНУ П.М. Бондарчука.³⁵ Дослідження історика охоплюють різні періоди історії СРСР – від 1920-х до 1990-х рр. Особливу увагу звертає науковець на релігійну свідомість православних, греко-католиків та римо-католиків в умовах радянського режиму. Помітною особливістю наукового доробку П.М. Бондарчука є залучення широкого кола архівних джерел, використання конкретних прикладів порушень

³⁵ Петро Бондарчук. *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х - середина 1980-х років): історико-релігієзнавче дослідження* (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019). Петро Бондарчук, “Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років)”, *Український історичний збірник* 11 (2008): 294-316.

законодавства про релігійні культу, репресивних дій влади проти релігійних активістів, реакції уповноважених на втручання у внутрішні справи громад з боку місцевих органів влади тощо. У своїй ґрунтовній монографії, вчений аналізує релігійна політика радянської влади від післявоєнні років та періодів хрущовського гонінь й епохи «застою» до часів «перебудови». Висвітлюються у праці й проблеми внутрішньо-конфесійного життя православних, католиків, протестантів, іудеїв, молокан, старообрядців, мусульман тощо. Петро Бондарчук входив також в авторський колектив колективної монографії «Релігійна політика в Україні у 1960-1980 роках і сучасна практика міжконфесійних відносин», яка була опублікована у 2010 р. під редакцією члена-кореспондента НАНУ В.М. Даниленка.³⁶ Монографія є успішною спробою компаративного аналізу державно-церковних відносин в СРСР та в сучасній Україні, а також містить низку законодавчих актів СРСР, що стосуються діяльності релігійних організацій.

Історію Українського екзархату Російської Православної Церкви в період з 1943 по 1971 рр. описує історикиня, доцентка Національного університету «Києво-Могилянська академія» Н.В. Шліхта у своєму дисертаційному дослідженні³⁷ та монографії.³⁸ Особливістю наукових пошуків Н.В. Шліхти є методологічні підходи, відповідно до яких дослідниця розглядає тему крізь призму людського сприйняття та відносин держави та Церкви передовсім як історії людських взаємин. Інноваційним у сучасній українській історичній науці є також мікроісторичний підхід, згідно з яким історикинею розглянуто функціонування конкретної православної громади у м. Чернігові.

Джерелознавчі та організаційні питання втілення в життя політики наукового атеїзму в Радянському Союзі є об'єктом дослідження старшого наукового

³⁶ Петро Бондарчук та ін. *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2010).

³⁷ Наталя Шліхта, «Технології виживання Церкви в радянській державі (на прикладі Українського Екзархату Російської православної церкви, 1945-1971 рр.)» (Автореф. дис... д-ра філософії з історії, Центральноєвроп. ун-т, 2005).

³⁸ Наталя Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х- початок 1970-х рр.* (Харків: АКТА, 2011.)

співробітника Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ О.С. Кисельова. Релігієзнавець звертає особливу увагу на друковані органи наукових, громадських та партійних інституцій, які впроваджували атеїстичну пропаганду в СРСР, а також трансформації інституційного становлення наукового атеїзму³⁹.

Серед наукових праць, які становлять цінність при дослідженні історії східної України окреме місце займає нарис історії Донбасу співробітників Інституту історії НАН України С.В. Кульчицького та Л.Д. Якубової. У ній історію регіону, навколо якого точаться геополітичні суперечки загальноєвропейського масштабу, розглянути крізь призму трансформації свідомості його мешканців, які стали заручниками радянських соціальних експериментів. Самі автори, стверджують, що «нині Донбас – це оптика, яка унаочнює фатальні помилки української та радянської влади».⁴⁰

До другої групи наукових праць, в яких об'єктом дослідження виступають державна політика у сфері релігії, діяльність окремих релігійних організацій в СРСР та державно-церковні відносини у другій половині ХХ ст. є сучасна російська історіографія. Опрацювання цієї групи наукової літератури вимагало верифікації особистих суджень науковців, які працюють в умовах тотального контролю влади над гуманітарними науками. До уваги бралися праці російських істориків, видані лише до 2014 р. Проте й вони були критично осмислені з урахуванням того факту, що у державі-агресорі гуманітарні науки нерозривно пов'язані з пропагандою.

Грунтовні роботи російської історикині, ректорки Південно-Уральського державного гуманітарно-педагогічного університету (м.Челябінськ) Т.О. Чумаченко⁴¹ стосуються саме діяльності Ради у справах РПЦ в 1940-1960-і

³⁹ Олег Кисельов, “Трансформації наукового атеїзму в Україні за часів перебудови”, *Схід* 4 (2017): 93-98; Олег Кисельов, “Особливості вияву свободи совісті в Україні радянської доби”, *Релігійна свобода* 19 (2016): 188-190.

⁴⁰ Станіслав Кулчицький та Лариса Якубова, *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. (Київ: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2016): 5.

⁴¹ Татьяна Чумаченко, *Государство, православная церковь, верующие. 1941-1961 гг.* (Москва: «АИРО-XX», 1999); Татьяна Чумаченко, “Совет по делам Русской православной церкви при СМ СССР и его уполномоченные в первой половине 1960-х годов: структура, формы и методы работы”, *Вестник Челябинского государственного университета* 30 (2010): 74-85; Татьяна

рр. та її місцевих уповноважених (переважно в РРФСР). Авторка констатує, що при всіх змінах політики влади Рада самим фактом свого існування надавала відносинам з релігійними організаціями хоч і обмежену, але правову основу, давала можливість вірним і духовенству апелювати до Ради і сподіватися на реалізацію свого права на свободу віросповідання. Велику увагу приділяє також професорка Чумаченко й особистостям Г.Г. Карпова та В.О. Куроєдова, які очолювали Раду у справах релігій.

Визначним дослідником історії Російської Православної Церкви та її відносин з радянською владою є провідний науковий співробітник Центрального державного архіву Санкт-Петербурга М.В. Шкаровський.⁴² У своїх численних монографіях та статтях історик підіймає питання взаємодії РПЦ з нацистською окупаційною адміністрацією та радянською владою. Хронологічні межі досліджень М.В. Шкаровського є надзвичайно широкими та охоплюють період від 1943 до 1991 рр. Тематично ж науковець не зосереджується на якійсь конкретній проблематиці діяльності РПЦ, а досліджує весь спектр проблем взаємодії Церкви та держави в СРСР. А втім необхідно відзначити, що будучи професором духовних навчальних закладів РПЦ, М.В. Шкаровський схильний розглядати багато питань, звинувачуючи радянську владу, але не критикуючи позиції Церкви.

Значний науковий доробок з питань історії релігій в СРСР та діяльності органів у справах релігій належить колишньому співробітнику Російського державного архіву соціально-політичної історії М.І. Одинцову.⁴³ Саме йому

Чумаченко, «Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР. 1943-1965 гг.» (Автореф. дис. докт. ист. наук, МГУ им. М.В. Ломоносова, 2011).

⁴² Михаил Шкаровский, *Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь* (Москва: Вече, 2007); Михаил Шкаровский, *Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943-1964 годы: От «перемирия» к новой войне* (Санкт-Петербург, 1995); Михаил Шкаровский, *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 гг.* (Москва, 1999).

⁴³ Михаил Одинцов. *Государство и церковь в России: XX век* (Москва: Луч, 1994); Михаил Одинцов. *Государство и церковь: (История взаимоотношений: 1917-1938 гг.)* (Москва: Знание, 1991); Михаил Одинцов, *Русская православная церковь в 80-х годах XX столетия: общая оценка состояния, организационная структура, социально-политическая деятельность* (Москва: Знание, 1989); Михаил Одинцов, *Русская православная церковь в XX*

належать перші теоретико-методологічні концепції дослідження державно-церковних стосунків за радянських часів. Зокрема, М.І. Одинцов розробив періодизацію розвитку церковної політики в СРСР, він вперше ввів у науковий обіг поняття «модель державної і церковної політики», що включало концептуальні положення, нормативно-правову базу та організаційну структуру. До того ж професор Одинцов є укладачем першої і найґрунтовнішої на сьогодні збірки документів, що стосуються складних відносин між свідками Єгови та радянською владою.⁴⁴ Особливо актуальною ця збірка є з огляду на недостатність вивчення історії свідків Єгови в СРСР та в контексті їхнього переслідування у державі- правонаступниці СРСР (Російській Федерації). Певні документи з цієї збірки стосуються і кримінальних справ проти свідків Єгови на Донеччині.

Історію відносин радянської влади та найбільшої тогочасної релігійної організації в СРСР – Російської Православної Церкви – розглядає в своєму дисертаційному дослідженні та численних публікаціях російський історик з м. Пензи І.І. Маслова.⁴⁵ Авторка робить висновок, що наслідком активної діяльності РПЦ у період «застою» стали деякі поступки на її користь з боку держави з метою використання її миротворчого потенціалу в зовнішній політиці. Окрім того, дослідниця впроваджує по відношенню до політики радянської держави щодо РПЦ в 1964-1985 рр. термін «політика стримування».

Заслуговують на увагу праці дослідника діяльності уповноважених Ради в РРФСР професора Рязанського державного університету Ю.В. Гераськіна.⁴⁶ У

веке: история, взаимоотношения с государством и обществом (Москва: Центральный дом духовного наследия, Объединение исследователей религии, 2002) и т.д.

⁴⁴ Михаил Одинцов, *Совет Министров постановляет: «выселить навечно!»: Сб. док. и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951-1985 гг.)* (Москва: Арт-Бизнес Центр, 2002).

⁴⁵ Ирина Маслова, “Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской Православной Церкви” (Автореф. дис. д-ра ист. наук, Московский педагогический государственный университет, 2005); Ирина Маслова, “Исторические уроки государственно-конфессиональной политики в России: анализ деятельности Совета по делам религий (1965-1985 гг.)”, *Известия ПГПУ им.В.Г.Белинского* №23 (2011): 513-8.

⁴⁶ Юрий Гераськин, “Взаимоотношения Русской Православной Церкви, общества и власти в конце 1930-х-1991 гг. (на материалах областей Центральной России)” (Автореф. дис. д-ра ист.

своїй докторській дисертації та численних статтях науковець не тільки відкриває нові сторінки з історії діяльності органу, але й робить успішну спробу узагальнити образ місцевих уповноважених, зокрема, створивши їхній історичний портрет. Крім того, територіальні рамки праць історика охоплюють подекуди окремі російські регіони, а подекуди макрорегіони, але не досягають роботи Ради в цілому, що є яскравим прикладом вдалого краєзнавчого дослідження.

До третьої групи сучасних досліджень належать наукові праці західних (переважно американських) істориків і релігієзнавців. Для них характерна розстановка акцентів не на територіальних чи хронологічних особливостях розвитку державно-релігійних відносин, а на невеликих кластерах радянського релігійного життя, особливо на феномені радянського державного атеїзму та секуляризації.

Проблематика методів впровадження атеїстичної пропаганди в СРСР стала об'єктом дослідження відомого американського соціолога, професора Бейлорського університету (Техас, США) Поля Фреза. У своїй праці «Примусова секуляризація в Радянській Росії: чому провалилася атеїстична монополія» П. Фрез дослідив причини, які призвели до провалу наукового атеїзму в Радянській Росії. Науковець дійшов висновку, що радянська державна машина могла контролювати лише зовнішню, культову частину релігійного життя в країні.⁴⁷

Історичний аналіз політики щодо впровадження наукового атеїзму в СРСР проведений був також викладачкою Весліанського університету (Коннектикут,

наук., ГОУВПО «Московский педагогический государственный университет», 2009); Юрий Гераськин, “Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР”, *Известия Алтайского государственного университета* 4-4 (2008): 45-51; Юрий Гераськин, “Уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви: исторический портрет”, *Вестник МГОУ. Серия «Исторические и политические науки»* 3 (2008): 48-53. и т.д.

⁴⁷ Paul Froese, “Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 43 (2004): 35-50.

США) Вікторією Смолкіною.⁴⁸ Історикиня проводить ґрунтовний аналіз еволюції головного атеїстичного друкованого органу в пізньому Радянському Союзі, журналу «Наука і релігія». Використовуючи не тільки офіційні документи, але й нарративні та художні джерела, В. Смолкіна описує діяльність товариства «Знання» та його вплив на радянську антирелігійну політику, починаючи від часів «хрущовського штурму небес», закінчуючи другою половиною 1980-х рр.

Стратегії виживання релігійних організацій та збереження релігійної віри в умовах секулярної політики радянського уряду стали предметом наукових пошуків професорки Університету штату Пенсильванії (США) Кетрін Воннер,⁴⁹ яка стала укладачкою збірки наукових есе, присвячених різноманіттю форм антирелігійної політики і адаптації до неї віруючих залежно від періоду та регіону.

Британська філологиня та русистка, професорка Оксфордського університету Катріонна Келлі присвятила низку своїх досліджень стану збереження пам'яток сакральної архітектури в Москві та Петрограді/Ленінграді (зараз – Санкт-Петербург).⁵⁰ Зокрема, одним з центральних питань, які порушила перед собою дослідниця, стали суперечності між проведенням радянською владою антирелігійної політики та захистом культурних цінностей.

Отже, на сьогодні в українській і зарубіжній науковій літературі достатньо дослідженими є загальні теоретичні питання державно-релігійних відносин та релігійної політики, особливостей радянського наукового атеїзму. Не відчуває браку наукової літератури проблематика історії релігійних організацій в СРСР у другій половині ХХ ст., особливо Російської Православної Церкви та громад

⁴⁸ Viktoria Smolkin, *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism* (Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2018); Viktoria Smolkin-Rothrock, “The Ticket to the Soviet Soul: Science, Religion, and the Spiritual Crisis of Late Soviet Atheism”, *The Russian Review* 73 (2014): 171-97.

⁴⁹ Catherine Wanner, ed. *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, Washington DC and New York: Woodrow Wilson Center Press/Oxford University Press, 2013.

⁵⁰ Catriona Kelly, *Socialist Churches: Radical Secularization and the Preservation of the Past in Petrograd and Leningrad, 1918—1988* (DeKalb:Northern Illinois University Press, 2016).

ЄХБ. Окремі наукові праці стосуються діяльності уповноважених Ради у справах релігій при РМ СРСР у різних областях Радянського Союзу, у тому числі на Донеччині у 1945-1964 рр. Однак відкритим на сьогодні залишається питання особливостей імплементації радянської релігійної політики в Донецькій області у пізньорадянську добу, дослідження якої і є метою нашої дисертації.

1.2. Джерельна база

Реалізація зазначеного дослідницького інтересу у вигляді дисертації стала можливою завдяки залученню різноманітних за характером і походженням джерел.

Значний сегмент документального масиву становлять опубліковані джерела та архівні матеріали, зосереджені у фондах органів влади республіканського рівня двох центральних державних архівів (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України), а також обласного державного архіву – Державного архіву Донецької області (далі – ДАДО). Загальна кількість використаних у дисертації справ у архівних установах склала 110, серед них 77 справ ЦДАВО України, 10 – ЦДАГО України та 23 справи ДАДО.

Особливо цінними стали документи фонду Р-4648 (Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники: (об'єднаний фонд)) ЦДАВО України, в яких відображено процес встановлення та діяльності як інституту уповноваженого загалом, так і його стосунків з релігійними організаціями зокрема. Оскільки релігія, як і всі сфери суспільного життя, знаходилася під жорстким ідеологічним контролем, партійні органи прискіпливо спостерігали за діяльністю релігійних організацій і контролювали її. Саме тому під час дослідження були використані документи, пов'язані з атеїстичною роботою та оцінкою релігійної ситуації, які входять до фонду 1 Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918-1991) ЦДАГО України. Дослідження донецького регіону неможливо було б без залучення матеріалів, які зберігаються у місцевому державному архіві.

Цінність роботи зі справами ДАДО визначається тим, що після 2014 року доступ до них для вітчизняних науковців є неможливим, а їхня теперішня доля залишається невідомою. Задля розуміння місця уповноваженого в системі органів радянської державної влади в роботі було використано документи фонду Р-2794 (Виконавчий комітет Донецької обласної ради депутатів трудящих, м. Донецьк Донецької області). Уповноваженому Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області присвячено окремий фонд обласного архіву Р-4021 (Уповноважений Ради у справах релігій при РМ СРСР по Донецькій області).

Серед опублікованих джерел цінною є збірка «Законодавство про релігійні культури», видана для службового користування у 1971 р.⁵¹ У ній знаходяться не тільки загальносоюзні закони та підзаконні акти, але й республіканські, що дає змогу провести компаративний аналіз релігійного законодавства у різних союзних республіках. Окрім того, у процесі написання дисертації була використана збірка інтерв'ю з мешканцями українського Приазов'я, зібраними учасниками археографічних експедицій Бердянського державного педагогічного університету.⁵²

Відповідно до особливостей джерельної бази дисертації всі джерела можна поділити за типо-видовим принципом. Під час підготовки наукової роботи було використано два типи джерел: писемні та усні.

Писемні джерела можна розділити на: законодавчі акти; актові матеріали; матеріали діловодства; описово-статистичні; періодику; джерела особового походження.

Першу групу писемних джерел складає законодавство СРСР. Основні принципи радянської релігійної політики були викладені у Конституціях СРСР 1936 р.(ст. 124) та 1977 р. (ст. 34, 52) та Конституціях УРСР 1937 р. (ст. 104) та

⁵¹ Василий Куроедов, ред. *Законодательство о религиозных культурах (Сборник материалов и документов)* (Москва: Юридическая литература, 1971).

⁵² Ігор Лиман, упорядник, *Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям)* (Запоріжжя: АА Тандем, 2011).

1978 р. (ст. 7, 32, 50). Необхідно зазначити, що всі зазначені в Основних законах засади були здебільшого декларативними та мало відповідали реаліям державно-релігійних відносин. Серед законодавчих актів повоєнних років, які суттєво вплинули на організацію діяльності уповноваженого Ради у справах релігій на території Донецької області, варто відзначити окремі статті Адміністративного Кодексу УРСР (1927 р.), Кодексу про адміністративні правопорушення УРСР (1984 р.), законах «Про сільську Раду депутатів трудящих» (1961р.) та «Про селищну Раду депутатів трудящих» (1961 р.) у частинах, які стосуються діяльності релігійних організацій. Особливістю цієї групи є те, що всі вищезазначені джерела є опублікованими та знаходяться у вільному для науковців доступі.

До другої групи писемних джерел відносяться актові джерела. Зокрема, це Постанова Ради Міністрів СРСР «Про перетворення Ради у справах Російської Православної Церкви і Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР і створення Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР» (1965 р.), «Положення про реєстрацію релігійних об'єднань» (1965 р.), Постанови Ради Міністрів УРСР та Центрального Комітету Комуністичної партії України «Про створення на Україні апарату уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР» (1966 р.), «Положення про комісії сприяння виконкомам Рад депутатів трудящих по дотриманню законодавства про релігійні культу» (1973 р.), зміни до Постанови ВЦВК та РНК «Про релігійні об'єднання» від 1929 р. (1975 р.), Постанова Ради у справах релігій при РМ СРСР «Про стан та міри покращення роботи з впорядкування мережі релігійних організацій» (1983 р.) тощо. Оригінали деяких з цих джерел знаходяться на зберіганні у ЦДАВО України. Перш за все йдеться про документи, які стосуються створення Ради у справах релігій та апарату її уповноваженого в УРСР (оп.5, спр.1). Більшість з них є опублікованими у збірці під редакцією В.О. Куроєдова, про яку йшлося вище.

До третьої групи писемних джерел відносяться документи поточного діловодства партійних і державних органів, апарату уповноваженого Ради у

справах релігій по Донецькій області, органів внутрішніх справ тощо. Це річні, піврічні та квартальні плани роботи уповноваженого, штатні розклади та кошториси, листи, звіти, внутрішні розпорядження, надіслані в Раду у справах релігій при РМ СРСР (м. Москва) та Раду у справах релігій при РМ УРСР (м. Київ). В таких документах, до яких відносяться й плани робіт уповноваженого, викладалися нариси майбутньої діяльності в довільній формі. Саме такий низький рівень стандартизації документу давав змогу уповноваженому викласти ті проблеми, які були актуальними в релігійному житті регіону. Окрім того до документів поточного діловодства відносяться директивні листи, накази, розпорядження, звіти про перевірку діяльності місцевих уповноважених по областях тощо. Завдяки ним вдалося простежити процес організації релігійного життя на території СРСР загалом та Донецької області зокрема. Плани роботи уповноваженого на окремі роки, півріччя та квартали можна знайти серед документів ДАДО, зокрема у фонді Р-4021(оп.1, спр.218, 230, 240, 255, 268, 278, 288, 336, 356, 365, 387, 433). Серед документів ЦДАВО України знаходяться інформації та довідки, які пересилав уповноважений по Донецькій області щодо релігійної ситуації в краї протягом 1965-1991 рр., особливе місце у них займає аналітика та статистичні дані щодо релігійної обрядовості в регіоні (наприклад, ф.Р-4648, оп. 5 спр.42, 71, 140, 237, 294, 304, 358, 370, 378, 398; оп. 7 спр. 5, 23, 46, 76, 126, 137, 162, 237, 304, 380, 392 тощо). Набагато рідшими були зворотні листи, вказівки та керівництва, які надсилалися з центральної Ради місцевим уповноваженим (наприклад, ЦДАВО України, ф.Р-4648, оп.7, спр.7, 404). Специфічні органи громадського сприяння діяльності уповноваженим Ради, про які йтиметься в наступних розділах, подавали свої звіти до місцевих виконкомів, а ті в свою чергу в раду у справах релігій (оп.7, спр.338). Оскільки актуальним для діяльності тогочасних релігійних громад питанням було зняття з реєстрації, а відповідно й фактична заборона діяльності релігійних громад, вивчити відносини між місцевим апаратом уповноваженого та центральними органами влади допомагають документи про закриття релігійних споруд та ліквідацію громад (оп.5, спр.184).

Доволі актуальним залишалось для Православної Церкви питання якісного виховання кадрів – релігійної освіти священників. Саме у період правління Л. Брежнєва спостерігається збільшення кількості православних семінаристів⁵³, хоча навіть за умов зростання попиту на богословську освіту, Церква все одно потребувала більшої кількості кадрів, через що священниками часто ставали люди без належної професійної підготовки⁵⁴. Незважаючи на відсутність у регіоні вищих духовних навчальних закладів, серед православних семінаристів були вихідці з Донеччини. Біографічні довідки вступників щорічно складали в духовних семінаріях та розсилали місцевим уповноваженим, тому їх також можна знайти у ЦДАВО України (оп.7, спр.307). З огляду на те, що святкування тисячоліття хрещення Русі (1988 р.) стало переламним моментом в історії державно-церковних відносин в СРСР, уповноважені в кожному регіоні мали підготуватися до свята, не виключенням стала й Донеччина, про що свідчать документи республіканської Ради у справах релігій (оп.7, спр.399). У фонді Донецького обласного виконкому ДАДО також знаходилася низка документів, пов'язаних з діяльністю уповноваженого, зокрема штатні розклади (ф. Р-2794 оп.2, спр. 2842, 3835, 4529) та переписка з місцевими органами влади, в якій порушується питання діяльності релігійних організацій (ф. Р-2794, оп.2, спр.2518). У фонді уповноваженого Р-4021 серед інших знаходяться особисті справи православних священнослужителів регіону (оп.1, спр. 204), які велися уповноваженим та єпархіальним керівництвом на кожного зі священників та дияконів.

В архівних фондах Комуністичної партії ЦДАГО України знаходяться численні директиви та листи, присвячені посиленню атеїстичного виховання серед громадян СРСР. У цьому напрямку особливо активну працювали як партійні органи, так і уповноважений Ради у справах релігій (ф.1, оп.11, спр.279, 280; оп.25, спр.1508, 2225, 2717; оп.32, спр. 46, 1593). На зберіганні у ЦДАГО України знаходиться також листи ЦК КПУ щодо необхідності посилення кадрового

⁵³ Бондарчук, *Релігійні течії в радянській Україні*, 182.

⁵⁴ Там само, 175.

забезпечення місцевих апаратів уповноважених Ради у справах релігій (ф.1, оп.25, спр.1357), що свідчило з одного боку про оцінку недостатньої кваліфікації наявного особового складу, а з іншого є проявом тенденції до збільшення бюрократичного апарату, яка мала місце у 1960-80-х рр.

Четверта група писемних джерел – описово-статистичні. До неї належать результати інформаційно-статистичної діяльності уповноваженого, яка дозволила підтвердити висновки дисертаційного дослідження конкретними кількісними даними. Подібна документація направлялася до вищих інстанцій під грифом «таємно» та містила наступні складові: статистичні дані про релігійну мережу регіону (кількість зареєстрованих та незареєстрованих громад, служителів культу та церковнослужителів, виконавчі органи громад, святі місця тощо), релігійну обрядовість (кількість хрещень, із розподілом на три вікові групи), вінчань та відспівувань (заочних та очних), в окремих випадках зазначалася кількість молитов над немовлятами, що практикуються в баптистському культі та доходи зареєстрованих (а в окремих випадках і незареєстрованих) релігійних громад. До цієї ж групи належить інформація про заробітну плату та матеріальне забезпечення працівників апарату уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області. Статистичні дані щодо реєстрації релігійних громад, діяльності апарату уповноваженого та фінансова звітність релігійних організацій наведена в окремому описі 6 фонду уповноваженого Ради у правах релігій ЦДАВО України, який тривалий час залишався засекреченим (спр. 8, 25, 45, 70, 91, 112, 133, 171, 276, 296, 360, 381, 403, 421).

П'яту групу джерел становить періодика – друкований орган ВР ЄХБ «Братский вестник», який видався щодва місяці та містить згадки про діяльність баптистських громад Донецької області. Цінність цього журналу полягає у тому, що, незважаючи на контроль над авторами та матеріалами з боку радянської влади, у часописі можна прочитати статистику щодо виконаних обрядів, переходу до громад та реакцій вірян на внутрішньоцерковні події, які зумисно або випадково пропускали у звітах радянські державні службовці. Провівши

контент-аналіз випусків журналу за 1965-1990 рр. (всього 147 випусків), ми знайшли там біографічні відомості про керівників баптистської спільноти регіону, візити іноземних пасторів та духовний стан вірян регіону.

До шостої групи писемних відносяться джерела особистого походження. Зокрема, листи віруючих та членів виконавчих органів при релігійних громадах, скарги на діяльність уповноваженого або місцевих органів виконавчої влади у царині релігій, звернення до партійно-радянських органів та перших осіб держави. Такі документи дозволяють прочитати не тільки їхній зміст, але й «побачити крізь рядки людей», вивчити історію державно-церковних стосунків крізь призму світосприйняття пересічних людей, а відповідно провести антропологічний аналіз написаного. Прикладом таких документів є скарги, листи, звернення, які зберігаються у фонді Р-4648 ЦДАВО України (оп. 5 спр. 47, 148, 196, 309, оп. 7, спр.36).

Важливими для проведення дослідження був другий тип джерел – усні. До них відносяться свідчення очевидців, зокрема спогади працівників Ради у справах релігій при РМ УРСР В.Д. Бондаренка та В.Є. Єленського, а також працівника апарату уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області І.А. Козловського. Залучення до підготовки до дисертації цього типу джерел зробив можливим доповнити факти, викладені в офіційних документах та верифікувати їх.

Отже, аналіз джерельної бази дисертації дозволяє зробити висновок, що в центральних державних та місцевих архівних установах України зберігається значний масив документів, які роблять можливим дослідження історії державно-релігійних відносин в УРСР загалом та Донецькій області зокрема. Джерельна база є достатньою для вирішення поставлених завдань і дає можливість цілісно розглянути предмет дослідження.

1.3. Методологічні засади

Під час написання дисертації було використано широкий понятійно-категоріальний апарат. Перш за все, використовувалося поняття «державна політика», «релігійна політика», «державно-релігійні відносини», «релігійність».

Широке поняття «державна політика» розглядається нами згідно з концепцією канадського професора П. Брауна як певний процес регулювання життя суспільства через використання примусу, який певним чином упорядковує людську поведінку.⁵⁵

Під релігійною політикою розуміється більш вузька взаємодія корпорацій, наділених функцією інституційного насильства й спротиву дезінтегруючому впливу релігійних інституцій.⁵⁶

Відповідно до визначення з «Юридичної енциклопедії», державно-релігійні відносини – це один із видів суспільних відносин, який характеризує рівень взаємозв'язків Церкви, інших релігійних організацій з державою, ступінь їх інтеграції чи дезінтеграції.⁵⁷ У роботі терміни «державно-релігійні» та «державно-церковні» відносини є синонімічними та вживаються до релігійних організацій всіх напрямів або християнських Церков відповідно.

Окрім термінів, що пов'язані з політичними складовими існування релігії у державі, важливим стало також розуміння релігійності радянських людей, без чого неможливий, у свою чергу, аналіз реальної релігійної ситуації у краї. У роботі було використано визначення релігійності, що його пропонує філософ Т. Лукман, тобто індивідуальний інтерес до релігії.⁵⁸ При цьому виявами релігійності можуть бути як релігійні практики, так і самоідентифікація індивіда та його світоглядні уяви.

Для розкриття досліджуваної наукової теми автор залучив концепцію «провінціалізації столиць», яку, у свій час, застосувала відома українська вчена, професор О.В. Стяжкіною. Згідно з цією концепцією ідеї, події, оцінки, які трансливалися як універсальні та обов'язкові для всіх, не просто «перероблялися», а були реінтерпретовані, змінені, наповнені іншими змістами

⁵⁵ Пол М.Браун, *Посібник з аналізу державної політики* (Київ: Основи, 2000), 14-6.

⁵⁶ Войналович, *Партійно-державна політика*, 47-8.

⁵⁷ Юрій, Шемшученко. *Юридична енциклопедія*, т.2. У 6 томах (Київ: Українська енциклопедія, 1999), 363.

⁵⁸ Thomas Luckmann, *Invisible religion*. (New York : Macmillan, 1967): 52-54.

відповідно до тих історичних та інтелектуальних традицій, які були базовими для «місця», для провінції та її населення.⁵⁹

Пересічна людина, якій довелося випробувати на собі всі зручності та недоліки радянської релігійної політики, з її мікросвітом в період «застою» та «перебудови» залишалася на маргінесі державного інтересу. У роботі розглянуто декілька конкретних ситуацій взаємодії уповноваженого з особами, які направляли до високих інстанцій скарги та звернення. Крізь призму таких ситуацій можна не тільки побачити релігійні проблеми так, як їх бачили конкретні люди, але й зробити певний соціальний зріз тогочасного населення регіону. У таких документах особистого походження ми прочитаємо, наприклад, уявну соціальну ієрархію, яка існувала в свідомості громадян (кому надіслано листи) та рівень грамотності, який, певно, був характерний не тільки для адресантів. О.В. Стяжкіна тонко зауважує: «люди «знизу» перероблюють гасла, заклики, штампи, манери говорити й думати, вони не тільки вбудовують себе в мову, але й підпорядковують її, змінюючи за власним розумінням».⁶⁰

Під час опрацювання історичних джерел робилася поправка на використання радянськими органами влади та громадянами тих конотацій, які вкладалися у загальноприйнятту релігійну лексику. Українська філологиня Інна Ренчка зауважує, що у радянських словниках української мови лексикографи навмисно домагалися «штучної архаїзації та пасивізації внаслідок тлумачення значної кількості релігійної лексики як застарілої, наведенні політизованих ілюстрацій, дібраних із упереджених джерел, стилістичному зниженні слів, заміщенні первісного значення релігійних понять та їх десакралізації».⁶¹ Таким чином, опрацювання більшості архівних матеріалів відбувалося з урахуванням критичного ставлення до мовного шару, а також з цілковитим усвідомленням

⁵⁹ Олена Стяжкіна, *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови: Монографія*. (Донецьк: ДонНУ, 2013).

⁶⁰ Стяжкіна, *Людина в радянській провінції*, 67.

⁶¹ Інна Ренчка, «Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови ХХ – початку ХХІ століть» (Дис. канд. філ. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут української мови НАН України, 2017), 168.

того, що на рівні мови та релігійної і політичної лексики радянська влада впливала на спосіб мислення людей.

Характеризуючи втілення радянської релігійної політики у Донецькій області, робилася поправка на той факт, що регіон був найбільш урбанізованим серед усіх областей УРСР та одним з найбільш урбанізованих в СРСР. Так, наприклад, станом на 1990 р. питома вага міського населення в області складала 90% (у середньому по УРСР – 67%), 51 з 436 міст Української РСР знаходилися на Донеччині.⁶² У розрізі релігійного життя та релігійної політики, факт високого рівня урбанізації є одним з ключових для періоду, адже саме у другій половині ХХ ст., зазначає Петро Бондарчук, село перестало бути «форпостом» релігії, а вже в останнє десятиріччя на сході України цю роль на себе почали перебирати міста.⁶³

Таким чином, аналіз існуючої літератури за темою роботи доводить до висновків про необхідність подальшого дослідження діяльності уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) у Донецькій області в 1965–1991 рр., а наявні історичні джерела дають можливість здійснити це дослідження.

Для досягнення поставленої мети у роботі використано загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, узагальнення, типологізації тощо) та суто історичні (проблемно-хронологічний, діахронний, порівняльно-історичний, структурно-функціональний, індукції, опису тощо). Так, завдяки системному підходу об'єкт дослідження у всіх його багатогранних виявах розглядався як цілісність. Під час написання висновків та здійснення узагальнення використовувався метод формальної логіки.

⁶² Ярослава Верменич, “Портретні і навколопортретні зміни: Структурізація міського простору: соціальні ділеми та настрої,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп.ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 163.

⁶³ Петро Бондарчук “Against/beyond «радянського»: Релігійне життя населення,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп.ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 782.

Для розкриття процесу розбудови та діяльності апарату уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області та його взаємодії з релігійними організаціями та державними органами влади в регіоні було проаналізовано документи та матеріали, які не привертали увагу дослідників раніше й, досить, повно відображають картину діяльності уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області. Зокрема дозволяють повною мірою показати відносини між місцевим апаратом уповноваженого та центральними органами влади.

Для оцінки історичних подій і явищ важливим є принцип об'єктивності. Дотримання цього принципу забезпечило незаангажований підхід до розгляду об'єкту дослідження. В рамках цього принципу підбиття висновків роботи відбувалося не на суб'єктивних симпатіях автора, а з урахуванням всіх аргументів у кожній з подій, про які йдеться в дисертації. Згідно з цим принципом автор намагався не обмежувати себе радянськими ідеологічними міфологемами. Саме дослідження усіх сторін багатогранного явища радянської релігійної політики й визначило об'єктивність викладу матеріалу.

Методи аналізу і синтезу та узагальнення використовувалися для формулювання висновків та узагальнень. Метод аналізу застосовувався при відокремленому розгляді різних сторін діяльності інституту уповноважених Ради у справах релігій. Метод синтезу використовувався при виявленні схожих рис в діяльності уповноважених у різних місцях Донецької області і співвідношенні виявлених характеристик з політикою, що проводилася Радою у справах релігій. Вони дозволили виокремити з діяльності уповноваженого у справах релігій заходи спрямовані на виявлення настроїв прихильників та віруючих Російської Православної Церкви та протестантських громад. Внаслідок чого вдалося показати релігійну ситуацію в регіоні, що виявлялася у нагляді за діяльністю релігійних організацій та громад, атеїстичній роботі з населенням, реєстрації та ліквідації релігійних громад тощо.

У дослідженні застосовано також метод типологізації, який дав можливість описати соціальну активність віруючих щодо тих чи інших питань, які впроваджувала у своїй релігійній політиці радянська влада. Метод типологізації

допоміг нам виявити категорію населення, яка була носієм ідеї виступу проти змін, ставила певні вимоги та намагалася втілювати їх. Тож даний метод показав, що в період загострення кризи радянської системи основним завданням уповноваженого було виявлення таких проявів, усіх незареєстрованих релігійних організацій та становлення їх на легальні рейки або взагалі повна ліквідація.

Для виявлення якісних особливостей історичного процесу у часі застосовано діахронний метод. У результаті використання даного методу вдалося представити явища, події та факти діяльності уповноваженого у справах релігій у хронологічній послідовності; рівномірно висвітлити дії уповноваженого як представника Ради у справах релігій у справі легалізації релігійних організацій та спробі регулювання відносин між ними та державними органами влади.

Використання порівняльно-історичного методу дало можливість проаналізувати діяльність апарату уповноваженого у різні періоди періоди: у 1960-1970-х та 80-х роках. Також вдалося показати різну за характером діяльність уповноваженого Ради у справах релігій, який часто виступав не тільки в ролі провідника атеїстичної політики, але й ставав на захист прав віруючих згідно з радянським законодавством, домагався реєстрації релігійних громад, контролював діяльність місцевих органів влади по відношенню до віруючих. Порівняння поведінки православного населення та представників інших релігійних організацій під час заходів ініційованих радянською владою. Крім того порівняльно-історичний метод дав можливість виявити загальні та особливі риси, закономірності, співвіднести реакцію віруючих у 1960-1970-х та в 80-х роках на зміни у політиці радянської влади щодо релігійних організацій та вплив цих змін на суспільне життя у регіоні.

Метод індукції застосовувався на стадії теоретизування, коли на основі вивчених фактів робився висновок про значення діяльності інституту уповноважених для розвитку державно-церковних відносин у розглянутий період та на визначеній географічно та політично території УРСР. Він дав

можливість розглянути конкретні події на території Донецької області у контексті загальнодержавної політики у сфері релігії.

Метод структурно-функціонального аналізу дав змогу виявити основні засади впливу державної політики на стан державно-церковних відносин на конкретно визначеній території; особливості релігійно-церковного життя та державно-церковних відносин. Це дало можливість сформулювати й науково обґрунтувати концептуальні моделі розвитку державно-церковних відносин, яка впроваджувалась на території Донецької області Радою у справах релігій та її уповноваженим.

Серед методів, використаних при роботі з документами, варто виокремити також мікроісторичний підхід, автором якого став у 1950-х рр. американський науковець Дж. Стюарт. Сутністю мікроісторії, згідно з Дж. Леві, є побачити переломлення загальних процесів у певній точці реального життя.⁶⁴ Однак, мікроісторичний підхід використовувався лише під час аналізу листів зі скаргами віруючих та був верифікований іншими доступними джерелами, адже, згідно з російським дослідником І. Орловим, мікроісторія з її інтересом до невеликих історичних об'єктів ставить методологічну проблему генералізації зібраних свідчень, вписування об'єкта, що вивчається, в ширший історичний контекст.⁶⁵

Опрацювання конфесійної періодики відбувалося згідно з методом контент-аналізу. Згідно з класичним визначенням Бернарда Берельсона, контент-аналіз – це метод дослідження для об'єктивного, систематичного та кількісного опису ситуації, що склалася.⁶⁶ При якісному контент-аналізі дані подаються конкретними термінами, що дає можливість зробити певну інтерпретацію результатів.⁶⁷ Завдяки використанню методу контент-аналізу нам вдалося

⁶⁴ Наталя Яковенко, *Вступ до історії* (Київ:Критика, 2007):214.

⁶⁵ Игорь Орлов, “Микроистория: «атомизация» исторической реальности, или ее иной образ?,” в *Национальные образы прошлого. Этническая доминанта в историографии и философии истории* (Самара, 2008), 7.

⁶⁶ Mariette Bengtsson, “How to plan and perform a qualitative study using content analysis”, *NursingPlus Open* 2 (2016): 9.

⁶⁷ Ibid, 10.

визначити частоту згадок громад євангельських християн-баптистів Донецької області на сторінках журналу «Братський вісник» за 1965-1990 рр., вивчити зміну радянської релігійної політики на прикладі однієї з найбільших релігійних організацій регіону.

Під час збору й опрацювання усних джерел було використано метод нарративного інтерв'ю, який передбачав вільну розповідь учасників подій, що описуються, з мінімальним втручанням інтерв'юера. Використання цього метода дало змогу максимально зменшити вплив інтерв'юера на відповіді респондентів та дозволило їм загадати події, про які йшлося під час інтерв'ю. Опрацювання інтерв'ю відбувалося з урахуванням суб'єктивного фактору, який є невід'ємною частиною будь-якого джерела особистого походження.

Отже, дисертаційне дослідження має міждисциплінарний характер і є спробою охопити тематичне коло понять і явищ, які характерні не лише для історичної науки, але й релігієзнавства, соціальної антропології, філософії і соціології. Основу теоретичної бази роботи склали наступні поняття та терміни: «державна політика», «релігійна політика», «державно-релігійні відносини», «релігійність» тощо. Разом з тим, вивчення об'єкту дослідження зробило можливим застосування спеціальних історичних, загальнонаукових та міждисциплінарних методів і підходів. Серед основних слід відзначити діахронний, порівняльно-історичний, структурно-функціональний. Окрім того, було використано теоретико-методологічний доробок вітчизняної історикіні О.В. Стяжкіної та мікроісторичний підхід.

Висновки до розділу 1

Провівши аналіз наукової літератури, можна стверджувати, що тема державної політики у сфері релігій в СРСР на прикладі найбільшого за населенням регіону УРСР не ставала предметом наукових пошуків дослідників. Втім роботи українських, російських та західних (американських, канадських, британських і німецьких) істориків, релігієзнавців, соціологів і філософів дозволяють зрозуміти широкий історичний контекст як історії СРСР загалом, так

і окремих її тем – історії релігійних організацій різних напрямів, державно-релігійні стосунки, релігійність радянських людей, розвиток наукового атеїзму тощо.

Джерельна база дослідження базується переважно на неопублікованих матеріалах, що зберігаються у вітчизняних архівних установах. Серед них особливо цінними були матеріали трьох архівів, які дали змогу прослідкувати розвиток державної політики у сфері релігій і чітко виокремити два періоди державно-релігійних відносин у Радянському Союзі. До роботи також було залучено збірку опублікованих законодавчих актів та нарративні інтерв'ю. Аналіз джерельної бази проводився згідно з класичною типо-видовою класифікацією джерельної бази з виділенням писемним та усних джерел серед писемних також було виокремлено законодавчі акти актові матеріали, матеріали діловодства, описово-статистичні, джерела особистого походження.

Дотримання діахронічного та порівняльно-історичного методів, методів індукції, типологізації структурно-функціонального аналізу та нарративного інтерв'ю, а також мікроісторичного підходу дозволило дослідити об'єкт у цілісності, застосовуючи різну оптику для кожного конкретного типу джерел і історичної ситуації. Використання зазначеного теоретико-методологічного інструментарію дозволило зробити наприкінці дослідження висновки.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕЛІГІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ В ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

2.1. Рада у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) у системі органів державної влади: місце та роль

Характеризуючи місце та роль конкретного органу у загальній владній вертикалі, наведемо загальну характеристику системи державної влади в Українській РСР. Згідно з Конституцією УРСР 1937 р. та Конституцією УРСР 1978 р., формально найвища влада в Українській РСР належала Верховній Раді УРСР, до складу якої входило 570 (з 1978 р. – 650) народних депутатів.⁶⁸ Втім Верховна Рада УРСР була не постійно діючим органом, а збиралася на сесійні засідання двічі на рік, а у перервах між ними діяла Президія Верховної Ради у складі 23 (з 1978 р. – 25) осіб.⁶⁹ Вища виконавча влада в УРСР належала до Ради Міністрів, що формувалася Верховною Радою. Станом на 1978 р. в УРСР було 34 міністерства, 28 з яких були союзно-республіканськими, а 6 – республіканськими.⁷⁰ Як і Верховна Рада УРСР, Рада Міністрів УРСР проводила засідання не постійно, проте не рідше чотирьох разів на рік, а у перервах між ними працювала Президія Ради Міністрів УРСР.⁷¹ Однак фактично уся повнота реальної влади належала, по-перше, союзному, а не республіканському керівництву, а по-друге, не конституційним органам влади, а Комуністичній партії. Незважаючи на те, що згідно з Конституцією 1937 р. партія визначалася

⁶⁸ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд.ІІІ, ст.20 (1937); Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. V, глава 12, ст.97-8 (1978).

⁶⁹ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд.ІІІ, ст.28,31 (1937); Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. V, глава 12, ст.106-7 (1978).

⁷⁰ Віктор Крупина, “Портретні і навколопортретні зміни: Система управління в УРСР,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп.ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 55.

⁷¹ Там само, 56.

лише як «керівне ядро всіх організацій трудящих»⁷², її монополія на владу в СРСР загалом і в Україні зокрема була непохитною. Фактичну ситуацію закріпила de jure Конституція УРСР 1978 р., у якій Комуністичній партії Радянського Союзу вже відводилася роль «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи».⁷³ Як зазначає український історик Віктор Крупина, суверенність України обмежувалася Конституцією СРСР й основне керівництво Україною, як формальне, так і справжнє належало до союзного центру.⁷⁴

У Радянському Союзі довгий час релігійні питання знаходилися у відомстві Народного комісаріату внутрішніх справ, відповідно до діяльності цього карально-репресивного органу здійснювалася й державна політика по відношенню до релігійних організацій. Окремі органи, компетенцією яких було впровадження державної політики у сфері релігії, з'явилися лише в середині 1940-х рр., коли в тяжких воєнних умовах сталінською владою був взятий курс на зближення з Російською Православною Церквою для використання її ідеологічного потенціалу. Такими органами стали Рада у справах релігійних культів та Рада у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР. Функціонування двох окремих Рад свідчило про особливу конфесійну стратегію радянської влади щодо РПЦ.

З початку 50-х рр. ХХ ст. радянською владою на РПЦ було покладено нове завдання – активна міжнародна діяльність (відносини з православними країнами світу, захист «справи миру» тощо), але коли Церква виконала і цю функцію, особливу конфесійну стратегію радянської влади щодо РПЦ було змінено⁷⁵.

⁷² Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. VIII, ст. 106 (1937).

⁷³ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. I, глава 1, ст. 6 (1978).

⁷⁴ Віктор Крупина, «Портретні і навколопортретні зміни: Система управління в УРСР», в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп. ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 55.

⁷⁵ Карен Никифоров, «Основні аспекти діяльності державного органу у справах релігій в УРСР у 1965-1991 рр.», в *Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традиції*, наукова редакція Л.Владиченко та А.Юраша, (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018), 178-9.

Окрім того, градус протестних настроїв в середовищі кліру та парафіян явно знизився. Саме тому було прийнято рішення про об'єднання двох владних органів в один – Раду у справах релігій, яка діяла при Раді Міністрів СРСР. У середині 1970-х рр. через низку причин при Раді Міністрів Української РСР було створено окрему республіканську Раду у справах релігій.

На нашу думку, доцільно розподілити представлене дослідження за хронологічним принципом на два основні періоди: від 1965 до 1985 рр. та з 1985 до 1991 рр.

Перший період від 1965 до 1985 рр. в історіографії отримав назву «загострення кризи радянської системи». Протягом нього керманичами Радянського Союзу (Л.І. Брежнєвим, Ю.В. Андроповим та К.У. Черненко) упроваджувалася консервативна політика, спрямована на подолання наслідків часткової лібералізації 1956–1964 рр. Період характеризується стагнацією суспільно-політичного життя в державі. У релігійній політиці вказаний етап позначився навпаки відходом від агресивних антирелігійних кампаній і переходом до адміністрування та контролювання релігійного життя в СРСР.

У 1985 р. почався період економічних і політичних реформ, що були спрямовані на подолання кризи радянської системи. Цей період увійшов в історію радянського суспільства під назвою «перебудова». Цей етап радянської історії створив нову ситуацію в, стимулюючи його ренесанс, через що наступив новий період державно-церковних відносин, що характеризувався лібералізацією релігійного життя в Радянському Союзі. І хоча Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів УРСР діяла юридично до березня 1992 р., проголошення незалежності та перші місяці самостійності України позначалися активізацією процесів реформування державних органів влади та заслуговують на окреме дослідження. Зокрема, 1 жовтня 1990 р. був прийнятий Закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації». Згідно з положеннями статті 3 цього Закону, поняття «свобода совісті» трактувалося наступним чином: кожен громадянин самостійно вибирає своє ставлення до постулатів будь-яких віросповідань, кожен конкретний індивід має право сповідувати постулати будь-

якої релігії як індивідуально, так і у складі групи осіб.⁷⁶ Таким чином, вперше в історії СРСР на законодавчому рівні була закріплена реальна релігійна свобода. У свою чергу 23 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», який фактично розпочав якісно новий етап історії державно-релігійних стосунків в Україні.

Отже, обрані межі дослідження дають змогу розглянути діяльність уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області протягом достатньо тривалого часу саме як процес, що мав свої закономірності, зміни, розвиток та наслідки, які визначалися динамікою суспільно-політичного життя в СРСР.

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР №1043 від 8 грудня 1965 р. «Про перетворення Ради у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР і Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР» було створено єдиний державний орган, що опікувався релігійним життям в Радянському Союзі.⁷⁷

Головою об'єднаного органу став голова Ради у справах РПЦ з 1960 р. Володимир Олексійович Куроєдов, на цій посаді він перебував до 1984 р. Треба відзначити, що всі двадцять чотири роки свого знаходження на керівних посадах в органах, що опікувалися релігійним життям, В.О. Куроєдов залишався неухильним прибічником атеїстичного концепту радянського державного будівництва. Як влучно зазначила російська дослідниця Т.О. Чумаченко, попереднього голову Ради у справах РПЦ Г.Г. Карпова оцінюють доволі неоднозначно, однак як тільки справа доходить до порівняння лояльності до релігії Карпова та Куроєдова, симпатії всіх істориків, у тому числі і церковних,

⁷⁶ О свободе совести и религиозных организациях, № 1689-1, глава I, ст.3 (1990).

⁷⁷ Постановления Совета Министров СССР и УССР и Центрального Комитета КП Украины о преобразовании Совета по делам русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и создание на Украине аппарата Уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по УССР за 1966 г., ф.Р-4648, оп.5, спр.1, арк.2, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).

явно на стороні першого.⁷⁸ У 1984 р. головою Ради у справах релігій став Костянтин Михайлович Харчев,⁷⁹ який пробув на посаді до 1989 р., та з іменем якого пов'язують «відлигу» у державно-церковних стосунках. Сам К.М. Харчев характеризував сутність своєї роботи як «втілення в життя нової політики держави відносно Церкви. Була «перебудова», і вона полягала у [...] відродженні демократичних принципів у всіх сферах, у тому числі в галузі відносин Церкви та держави».⁸⁰

Звичайно, що кардинальні зміни в організації Рад 1965 р. знайшли відгуки серед партійної верхівки ЦК КПРС та республіканських Центральних Комітетів. В цілому, партійні та державні органи нейтрально або схвально поставилися до такої оптимізації. Але у владних верхівках союзних республік знайшлися й противники об'єднання органів в один, серед них були секретарі ЦК Компартій Литви, Казахстану й України.⁸¹

У традиціях радянської бюрократії, постанова Радміну була продубльована на республіканському та обласних рівнях. Так, Центральний Комітет Компартії України спільно з Радою Міністрів УРСР видали постанову № 112 від 25 січня 1966 р., згідно з якою уповноваженим Ради у справах релігій по Українській РСР було затверджено Костянтина Захаровича Литвина⁸². Костянтин Захарович мав довгий партійний та державницький досвід, перебуваючи на посадах міністра культури УРСР (1953-1956 рр.) та уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ Української РСР (1963-1966 рр.). Таким чином, одразу можна помітити, що призначення на посади місцевих уповноважених було юрисдикцією республіканських Радмінів, а не центральної Ради у справах релігій, що свідчить про повну залежність співробітників Ради на місцях від

⁷⁸ Чумаченко, “Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР”, 16.

⁷⁹ Карен Нікіфоров, “Основні віхи розвитку Ради у справах релігій при РМ СРСР в період «застою»” (Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету, Київ, Квітень 24, 2014).

⁸⁰ Олег Мельниченко, “Государство и Русская православная церковь в России. 1985-1990 гг.: эволюция взаимоотношений”, *Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского* 27 (2012): 827-8.

⁸¹ Чумаченко, “Совет по делам Русской православной церкви при СМ СССР”, 81-2.

⁸² Постановление Совета Министров, ф.Р-4648, оп.5, спр.1, арк.1, ЦДАВО.

центральної державної та партійної влади. Окрім того, визначався штатний розклад республіканського та обласних уповноважених. Так, до складу апарату уповноваженого Ради входив сам уповноважений, два його заступники, два старших інспектори, чотири інспектори, старший бухгалтер (у штатному розкладі його посаді відповідало пів ставки), секретар, друкарка, прибиральниця та двірник.⁸³ В областях діяло 25 уповноважених (по одному в кожній області), 12 старших референтів та 12 референтів.⁸⁴

Уперше про необхідність створення в Українській РСР окремої Ради у справах релігій наголошували у своєму листі Секретар ЦК КПУ Ф.Д. Овчаренко та Перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР, колишній Голова КДБ СРСР В.Ю. Семичастний у 1970 р. ще за часів Першого Секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста.⁸⁵ Тоді головними аргументами називали потенційне покращення контролю за діяльністю релігійних організацій у республіці, можливість активнішої законодавчої роботи та необхідність розвантаження Ради у справах релігій при РМ СРСР від оперативних питань, що стосувалися України⁸⁶. Втім тоді центральна влада не погодила розширення повноважень української республіканської влади. Врешті, у 1974 р. постановою Ради Міністрів УРСР №517 від 6 листопада було створено Раду у справах релігій при Раді Міністрів УРСР.⁸⁷ Підвалинами для прийняття такого рішення стало давнє прагнення В. Щербицького та партійної верхівки України до більшої автономізації адміністративних систем в УРСР (так, наприклад, в РРФСР своя Рада з'явилася

⁸³ Постановление Совета Министров, ф.Р-4648, оп.5, спр.1, арк.1, 3, ЦДАВО України.

⁸⁴ Там само, арк.4.

⁸⁵ Информации и справки работников отделов ЦК и обкомов Компартии Украины по вопросам культурно-воспитательной работы среди трудящихся, о состоянии атеистической работы в областях, о семинарах и совещаниях лекторов и идеологических работников; вопросы, которые были заданы лекторам на семинарах и во время выступления перед трудящимися на предприятиях, ф.1., оп.32, спр.46, арк.158-159, ЦДАГО України.

⁸⁶ Там само, арк. 160.

⁸⁷ Неля Заблоцька, "Розвиток державно-церковних відносин на початку 1960-х - середині 1980-х рр. крізь призму діяльності рад зі справ релігій", *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка* 11. Ч.1. (2011): 96.

тільки у 1986 р.⁸⁸). Однією з причин такого виділення УРСР з загальносоюзного контексту став також той факт, що в Україні діяло дві третини всіх православних громад на території СРСР, 9 з 16-ти монастирів РПЦ, приблизно 40% всіх пізньопротестантських (баптистських, адвентистських, п'ятидесятницьких тощо) громад і майже 40% офіційно зареєстрованих у Радянському Союзі «служителів культу».⁸⁹

У 1979 році головою Ради у справах релігій при РМ УРСР було призначено Миколу Панасовича Колесника, який очолював державний орган у справах релігій до 1994 р.⁹⁰ Новий голова був прихильником незалежності республіканської Ради від союзної та вирішення всіх релігійних питань в Україні виключно українською Радою, залишаючи у відносинах з союзним органом тільки обмін інформацією.⁹¹

На посаду уповноваженого Ради по Донецькій області було призначено колишнього уповноваженого Ради у справах РПЦ по області Григорія Омеляновича Гомлю.⁹² Григорій Омелянович почав свою роботу уповноваженим у 1961 р., в період жорстких гонінь на Церкву в рамках хрущовської ідеологічної компанії «штурму небес», тож його діяльність була скорегована саме цим⁹³. У 1980 році Г.О. Гомлю змінив Лев Андрійович Серпілін, який пробув на різних керівних посадах відділу у справах релігій при Донецькій облдержадміністрації до 1995 р.

⁸⁸ Алексей Королев и Олег Мельниченко, “К вопросу о союзном и республиканском Советам по делам религий в СССР”, *Альманах современной науки и образования* 2 (2011): 30.

⁸⁹ Єленський, *Велике повернення*, 345.

⁹⁰ Лариса Владиченко, “До історії державного органу у справах релігій в Україні. Частина II: 1920-1991 роки”. Релігія в Україні. Травень 13, 2017. <http://www.religion.in.ua/main/analitica/11954-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravah-religij-v-ukrayini-chastina-ii-1920-1991-roki.html>.

⁹¹ Єленський, Віктор, інтерв'юер. “Головна партія для нас – це народ України”. РІСУ. Травень 13, 2017. https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_91/lis_91_11/37619/.

⁹² Полугодовые планы работы уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Донецкой области на 1966 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.218, арк.3, Державний архів Донецької області (далі –ДАДО).

⁹³ Луковенко, *Радянська держава*, 303.

До складу апарату уповноваженого Ради по Донецькій області з початку її існування входило дві людини: безпосередньо уповноважений та старший референт. Треба зазначити, що тільки в двох областях було заміщено усі три штатні посади – у Львівській та Закарпатській, що пояснюється складним релігійним та суспільно-політичним становищем в цих регіонах після ліквідації УГКЦ у 1946 р. Але, виходячи зі строкатості релігійної палітри на Донеччині (зокрема, наявності великого відсотка протестантських громад), помічником уповноваженого поставили саме старшого референта, а не референта, як в багатьох інших регіонах, що побічно свідчить про інтерес центральних республіканських органів влади до релігійної ситуації краю.

Треба зазначити, що описаний вище склад апарату не був сталим, у 1973 р. до нього додався референт⁹⁴, у 1977 р. – заступник уповноваженого⁹⁵, а у 1980 р. – секретар-машиністка.⁹⁶ Не можна однозначно пояснити, чим обумовлене розширення штату, зважаючи на той факт, що принципівих зрушень в релігійній ситуації в регіоні в цей період не спостерігалось. Визнаючи свої скромні можливості, на підставі вивчення обмеженого кола джерел з даної проблематики, тим не менш, беремося зробити висновок, що такі кроки влади є скоріш виявом загальної тенденції епохи «розвиненого соціалізму» до максимальної бюрократизації.

Місцем знаходження апарату уповноваженого був Донецький облвиконком, який розташовувався у м.Донецьку за адресою бул.Пушкіна, 34. У 1985 р. апарату уповноваженого було виділено окреме велике приміщення у будівлі облвиконкома з великим залом для проведення інформаційних заходів⁹⁷.

⁹⁴ Смета расходов и штатное расписание за 1973 г., ф.Р-2794, оп.2, спр.2842, арк.6, ДАДО.

⁹⁵ Смета расходов и штатное расписание за 1977 г., ф.Р-2794, оп.2, спр.3835, арк.8, ДАДО.

⁹⁶ Смета расходов и штатное расписание за 1980 г., ф.Р-2794, оп.2, спр.4529, арк.56, ДАДО.

⁹⁷ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о религиозной обстановке, состоянии контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах за 1986 г. Том I, ф.4648, оп.7, спр.337, арк. 219, ЦДАВО України.

Відповідно до Положення про Раду у справах релігій при РМ СРСР, яке було затверджено Постановою РМ СРСР № 361 від 10 травня 1966 р., до обов'язків уповноваженого входили:

1. Контроль за виконанням та правильним застосуванням радянського законодавства про релігійні культу;
2. Інформування Ради у справах релігій про діяльність релігійних організацій на території адміністративно-територіальної одиниці;
3. Розгляд заяв та скарг від населення про діяльність релігійних організацій;
4. Надання допомоги громадським комісіям по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу⁹⁸.

Разом з тим визначалося коло прав, якими був наділений уповноважений як державний службовець. Так, уповноважений міг:

1. Перевіряти діяльність місцевих релігійних організацій і давати обов'язкові до виконання приписи про усунення порушень;
2. Отримувати від місцевих радянських органів свідчення та матеріали, що стосуються релігійних питань;
3. Надавати місцевим органам влади роз'яснення щодо питання застосування законодавства про релігійні культу;
4. Ставити питання про притягнення винних в порушенні релігійного законодавства осіб до адміністративної та кримінальної відповідальності.⁹⁹

Отже, уповноважений мав у своїх руках важелі впливу на релігійні організації та за тісного співробітництва з радянськими, партійними та силовими структурами міг фактично повністю контролювати релігійне життя на території області. Як зазначає В. Войналович, Положення про Раду «фактично легітимізувало перетворення даного органу зі своєрідного посередника між

⁹⁸ Постановление Совета Министров, ф.Р-4648, оп.5, спр.1, арк.22 зв., ЦДАВО України.

⁹⁹ Там само

Церквою та державою на орган тотального контролю за діючими в країні конфесіями».¹⁰⁰

Треба зазначити, що після об'єднання двох державних органів у справах релігій в один, Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, відповідно сталися зміни і в персональному складі місцевих апаратів уповноважених Ради. Так, на цю високу посаду і в УРСР, і в Донецькій області потрапили колишні уповноважені Ради у справах РПЦ. Втім, зазначимо, що російський республіканський досвід дозволив зробити вищезгаданому професору Гераськіну висновок, що в 1970-і рр. посади уповноважених почала заміщувати нова генерація представників номенклатури, які вже не були вихідцями зі спецслужб.¹⁰¹ На прикладі Донеччини, подібні думки поділяє й колишній співробітник апарату уповноваженого І.А. Козловський¹⁰². Звертає на себе увагу той факт, що працівники Ради у справах релігійних культів рідше потрапляли до складу нового апарату. На нашу думку, такий дисонанс в розподілі посад між співробітниками двох колишніх Рад пояснюється неодноразово згаданою вище особливою конфесійною стратегією радянської влади щодо РПЦ, яка, своєю чергою, призвела до того, що і Рада у справах РПЦ формувалася професійними кадрами за пріоритетним принципом, порівняно з Радою у справах релігійних культів.¹⁰³

Описуючи діяльність тих чи інших історичних діячів, не можна оминати увагою їхні особистісні характеристики, які почасти впливали на регламентовану працю радянського державного службовця. На прикладі особливостей імплементації радянської державної політики у Донецькій області, можна побачити, як вона залежала від особистісних якостей керівника. Так, варто зазначити, що Г.О. Гомля до роботи уповноваженим Ради у справах РПЦ,

¹⁰⁰ Войналович, *Партійно-державна політика*, 88.

¹⁰¹ Гераськин, “Уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви”, 52.

¹⁰² Ігор Козловський (1954 р.н.), записав Карен Нікіфоров, м.Київ, Вересень, 15 2021.

¹⁰³ Карен Нікіфоров, “Формування місцевого апарату ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР на Донеччині (др.пол. 1960-х – поч. 1970-х рр.)” (Модернізація соціогуманітарного простору: історичні досвід, виклики та перспективи, Житомир, Травень 14-15, 2015.)

був начальником 4-го відділення другого відділу Управління Народного комісаріату державної безпеки та займався, зокрема, наглядом за діяльністю релігійних організацій.¹⁰⁴ Примітно, що призначення Григорія Гомлі на посаду уповноваженого ще у 1950-х рр. відбулося в рамках загальносоюзної кампанії зміни місцевих уповноважених Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів, під час якої було звільнено 21 з 50 уповноважених в УРСР.¹⁰⁵ Тоді передбачалося, що нові місцеві уповноважені на відміну від своїх попередників активніше вестимуть антирелігійну роботу та матимуть глибші знання у царині релігії.

Натомість Л.А. Серпілін був дипломованим юристом, випускником Московського державного університету імені М.В. Ломоносова без досвіду у службі в органах державної безпеки¹⁰⁶, колишнім головою районного виконавчого комітету однієї з областей РРФСР.¹⁰⁷ Зокрема, І.А. Козловський згадує, що Лев Серпілін протягом своєї діяльності на посаді намагався займатися виключно контролем за дотриманням радянського релігійного законодавства та, наскільки це було можливо, стримував бажання начальства надати апарату уповноваженого невластивих йому функцій.¹⁰⁸

Загалом кадровий склад Ради у справах релігій формувався переважно з випускників філософських факультетів, де однією зі спеціалізацій був науковий атеїзм, та юристів.¹⁰⁹ У свою чергу, апарат уповноваженого по Донецькій області складався з істориків, юристів та колишніх співробітників органів державної безпеки.¹¹⁰

Отже, на основі апаратів уповноважених у справах релігійних культів та РПЦ було досить швидко та без великих труднощів створено апарат

¹⁰⁴ Владимир Никольский, *Православное духовенство Донетчины, репрессированное в 1920-х-1950-х годах (в документах и материалах)* (Донецк:Издательство ДонНУ, 2013):129.

¹⁰⁵ Віктор Войналович, *Релігійний чинник*, 110.

¹⁰⁶ Ігор Козловський (1954 р.н.).

¹⁰⁷ Віктор Бондаренко (1956 р.н.), записав Карен Нікіфоров, м.Київ, Вересень, 5 2021.

¹⁰⁸ Ігор Козловський (1954 р.н.).

¹⁰⁹ Віктор Бондаренко (1956 р.н.).

¹¹⁰ Ігор Козловський (1954 р.н.).

уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР та розподілені функціональні обов'язки між його працівниками. Рада у справах релігій та її уповноважений по Донецькій області були, фактично, єдиним державним органом, сферою діяльності якого стало релігійне життя в державі та краї. В умовах зміни парадигми державно-релігійних стосунків періоду загострення кризи радянської системи, в СРСР загалом, та на Донеччині зокрема впроваджувалася менш жорстка, ніж раніше адміністративна модель. При цьому, звертає увагу той факт, що особливості релігійної мережі Донецької області стали причиною підвищеної уваги центрального органу у справах релігій до процесів та явищ, що відбувалися у регіоні.

2.2. Відносини уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області з державними та партійними органами

Однією з ключових особливостей радянської бюрократичної системи була міцність зв'язків між усіма її акторами. Особливо цікавим кейсом радянської державної політики є відношення між владою і релігійними організаціями в пізньому СРСР (1960-1980-і рр.). Виходячи з офіційної радянської доктрини про відокремлення Церкви від держави, як релігійні, так і державні інституції не повинні були втручатися в життя один одного, тоді як насправді держава жорстко контролювала і регулювала всю діяльність релігійних організацій в країні через роботу спеціального органу – Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР і її місцевих уповноважених.

Перебуваючи в системі державних органів влади, уповноважений Ради у справах релігій по Донецькій області вибудовував свою діяльність, координуючи її з іншими державними структурами.

Зазначимо, що за новим Положенням було змінено принцип підпорядкування місцевих уповноважених. Якщо до 1965 р. вони знаходилися у штаті виконавчих комітетів місцевих рад, то після організації Ради у справах релігій, уповноважені стали підпорядковуватися напрямку їй.

Окрім безпосередньо Ради у справах релігій при РМ СРСР та уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР по Українській РСР (з 1974 р. – голова Ради у справах релігій при РМ УРСР), місцевий апарат мав справу з виконавчими комітетами рад депутатів трудящих (з 1977 р. – рад народних депутатів). У повній координації із ними вирішувалися всі питання щодо надання приміщень під культові споруди, адміністративних та кримінальних проваджень щодо порушників радянського законодавства про культу, атеїстичного виховання тощо. Привертає увагу той факт, що не перебуваючи у формальній підлеглих Донецькому обласному виконкому, уповноважений, тим не менш, отримував зарплатню саме в його апараті. У звітних та планових документах уповноваженого знаходимо постійні посилання на необхідність тісного співробітництва з місцевими органами влади.

У компетенції місцевих органів влади був також розгляд заяв віруючих про реєстрацію релігійних об'єднань або відхилення клопотань. Саме місцева адміністрація дуже часто ставала на заваді відкриттю культових споруд та молитовних будинків. Основною мотивацією таких відмов було побоювання владою виникнення так званої «ланцюгової реакції», коли б при одному дозволі подібні клопотання почали подаватися частіше.¹¹¹ Так, у 1983 р голова Ради В. Куроєдов повідомляв у ЦК КПРС:

Багато посадових осіб воліють не помічати існування нелегальних релігійних об'єднань. Часом миряться з їхньою незаконною діяльністю. Незважаючи на реальну обстановку, категорично відхиляють прохання віруючих про реєстрацію їхніх об'єднань, вважаючи її поступкою релігії, «мінусом» в ідеологічній роботі. Необґрунтовані відмови у реєстрації релігійних об'єднань мають місце стосовно православних і католицьких громад. Нерідко у реєстрації відмовляють найбільш лояльним, патріотично налаштованим віруючим, що створює напруженість, не сприяє справі громадянського виховання віруючих.¹¹²

¹¹¹ Маслова, “Эволюция вероисповедной политики”, 29.

¹¹² Маслова, “Исторические уроки”, 515-6.

Окрім того, успішне клопотала Рада також про зменшення податкового тиску на священнослужителів, у 1980 р. було зменшено податок на доходи та оплату за комунальні послуги для духівництва (що, до речі, коштувало державі 3 млн рублів кожного року)¹¹³.

Зазначимо, що протягом середини 40-х та початку 50-х рр. ХХ ст. питання реєстрації та відкриття культових споруд було наріжним каменем діяльності Ради та її місцевого апарату в усіх регіонах СРСР, особливо це стосувалося Православної Церкви, центральною частиною ритуальності якої є храмове богослужіння – Літургія. Основною причиною таких настроїв В. Єленський називає кричущу недостатність існуючої у 1960-1980-і рр. кількості громад для задоволення елементарних релігійних потреб населення.¹¹⁴ У період «застою» питання обліку релігійних громад рухається в діаметрально протилежному напрямку – до припинення діяльності релігійних громад. У роз'ясненні «Про реєстрацію релігійних громад» від 16 жовтня 1965 р. зазначалося, що при вирішенні питань, які стосуються реєстрації релігійних громад, органи влади повинні враховувати переваги відкритої та легальної діяльності релігійних об'єднань порівняно з нелегальною. Декларувалося, що якщо місцеві органи не можуть надати віруючим в користування спеціальне молитовне приміщення, то вони не повинні ставити перепони до облаштування молитовних зібрань і виконання обрядів в інших приміщеннях, які придбані віруючими в установленому порядку, або надані приватними особами чи місцевими органами влади на правах оренди¹¹⁵. Втім подібні заяви мали здебільшого суто декларативний характер. Зі зміною офіційної політики щодо релігійних організацій в епоху «перебудови», а особливо після святкування ювілею хрещення Русі, в УРСР почався справжній «релігійний бум», який

¹¹³ Маслова, «Исторические уроки», 515.

¹¹⁴ Віктор Єленський, «Релігія і «перебудова»», *Людина і світ*. 12 (2000): 11.

¹¹⁵ Информации и сведения о совершении населением религиозных обрядов по областям Украинской ССР за 1964-1966 годы, ф.Р-4648, оп.5, спр.71, арк. 5-6, ЦДАВО України.

характеризувався, зокрема, поданням на реєстрацію сотень релігійних громад. Апарати місцевих уповноважених у справах релігій в Українській РСР у більшості випадків гальмували реєстрацію нових громад, або відмовляли в ній. Віруючі постійно, іноді десятки років, домагалися права зареєструвати свою громаду. Лише протягом 1985 р. такі клопотання надійшли з 73 населених пунктів тільки від православних. Але жодне з них не було задоволено.¹¹⁶ А вже у 1988 р. скарги на відмову у реєстрації релігійних громад надійшли з Волинської, Івано-Франківської, Кримської, Черкаської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Чернівецької, Львівської, Тернопільської та Ровенської (зараз – Рівненської) областей.¹¹⁷ від 1988 по 1991 рр. у Донецькій області кількість зареєстрованих релігійних громад збільшилася зі 171 до 233 (на 36%).¹¹⁸ Проте згідно з архівними матеріалами та спогадами сучасників, релігійне відродження на Донеччині почалося дещо повільніше, ніж в деяких інших регіонах республіки й активізувалося лише після 1991 р. Відтак уповноважений по Донецькій області, як правило, не чинив перепон для реєстрації нових релігійних громад, зокрема це стосувалося протестантських громад, які відходили від нелегальної діяльності та проходили офіційну реєстрацію в органах влади.¹¹⁹

Отже, можемо побачити, що уповноважений по Донецькій області не чинив перепон реєстрації нових релігійних спільнот, що пояснюється, по-перше, особистісними характеристиками Л.А. Серпіліна, а по-друге, оскільки, Донеччина, на відміну від західних регіонів та Криму, не була центром релігійного відродження наприкінці 1980-х рр., а організації, які почали масово

¹¹⁶ Єленський, «Релігія і «перебудова»»: 11.

¹¹⁷ Информационно-инструктивные письма, распоряжения и указания Совета по делам религия при Совете Министров СССР и Совета по делам религий при Совете Министров УССР уполномоченным по областям и г.Киеву, ф.4648, оп.7, спр.404, арк.9-27, ЦДАВО України.

¹¹⁸ Віктор Котигоренко та ін., *Донбас в етнополітичному вимірі* (Київ: ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2014), 313.

¹¹⁹ Карен Нікіфоров, «Відносини уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області з місцевими державними та партійними органами в «пізньому СРСР» (60-80-і рр. ХХ ст.)», *Релігієзнавчі нариси №8* (2018): 105.

реєструватися у цей період, були переважно вже існуючими, як, наприклад, протестантські, а не виходили з релігійного підпілля, як греко-католицькі, або мусульманські.

Щоквартально уповноважений здійснював відрядження по районних та міських виконкомах області для перевірки виконання радянського релігійного законодавства, боротьби з баптистським підпіллям, адміністрування діяльності релігійних організацій тощо. Зазначимо при цьому, що певні міста (зокрема, найбільші агломерації – Донецька та Горлівсько-Єнакіївська) знаходилися під пильною увагою уповноваженого, у той час як, наприклад, на території Олександрівського, Костянтинівського (обидва зараз входять до складу Краматорського району) та Першотравневого (зараз – частина Маріупольського) районів взагалі не діяло жодної релігійної громади¹²⁰.

Але при всіх номінальних маркерах, що вказують на підпорядкування уповноваженого обласному виконкому, можемо побачити у джерелах, що насправді у більшості випадків директивні завдання виконавчим комітетам давав сам уповноважений. Наприклад, секретарі виконкомів виконували звіти про стан релігійності серед населення їхніх адміністративно-територіальних одиниць¹²¹, про запобігання протизаконної діяльності громад ЄХБ¹²², під контролем уповноваженого вивчали законодавство про релігійні культу.¹²³

Про незрозумілість навіть для її співробітників статусу Ради у справах релігій та її уповноважених у системі державної влади та одночасне підпорядкування і виконавчим комітетам місцевих рад, і Раді Міністрів УРСР і Раді у справах релігій свідчать й спогади В.Є. Єленського, В.Д. Бондаренка та

¹²⁰ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях Рпц, старообрядческой, католической и реформатской церкви, иудейской религии, Асд за 1976 г., ф.Р-4648, оп.7, спр.24, арк.92, ЦДАВО України.

¹²¹ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Донецкой области на 1970 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.255, арк.5, ДАДО.

¹²² План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1972 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.278, арк.1, ДАДО.

¹²³ Там само.

І.А. Козловського¹²⁴, які стверджують, що уповноважений одночасно звітував як у республіканську і союзнуну Раду у справах релігій, так і в місцеві партійні та державні органи. Втім, головним центром, з якого отримувалися всі ключові вказівки щодо особливостей реалізації державної політики в сфері релігії, була Рада у справах релігій при РМ СРСР з центром у Москві.

Крім прямих контактів з виконавчими органами влади, уповноважений співпрацював ще з одним органом, діяльність якого повністю визначалася апаратом уповноваженого – з громадськими комісіями сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, які діяли при районних виконавчих комітетах рад депутатів трудящих та надавали системні звіти про релігійну ситуацію в районі в апарат уповноваженого¹²⁵.

Згідно з Положенням про комісії сприяння виконкомам рад депутатів трудящих по дотриманню законодавства про релігійні культу, перед комісіями ставилися наступні завдання:

1. Сприяння Радам депутатів трудящих в забезпеченні конституційного права громадян СРСР на свободу совісті;
2. Здійснення постійного нагляду за діяльністю релігійних організацій та духівництва;
3. Сприяння місцевим радам у вивченні форм та методів діяльності релігійних організацій, їхнього впливу на населення;
4. Здійснення нагляду за тим, щоб не порушувалися права віруючих;
5. Сприяння виконкому у перевірці скарг та заяв громадян з питань порушення законодавства про релігійні культу.¹²⁶

¹²⁴ Віктор Єленський (1957 р.н.), записав Карен Нікіфоров, м.Київ, Квітень, 12, 2021; Віктор Бондаренко (1956 р.н.); Ігор Козловський (1954 р.н.).

¹²⁵ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1973 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.288, арк.2, ДАДО.

¹²⁶ Документы о работе общественных комиссий содействия исполкомам Совета депутатов трудящихся по соблюдению законодательства о религиозных культурах /решения исполкомов местных Советов, положения, информации, справки/ за 1973 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.338, арк.2-4, ЦДАВО України.

Для їхнього ефективного виконання комісіям надавали наступні повноваження:

1). Перевіряти дотримання законодавства про релігійні культу релігійним організаціями та служителям культу;

2). Вносити на розгляд відповідної місцевої ради депутатів трудящих положення про ліквідацію порушень.¹²⁷

Станом на 1977 р. в Донецькій області діяло 87,¹²⁸ а вже у 1988 р. – 102 подібні комісії.¹²⁹ Показово, що станом на 1988 р. в регіоні діяло лише 1,63% від всіх республіканських комісій, в яких працювало 3,1% від всіх членів комісій сприяння в УРСР.¹³⁰

Як приклад оцінки діяльності комісій сприяння можна навести епізод, коли у доповідній записці за 1969 р. уповноваженому Ради у справах релігій по УРСР Г.О. Гомля доповідає, що комісії суттєво допомагають виконкомам в справі дотримання законодавства про релігійні культу. Найбільшу, за його словами, роботу члени комісії проводили з виявлення протизаконних дій п'ятидесятників, єговістів, «розкольників євангельських християн-баптистів та інших сектантів».¹³¹ Утім, у 1977 р. уповноважений зазначає, що не дивлячись на існування релігійного підпілля у регіоні, комісії виконкомів Петровського та Пролетарського районів м.Донецька, Приморського району м.Жданова (зараз – м. Маріуполь), мм. Єнакієва, Добропілля і Тореза (нині – м. Чистякове), Ясинуватського (нині входить до Покровського) та Краснолиманського (зараз – частина Краматорського) районів області не виявили жодного порушення законодавства про культу, що розглядалося уповноваженим як приклад

¹²⁷ Документы о работе общественных комиссий, ф.Р-4648, оп.5, спр.338, арк.4. ЦДАВО України.

¹²⁸ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культурах за 1977 г., ф.Р-4648, оп.7, спр.46, арк.27, ЦДАВО України.

¹²⁹ Статистична інформація (порівняльні дані, інформаційні аркуші, довідки) щодо релігійних об'єднань в Українській РСР за 1988 рік, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.466, арк.29, ЦДАВО України.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и проишествиях за 1969 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.140, арк.75, ЦДАВО України.

недостатньої їхньої роботи, як і той факт, що не всі комісії запланували ознайомлення з Положенням про релігійні об'єднання в Українській РСР від 1976 р.¹³²

Примітний той факт, що у 1987 р. в рамках зміни окремих нормативно-правових актів, що стосуються регулювання релігійного життя, уповноважений Ради по Донеччині Л.А. Серпілін запропонував власний Проект положення про комісії сприяння, який, втім, кардинально не відрізнявся від діючого на той момент.¹³³ Можна припустити, що такий крок донецького уповноваженого був продиктований необхідністю продемонструвати свою активну діяльність.

Отже, фактично, комісії були ще однією ланкою розгалуженої бюрократичної структури радянських часів, які почасти дублювали функції виконкомів та апарату уповноваженого.

Особливим чином склалися стосунки уповноваженого з силовими структурами регіону: управлінням внутрішніх справ, який виконував поліцейські функції по відношенню до віруючих, та Комітетом державної безпеки, який невинно продовжував здійснювати нагляд за «неблагонадійними» релігійними діячами. У.Б. Хаварівський пише:

«Із середини 60-х років ХХ століття в системі органів влади Радянської держави сталися зміни. Ще у 1960 році було розформовано Четверте (у компетенції якого знаходилися раніше релігійні питання), а також П'яте і Шосте управління КДБ СРСР. Їхні функції і кадри передані Другому головному управлінню КДБ (контррозвідці). Такі зміни свідчили про посилення ролі КПРС і ослаблення впливу підрозділів спецслужб на прийняття остаточних рішень в державі»¹³⁴.

¹³² Информации...соблюдения законодательства о культах..1977 г., ф.Р-4648, оп.7, спр.46, арк.29, ЦДАВО України.

¹³³ Информации, справки, отчеты и другие материалы о зафиксированных нарушениях законодательства о культах, профилактических мероприятиях по их предупреждению и мерах административного воздействия за 1987 г., ф.Р-4648, оп.7, спр.392, арк.140-141, ЦДАВО України.

¹³⁴ Хаварівський, *Институалізація*, 152.

Тим не менш, роль КДБ була важливою у державно-церковних відносинах в регіоні. Головним засобом контролю Комітету держбезпеки за релігійним життям була широка агентурна мережа.¹³⁵

Заслуговує на увагу думка І.І. Маслової, яка зазначає, що КДБ належить і позитивна роль в релігійній політиці, яка виявляється в забезпеченні збереження культових цінностей в країні та недопускання їхнього вивозу за кордон¹³⁶.

На Донеччині, в документах уповноваженого знаходимо вкрай мало згадок про співробітництво з КДБ (лише поодинокі офіційні повідомлення про потенційну участь Комітету в судових процесах щодо релігійних справ). Звичайно, з одного боку це пояснюється закритістю документації, пов'язаної з Комітетом, але насторожує навіть відсутність будь-яких формальних переписок, запрошень, згадувань про співробітництво в планах. Тож, не оперуючи частково недоступними архівними матеріалами КДБ, робимо висновок, що, скоріш за все, роль Комітету держбезпеки щодо вирішення релігійних питань була зменшена у період, що досліджується.

Інформацію про співпрацю апарату уповноваженого та Головного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР у Донецькій області, на відміну від органів державної безпеки, знаходимо в документах набагато частіше. По-перше, саме завдяки міліції здійснювався контроль за несанкціонованим релігійним життям в краї. Так, наприклад, органи внутрішніх справ були присутні при фіксації незаконних молитовних зібрань та саме на них законом покладалося право порушення адміністративних та кримінальних справ за недотримання радянського законодавства про релігійні культу. Прикладів втручання міліції у незаконні релігійні зібрання протягом 1965-1991 рр. існує доволі багато. Наведемо тільки деякі з них. У 1980 р. на окраїні м. Харцизька було зафіксовано зібрання двох сотень представників Ради Церков євангельських християн-баптистів (так званих «баптистів-розкольників»). Тоді за образу та непокору дружинникам мешканець м. Харцизька Дубенецький та

¹³⁵ Маслова, “Еволюция вероисповедной политики”, 28.

¹³⁶ Там само, 29.

житель Ростовської області Російської РФСР Бублік були засуджені до одного місяця виправних робіт, ще 11 чоловік були заарештовані на строк від 10 до 15 діб, п'ятеро учасників зібрання – оштрафовані.¹³⁷ Звертає на себе увагу той факт, що з початком політики «перебудови» кількість штрафів та арештів представників протестантських релігійних організацій помітно зменшується, що пояснюється лібералізацією суспільно-політичного життя в СРСР. Так, у 1985 р. в Донецькій області було оштрафовано 127 прихильників Ради Церков ЄХБ і 81 п'ятидесятник¹³⁸, а вже наступного року – тільки 66 баптистів та 2 п'ятидесятники.¹³⁹ У 1984 р. в Куйбишевському районі м. Донецька міліція розіграла молитовне зібрання баптистів у кількості 33 людей, 12 з яких були неповнолітніми.¹⁴⁰

Під час святкування тисячоліття прийняття християнства як державної релігії на Русі правоохоронними органами було проведено роботу з забезпечення безпеки на урочистих заходах, безпеки руху, зокрема заздалегідь було розроблено маршрути руху, визначені стоянки транспорту тощо.¹⁴¹

Примітним випадком притягнення до кримінальної до відповідальності не за порушення релігійного законодавства, була ситуація 6 жовтня 1982 р., коли у м.Єнакієвому у квартирі пенсіонерки П.І. Крижан була знайдена друкарська машинка данського виробництва, яка, згідно з даними органів внутрішніх справ,

¹³⁷ Информации, докладные записки, справки, представленные в правительственные и партийные органы УССР, в союзный Совет о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике, 5 марта – 28 октября 1980, ф.Р-4648, оп.7, спр.126, арк.7, ЦДАВО України.

¹³⁸ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій-Київській областях за 1985 рік та листування, ф.Р-4648, оп.бсч, спр.403, арк.106, ЦДАВО України.

¹³⁹ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Київській областях та у м.Києві за 1986 рік та листування, ф.Р-4648, оп.бсч, спр.421, арк.108, ЦДАВО України.

¹⁴⁰ Информации обкомов и киевского горкома партии, министерств и ведомств республики о ходе выполнения Постановления ЦК Компартии Украины от 23 октября 1981 года «О мерах по выполнению постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания». Часть II, ф.1, оп.11, спр.280, арк.56, ЦДАГО України.

¹⁴¹ Документы по подготовке и проведению 1000-тия введения христианства на Руси в 1988 г. (справки для ориентировки, информации уполномоченных о подготовке и проведению празднования) том 5, ф.Р-4648, оп.7, спр.399, арк.114, ЦДАВО України.

використовувалася для друку літератури євангельських християн-баптистів.¹⁴² Двома роками раніше мешканець м. Харцизька Є. Пушков (регент незареєстрованої громади ЄХБ) був засуджений на три роки позбавлення волі у колонії загального режиму за «незаконну організацію релігійного зібрання» та спротив працівникам міліції.¹⁴³

Діяльність донецького уповноваженого часто знаходила схвальні відгуки республіканського та союзного керівництва. Відсутність відвертих релігійних конфліктів, намагання уповноваженого зареєструвати нелегальні релігійні громади, швидка реакція на зловживання чиновниками по відношенню до вірян – причини, чому саме уповноважений Ради у справах релігій по Донецькій області ставився у приклад своїм колегам з інших регіонів СРСР. У 1976 р. у звіті Ради у справах релігій при РМ УРСР до ЦК КПУ відзначається, що Донецька область увійшла до п'ятірки регіонів, де між уповноваженим та релігійними лідерами встановлено найактивніші стосунки.¹⁴⁴ Наступного року на Всесоюзній нараді уповноважених Ради, згідно з доповіддю В.О. Куроєдова, Г.О. Гомля став одним з двадцяти найкращих регіональних уповноважених серед більше ніж 260 його колег в усьому СРСР.¹⁴⁵ Окрім того, за результатами 1976 р. Донецька область була відзначена серед найкращих в СРСР за темпами ліквідації релігійного підпілля – реєстрації незареєстрованих громад.¹⁴⁶ У 1984 р. голова української Ради у справах релігій звернув увагу інших регіональних

¹⁴² Информации обкомов... Часть II, ф.1, оп.11, спр.280, арк.53, ЦДАГО України.

¹⁴³ Петро Бондарчук, «Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя», *Український історичний журнал* №6 (2018): 160.

¹⁴⁴ Справки отдела пропаганды ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, Совета по делам религий при Совете Министров УССР об укреплении кадрами аппарата уполномоченных совета в делах религии по областям и о выделении должностей заместителей уполномоченных; отчет Совета по делам религий при Совете Министров УССР за 1976 г. и по другим вопросам, ф.1, оп.25, спр.1357, арк.29, ЦДАГО.

¹⁴⁵ Письмо в ЦК КПСС о создании в г.Киеве филиала Института научного атеизма Академии общественных наук при ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информации Совета по делам религий при Совете Министров Украинской ССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, ф.1, оп.25, спр.1508, арк.86, ЦДАГО.

¹⁴⁶ Там само, арк. 81зв.

уповноважених, що на Донеччині робота зі свідками Єгови ведеться «продумано, цілеспрямовано і системно».¹⁴⁷

Викликає увагу місце та роль апарату уповноваженого Ради у справах релігій в уявній соціальній ієрархії адресантів звернень та скарг, пов'язаних з релігійним життям в області. У Розділі 3 цього дисертаційного дослідження аналізуватимуться звернення мешканців сел. Талаківка Донецької області під призмою проблем закриття «неперспективних» культових споруд. Наразі зосередимо увагу на тому факті, що у листах з Талаківки уповноважений не виступав адресатом скарг та прохань віруючих. Звернемо увагу також на епізод від 1967 р., коли З.П. Деменіна, колишня прибиральниця одного з храмів Червоногвардійського району м. Макіївка, що була звільнена у 1967 р. за сварки, адресувала декілька своїх листів республіканським органам влади з вимогою відновити її на посаді. «Приехала в Киев со своим, Донецким зловонием, чтобы и вам смердило в носе но в сердце завоняет.», «как стыдно, как не достойно как низко в Советском Союзе разводит такую нечистоту грязь клопов кровожадных воров», – пише Зоя Петрівна [орфографію та пунктуацію збережено – К.Н.].¹⁴⁸ Отже, звертає на себе увагу той факт, що свої листи громадянка Деменіна не адресує безпосередньому органу, що відповідав за релігійне життя в регіоні – апарату уповноваженого у справах релігій. З декількох подібних прикладів можемо припустити, що в свідомості пересічного віруючого уповноважений не займав високого місця в соціальній ієрархії регіональної влади. Цей факт може свідчити як про жорстку централізованість влади в СРСР, так і про необізнаність з боку широкого загалу про діяльність, або навіть існування такого органу державної влади, як Рада у справах релігій.

¹⁴⁷ Записки и справки отделов ЦК Компартии Украины, Совета по делам религий при Совете Министров УССР, Крымского обкома партии о состоянии атеистической работы, ф. 1, оп.25, спр.2717, арк.8, ЦДАГО України.

¹⁴⁸ Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по Донецкой области за 1968 год. Том IV., ф.Р-4648, оп.5, спр.47, арк.7-9, ЦДАВО України.

Отже, можемо зробити висновок, що становище уповноваженого в радянській адміністративній системі було неоднозначним – при формальному підпорядкуванні Раді у справах релігій, він отримував завдання та надавав свої настанови певним відділам Донецького облвиконкому. На нашу думку, через свою територіальну відірваність від Ради у справах релігій та нечіткий механізм підпорядкування *de facto*, уповноважений по Донецькій області мав більше робочих зв'язків саме з місцевим державним та партійним апаратом. Задля ефективної реалізації своїх завдань уповноважений співробітничав з місцевими виконавчими органами влади, силовими структурами (міліцією та КДБ), науково-освітніми товариствами та специфічними органами з реалізації релігійної політики на місцях – комісіями сприяння дотриманню законодавства про релігійні культу. В ієрархії радянських органів влади уповноважений посідав керівне, втім не надто відоме для загалу, місце, що пояснювалося вузькою спеціалізацією діяльності апарату уповноваженого у справах релігій та певною його закритістю.

2.3. Адміністративна, планово-статистична та освітня діяльність апарату уповноваженого Ради у справах релігій на Донеччині

Відповідно до циркулярного листа Ради у справах релігій від 10 листопада 1966 р. було затверджено перелік нормативної документації, що її мали вести уповноважені Ради у справах релігій у регіонах. До нього входили річна статистична звітність про наявні (zareєстровані та незareєстровані) у регіоні релігійні об'єднання, «служителів культу», молитовні будівлі, святі місця, здійснені обряди, надходження грошових коштів.¹⁴⁹ Така звітність мала на меті забезпечення центральної влади повною інформацією про розвиток релігійної

¹⁴⁹ Ольга Копылова, “Отчеты уполномоченных Совета по делам русской православной церкви как источник по изучению истории Русской церкви во 2-й половине XX столетия: Циркулярное письмо Совета по делам религий при Совете министров СССР уполномоченным Советом, 10 ноября 1966 года” у *Вестник церковной истории* №3-4 (2011): 92.

мережі та фінансового стану громад. Подавалися статистичні звіти щорічно на початку наступного за звітним року та мали статус секретної документації, або у деякі роки гриф «для службового користування». Привертає увагу, що поряд із даними про релігійну обрядовість та фінансові звіти зареєстрованих громад (які останні повинні були щорічно подавати в апарат уповноваженого), як правило, зустрічаються дані про незареєстровані громади. Така варіативна складова статистичних даних наводить на думку про існування всередині громад (вірогідно, не пересічних парафіян) людей, які надавали ці дані в апарат уповноваженого. Саме у такий спосіб у 1970-1980-х рр. донецьким уповноваженим до Ради подавалися дані про релігійну обрядовість старообрядницької громади, яка не діяла на легальній основі.¹⁵⁰ Зазначимо також, що не завжди офіційно зареєстровані громади охоче надавали усі статистичні звіти місцевій владі. Показовим є випадок від 1975 р., коли баптистські проповідники Клименко та Духонченко висловили уповноваженому Г.О. Гомлі невдоволення зобов'язанням надавати в місцеві органи влади щоквартальний звіт. Вони переконали уповноваженого в тому, що доходи від виконання обрядів у баптистських громадах області поступають переважно влітку, тож щоквартальні звіти не є необхідними.¹⁵¹ У подібному епізоді, на нашу думку, можемо побачити не стільки приховування фінансових справ релігійної організації, скільки бажання уникнути додаткових формальностей, які ускладнювали діяльність релігійних лідерів регіону. Ситуація є також локальною

¹⁵⁰ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м.Києві за 1971 рік та листування, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.112, арк.37, ЦДАВО України; Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України і м. Києві за 1972 рік та листування, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.133, арк.36, ЦДАВО України; Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій – Миколаївській областях за 1974 рік та листування, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.171, арк.48, ЦДАВО України; Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Кримській областях та у м.Києві за 1980 рік та листування, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.296, арк.43, ЦДАВО України.

¹⁵¹ Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях и проверке работы уполномоченных Совета, ф.Р-4648, оп.7, спр.9, арк.5-6, ЦДАВО України.

спробою емансипації Церков від радянської влади, яка мала свій наслідок – квартальні звіти введено не було.

Треба звернути на увагу на ступінь точності статистичних матеріалів, що подавалися уповноваженим до Ради у справах релігій. Наприклад, у 1970 р. до донецького апарату надійшов лист, в якому вказувалося, що у звіті за 1968 р. відсутні дані про кількість адвентистів-реформістів, греко-католиків (як зазначає адресант, раніше їх нараховувалося 11 чоловік), п'ятидесятників, баптистів тощо.¹⁵² Таким чином, можна зазначити, що часто співробітники апарату уповноваженого припускалися помилок при складанні довідок про релігійну мережу регіону. Статистика щодо релігійної обрядовості, що її подають в центральні органи у справах релігій місцеві уповноважені, на думку В.Є. Єленського, є необ'єктивною та заниженою.¹⁵³ Цифри, пише професор Єленський, дуже істотно занижувалися, зокрема, через прагнення місцевих партійних комітетів і органів влади «прикрасити» реальний стан речей, щоб він більше відповідав очікуванням ідеологічного апарату.¹⁵⁴ Втім, за словами того ж дослідника, у випадку з Донеччиною, ми не можемо повністю довіряти всім статистичним показникам, які надавав уповноважений, але ставитися до них більш довірливо, ніж до подібних звітів з інших регіонів, зокрема, західних. Порівнюючи статистичні звіти з Донецької та Тернопільської областей, В.Є. Єленський зазначає, що Тернопільська область була під значно пильнішою увагою, ніж Донеччина, бо від західних регіонів вимагали радикальних заходів щодо подолання «релігійних пережитків», а ці заходи мусили відображатися в реальних показниках, в Донецькій області такого тиску з метою отримати «задовільну» цифру не було.¹⁵⁵

¹⁵² Статистические сведения об изменениях в учетных данных зарегистрированных религиозных объединений и служителей культов, о религиозной обрядности и денежных доходах религиозных объединений по областям Украинской ССР за 1970 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.226, арк.6, ЦДАВО України.

¹⁵³ Єленський, *Велике повернення*, 351.

¹⁵⁴ Там само, 352.

¹⁵⁵ Там само.

Викликають також справедливий скепсис і звіти уповноваженого про віковий склад присутніх на святкових богослужіннях Православної Церкви. В.Є. Єленський зазначає, що 1970-80-і рр. відзначилися зростанням зацікавленості релігією серед молоді, особливо у великих містах. На доказ своїх слів вчений наводить праці та спогади Г. Сімона, Г. Біддалфа та С. Аверинцева.¹⁵⁶ Відомий факт, що в же наприкінці 1960-х рр. центральний апарат КПРС виявив тенденцію зростання інтересу до релігії, як культурного та духовного феномену, з боку не лише інтелігенції, але й широких мас населення, зокрема у молоді.¹⁵⁷

У звітах тим часом уповноважений пише, що контингент відвідувачів храмів на Великдень у 1967, 1971 та 1974 рр. на 75% складався з жінок середнього та похилого віку. Присутність комсомольської молоді на богослужіннях уповноважений пояснював їхньою цікавістю до релігії як феномену, а не духовними інтенціями.¹⁵⁸ Не беручись оцінювати статеві дані, які надає уповноважений, дозволимо собі припустити, що подібні відгуки про мотивацію молоді при поясненні її зацікавленості святковою літургією не є цілком об'єктивними, оскільки уповноважений не послуговувався спеціальними дослідженнями на цю тему, а отже мотиви кожної окремої людини залишаються для нього невідомими.

Окремо уповноважений складав звіти обрядів, які були здійснені громадянами з інших регіонів Радянського Союзу. Такі самі документи з інших регіонів приходили в апарат уповноваженого з інших адміністративно-

¹⁵⁶ Єленський, *Велике повернення*, 350-1.

¹⁵⁷ Smolkin, *Sacred Space*, 196.

¹⁵⁸ Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1967 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.42, арк.140, ЦДАВО України; Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.246, арк.15, ЦДАВО України; Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1974 год, ф.Р-4648, оп.7, спр.378, арк. 19, ЦДАВО України.; Информации, справки уполномоченных о прохождении религиозных праздников в 1976 году, ф.Р-4648, оп.7, спр.29, арк.46, ЦДАВО України.

територіальних одиниць СРСР, переважно про звершені хрещення.¹⁵⁹ Найчастіше до УРСР загалом та на Донеччину зокрема приїздили хрестити дітей батьки з найближчих регіонів РРФСР та Грузинської РСР. Можемо припустити, що це було обумовлено, як меншою кількістю храмів в більшості російських регіонів, так і бажанням приховати факт проведення таїнства у своїй громаді через можливі негативні наслідки у вигляді профілактичних бесід.

Певні фактологічні помилки трапляються і у документах, що їх апарат уповноваженого надсилав до центральних органів виконавчої влади. Більшість з них, на відміну від вищеописаних питань до статистичної діяльності уповноваженого, пояснюються неухважністю при складанні звітів. Прикладом цьому можуть слугувати численні друкарські помилки у звітах уповноваженого про фінансову діяльність релігійних громад області від 1975 р., де вказано населені пункти «сел. Апатова» та «Кутков Амвросіївського району», яких ніколи не існувало, на що, до речі, звертає увагу в своїх письмових коментарях до звіту працівник Ради у справах релігій.¹⁶⁰

Загалом декларативність тверджень всіх гілок влади про щорічне зменшення кількості вірян, падіння відвідуваності храмів на свята й атеїзацію суспільної свідомості, яке існувало паралельно зі звітами про активізацію релігійного підпілля та нові форми залучення радянських людей до Церкви, відповідає духові часу. Віктор Єленський наголошує, що у роки його праці й у партійного керівництва, й у працівників Ради у справах релігій при РМ УРСР було розуміння, що кількість проведених обрядів була набагато більшою, ніж це подавалося в офіційних звітах і у деяких областях у випадку хрещень сягала 90% всіх новонароджених.¹⁶¹ Ігор Козловський, розказуючи про тодішні реалії

¹⁵⁹ Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по Донецкой области за 1970 год. Том V., ф.Р-4648, оп.5, спр.196, арк.7, ЦДАВО України; Статистические...1970 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.226, арк.32, ЦДАВО України.

¹⁶⁰ Информационно-инструктивные письма, распоряжения, указания союзного и республиканского Советов уполномоченным Совета по областям и г.Киеву, ф.Р-4648, оп.7, спр.7, арк.4-5, ЦДАВО України.

¹⁶¹ Віктор Єленський (1957 р.н.).

донецького регіону, згадує, що у перший рік його роботи референтом уповноваженого, він написав звіт з реальними цифрами, який йому довелося переробити під усталені зразки, значно знизивши кількість незареєстрованих релігійних громад та проведених релігійних обрядів.¹⁶²

Серед усіх інших форм звітності уповноваженого, зважаючи на їхній низький рівень стандартизації, особливо виділяються плани робіт. Планова робота уповноваженого включала в себе складання щорічного перспективного плану роботи, піврічних (у 1966-1967, 1978 рр.) та квартальних (у 1973-1977, 1979-1989 рр.) планів, в яких уповноважений описував роботу, яку він планував на наступний календарний рік. У планах домінуючими темами була боротьба з баптистським підпіллям, реєстрація релігійних громад, організація атеїстичної роботи в області, планування відряджень по області та в інші регіони республіки тощо. Складання планів діяльності, у яких детально описувалися зокрема й бажані статистичні показники відповідає характеру економічного життя в СРСР. Дух планової економіки з 1920-х рр. був перенесений майже на всі сфери державного управління, у тому числі й на таку специфічну царину, як релігія. Відповідно плани уповноваженого стосувалися не стільки діяльності його апарату, скільки релігійного життя у регіоні.

Окрім того, апарат уповноваженого займався обліком усіх священнослужителів на території регіону. На православних священників заводилися спеціальні анкети, в яких за алфавітним порядком вказувалися прізвище, ім'я та по батькові священнослужителя, рік народження, рік хіротонії, національність та храми, в яких служив священник.¹⁶³ Ураховуючи надзвичайну суспільну важливість концепту «Великої Вітчизняної війни» для радянської ідеології, особливу увагу місцеві партійні комітети й органи влади звертали на ветеранів-священнослужителів, проводячи з ними окремі бесіди.¹⁶⁴ Очевидним

¹⁶² Ігор Козловський (1954 р.н.)

¹⁶³ Личные дела православных священнослужителей за 1962-1990 гг. (А), ф.Р-4021, оп.1, спр.204, 92 арк, ДАДО.

¹⁶⁴ Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством РПЦ и старообрядческой церкви. Том I., ф.Р-4648, оп.7, спр.319, арк.58, ЦДАВО України.

був дисонанс між соціальними ролями священника та «солдата-переможця», який міг створити прецеденти ототожнення двох позитивних образів у вірян. Таким чином, уповноважений тримав руку на пульсі життя Православної Церкви на Донеччині, маючи повну картотеку всіх православних кліриків регіону.

Задля безпосереднього контролю відправлення релігійних культів уповноважений та співробітники його апарату постійно відвідували релігійні організації регіону. Окрему статтю діяльності складали звіти про проведення на території Донецької області релігійних свят: Різдва, Великодня та «гробків» («радониці», дня згадування всіх померлих). Окремо склалися описи іудейських релігійних свят (Рош-Ха-Шана, Йом-Кіпур, Пурім). Завданням апарату було пильне спостереження за богослужіннями баптистів та православних, особливу увагу пропонувалося приділити недопущенню релігійних театралізованих вистав, розборів Священного Писання, колективного читання дозволеної конфесійної періодики («Братського вісника» ЄХБ та «Журналу Московської Патріархії» РПЦ), активної участі у богослужіннях неповнолітніх.¹⁶⁵

У пізньорадянську добу актуалізувалася проблема неучасті радянських громадян у виборах до союзних, республіканських і місцевих органів влади. Варто зазначити, що вибори в СРСР були радше політичним ритуалом, ніж реальним волевиявленням громадян. Американський советолог Олексій Юрчак розглядає голосування на виборах в СРСР як акт, який мав дві складові: констатуючу та перформативну. Перша стосується висловлення думки виборця, друга – маркує думку того, хто голосує, як легітимну. В останні десятиліття існування Радянського Союзу, на думку дослідника, в свідомості пересічної радянської людини відбулося перформативне зрушення. Тобто акт участі в обов'язкових радянських ритуалах став більш значущим, ніж змістовна складова

¹⁶⁵ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Донецкой области на 1976 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.356, арк.3, ДАДО.

такого акту.¹⁶⁶ Таким чином неучасть у виборах ставала виявом спротиву системі. На відміну від відмови вступу до лав жовтенят, піонерів або комсомольців, абсентеїзм не був розповсюдженою формою протесту серед віруючих. Причинами цього російські історикині Надія Белякова та Віра Ключова вважають, що участь в демонстраціях та виборах не сприймалася віруючими крізь призму ідеології, а було рутинною дією, що не має жодного змістовного підґрунтя.¹⁶⁷ Тим не менш, поодинокі випадки абсентеїзму на релігійному ґрунті траплялися, тому під час виборів уповноваженим склалися списки осіб, які не взяли участь у виборах через свої релігійні погляди. Наприклад, на території області у 1975 р. у виборах не взяли участь 38 віруючих, у 1977 та 1979 рр. ця кількість складала 19 чоловік, а у 1984 р. – 12.¹⁶⁸

Утім, такий стан речей задовольняв далеко не всі релігійні організації регіону. Так, лідери Ради Церков євангельських християн-баптистів серед інших причин свого уходу в підпілля називають зокрема невдоволення призначенням та утвердженням пресвітерів уповноваженим Ради, втручанням органів влади у внутрішньо-церковне життя, заборонаю матеріальної допомоги родинам, чоловіки яких знаходяться у місцях позбавлення волі за порушення релігійного законодавства.¹⁶⁹

Нами вже неодноразово зазначено, що серед завдань, які ставилися перед уповноваженим в процесі його роботи, було, зокрема, й завдання роботи зі зверненнями, скаргами, побажаннями та клопотаннями від громадян.

¹⁶⁶ Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The last Soviet generation*. (Princeton: Princeton University Press, 2006): 23.

¹⁶⁷ Надежда Белякова и Вера Ключева, “Честные труженики vs диссиденты: саморепрезентация евангельских христиан в позднем Советском Союзе”. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. Т. 9. Вып. 7 (2018).

¹⁶⁸ Информации, докладные записки уполномоченных Совета о реагировании верующих на опубликованное в печати «Положение о религиозных объединениях в УССР», на Конституцию СССР и выборы в местные Советы, а также на землетрясение в 1977 г., ф.Р-4648, оп.7, спр.47, арк.96, ЦДАВО України. Информации обкомов и киевского горкома партии, ф.1, оп.11, спр.279, арк.55, ЦДАГО.

¹⁶⁹ Документы о деятельности и положении так называемого «Совета церквей ехб» /раскольники/ на территории Украинской ССР /информации, справки, докладные записки, сведения/ за 1973 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.358, арк.38, ЦДАВО України.

Наприклад, тільки за перше півріччя 1976 р. уповноважений отримав 31 письмове звернення.¹⁷⁰ Основними питаннями, з якими зверталось населення області до уповноваженого, були відкриття та ремонт культових споруд, допомога у вирішенні внутрішньоцерковних проблем, працевлаштування віруючих, скарги на адміністрування з боку посадових осіб тощо. Відомі факти, коли уповноважений дійсно допомагав віруючим, зокрема, у процесі пошуку роботи, який був ускладнений приналежністю до стигматизованих релігійних громад (наприклад, баптистських). У 1976 році за участі уповноваженого і за допомоги партійних органів членкиня громади ЄХБ м. Артемівська (нині – м. Бахмут) Мільштейн була влаштована на посаду бухгалтера фірми «Меблі»¹⁷¹, попередньо працевлаштування якої було неможливим через упереджене ставлення керівників підприємств до вірян. Вікторія Смолкіна звертає увагу на те, що функціонери центрального апарату Ради у справах релігій та місцеві уповноважені нерідко займали більш лояльну до релігії позицію, ніж їхні колеги з партійних органів, або Комсомолу. Прикладом у доказ своїй тезі дослідниця наводить випадок, коли співробітник апарату уповноваженого Ради по Москві організував церковний похорон свого батька, на якому були присутні декілька його колег-державних службовців.¹⁷² На прикладі Донеччини можна побачити ще один доказ справедливості подібного припущення.

Важливою складовою діяльності уповноваженого по відношенню до релігійних організацій краю була також робота з абітурієнтами до вищих духовних навчальних закладів. В умовах антирелігійної політики на території УРСР та СРСР продовжували діяти стаціонарні православні семінарії, духовна освіта в релігійній організації євангельських християн-баптистів здійснювалася переважно через заочні біблійні курси. Уповноважений окремо кожного року надавав характеристики на кожного абітурієнта семінарії чи бажаючого

¹⁷⁰ Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета о работе с письмами, жалобами и заявлениями верующих, приеме граждан за 1976 год, ф.Р-4648, оп.7, спр.36, арк.6, ЦДАВО України.

¹⁷¹ Там само, арк.7.

¹⁷² Smolkin, *Sacred Space*, 217.

навчатися на заочних біблійних курсах ЄХБ.¹⁷³ У характеристиці зазначалися дата та місце народження претендента, національність, посада претендента та батьків та надавалася коротка характеристика, зокрема знання та дотримання радянських законів про релігію. Зауважимо, що абітурієнтів, як в православні духовні вищі навчальні заклади, так і на баптистські курси, завжди було достатньо багато. Наприклад, у 1985 р. з УРСР в семінарії було подано 268 заявок, з них 10 – з Донеччини (сьоме місце серед інших українських регіонів). Однак прийнято на навчання було дев'ять вступників, що складає 90% тих, хто подався з регіону, тоді як з інших областей цей відсоток був нижчий, а в цілому по республіці склав менше половини.¹⁷⁴ Такий високий відсоток позитивних рішень на користь абітурієнтів з Донецької області на навчання пояснювався, на нашу думку, відсутністю потужного релігійного підпілля й активного релігійного руху в Донецькій області, оскільки, вважаємо, саме ризик активізації відцентрових сил у православ'ї на Західній Україні з подальшим його переходом у національну Церкву, або відновлення діяльності Української Греко-Католицької Церкви, були головними перепонами для збільшення частки священників та ієрархів-вихідців з Галичини.¹⁷⁵

Під час заповнення характеристик на пасторів ЄХБ, уповноважений робив акцент насамперед на їхній лояльності до політичного режиму та «правильному» з точки зору радянської влади розумінні радянського законодавства. Так, наприклад, у 1985 р. щодо молодих баптистів І.М. Тарасенка, Ю.О. Пальоного, С.С. Карпенка та Л.Т. Волощука уповноважений робить висновок про їхню придатність до проходження курсів, оскільки всі вони «поважали радянські

¹⁷³ Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством сектантских культов. Том II., ф.Р-4648, оп.7, спр.320, арк.41, ЦДАВО України.

¹⁷⁴ Информации о деятельности духовных семинарий (сводные статсведения, списки семинаристов, преподавательского состава, итоги приема в семинарии и выпуска семинаристов), ф.Р-4648, оп.7, спр.307, арк.1, ЦДАВО України.

¹⁷⁵ Карен Нікіфоров, “Адміністративна, планово-статистична та просвітницька діяльність уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (1965–1991 рр.),” *Нові сторінки історії Донбасу* Кн. 27 (2018): 197.

закони».¹⁷⁶ Водночас щодо пресвітера громади адвентистів В.П. Крушеницького зазначено, що він «неправильно розуміє т.зв. «дитяче питання», а також не завжди щирий під час спілкування з представниками влади».¹⁷⁷ Під «дитячим питанням» вочевидь розуміється можливість неповнолітніх відвідувати молитовні служіння. Підсумовуючи аргументацію щодо неможливості навчання В. Крушеницького на заочних біблійних курсах, уповноважений Ради у справах релігій звертає увагу на інвалідність пастора, з чого робиться висновок щодо «неперспективності» його як священнослужителя.¹⁷⁸

Незважаючи на певні послаблення в релігійній сфері, одним з пріоритетних завдань радянської держави залишалася атеїстична діяльність. Так, у постанові ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. «Про посилення атеїстичного виховання населення», зазначалось, що у низці регіонів ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання.¹⁷⁹ В. Єленський, згадуючи розмову з В. Куроєдовим, зазначав, що в Україні жорстка лінія щодо Церкви йшла персонально від В. Щербицького. Останній вважав, що «на Україні занадто багато церков і що з цією ганьбою треба покінчити».¹⁸⁰

Одним з головних методів боротьби з «релігійним дурманом» було активне використання лекційного потенціалу партійних, комсомольських та університетських кадрів. У 1966 р. в Радянському Союзі було прочитано 760 тис. атеїстичних лекцій, а вже у 1984 р. – один мільйон.¹⁸¹ Уповноважений по Донецькій області теж робив неабиякий акцент на атеїстичному вихованні місцевого населення. Фактично він був куратором усіх атеїстичних заходів в регіоні. У зв'язку з цим з його боку велося активне співробітництво з товариством «Знання», викладачами гуманітарних кафедр вищих навчальних закладів регіону тощо. Згідно зі звітами районних партійних осередків у 1975 р.

¹⁷⁶ Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством сектантских культов. Том II., ф.Р-4648, оп.7, спр.320, арк.41-43, 65,67, ЦДАВО України.

¹⁷⁷ Там само, арк. 66.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Бондарчук, «Особенности религиозной ситуации», 296.

¹⁸⁰ Там само, 297.

¹⁸¹ Єленський, *Велике повернення*, 347.

в різних районах Донецької області атеїстами-пропагандистами було прочитано 10709, а у 1976 р. – 11596 лекцій на атеїстичну тематику.¹⁸² Кількість лекторів товариства щороку зростала і у 1982 р. становила в області вже 2349 осіб.¹⁸³

Звертає на себе увагу, що з початком політики «перебудови» роздутий штат лекторів-атеїстів почав скорочуватися згідно з вимогами політики «прискорення». Прикладом цього може слугувати масова атестація лекторських кадрів у 1986 р., коли кількість активних лекторів зменшилася майже в півтора рази – до 1879 чоловік.¹⁸⁴

Тільки за 1978-1980 рр. на курсах за напрямом «науковий атеїзм» було підготовлено 30 слухачів з Донецької області.¹⁸⁵ Лектори товариства проходили курси підвищення кваліфікації на гуманітарних кафедрах Донецького державного університету.¹⁸⁶ Однак навіть прогресуюча кількість лекторів та членів товариства «Знання» не задовольняла партійні органи. Так, на звітно-виборній конференції товариства у 1970 р. зазначалося, що на Донеччині лише 34% науковців і 10% інженерно-технічних працівників є членами Товариства та залучається до лекційної роботи.¹⁸⁷ Кількість атеїстичних лекцій, як і лекторів, почала різко падати з початком «перебудови». Ефективність подібної агітаційно-пропагандистської роботи можна поставити під сумнів, адже, як зазначає В. Єленський, більшість самих радянських пропагандистів, опитаних Інститутом

¹⁸² Панич, «Практичні аспекти реалізації політики», 218.

¹⁸³ Информации обкомов и киевского горкома партии, министерств и ведомств республики о ходе выполнения Постановления ЦК Компартии Украины от 23 октября 1981 года «О мерах по выполнению постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания». Часть I, ф.1, оп.11, спр.279, арк.51, ЦДАГО України.

¹⁸⁴ Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах командировок в областях по изучению религиозной обстановки, ф.Р-4648, оп.7, спр. 345, арк.61, ЦДАВО України.

¹⁸⁵ Переписка с ЦК КПСС о состоянии марксистско-ленинского образования на начало 1980/81 учебного года. Записки, справки, информации отделов ЦК Компартии Украины, обкомов и Киевского горкома партии по вопросам улучшения идеологической, политико-воспитательной и атеистической работы, проведения Дней Украинской ССР в Киригизии, ф.1., оп.32, спр.1593, арк.119, ЦДАГО.

¹⁸⁶ Информации обкомов... Часть II., ф.1, оп.11, спр.280, арк.51, ЦДАГО України.

¹⁸⁷ Информации...ЦК и обкомов...1970, ф.1., оп.32, спр.46, арк.77, ЦДАГО України.

наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, визнали атеїстичну пропаганду неефективною.¹⁸⁸

Деколи лекції на тему радянського законодавства проводилися для представників релігійних громад. Зокрема, у 1982 р. за сприяння уповноваженого була проведена низка бесід з членами незареєстрованих громад свідків Єгови, темою яких були радянське релігійне законодавство, політика КПРС, «ідеологічні диверсії імперіалізму».¹⁸⁹

Іноді до агітаційно-пропагандистської роботи залучали народних суддів й адвокатів, які мали пояснювати особливості радянського релігійного законодавства з точки зору практики. Наприклад, лише за 1982 р. в області судьями й адвокатами було прочитано 200 лекцій на тему «Законодавство про релігійні культури».¹⁹⁰

Звертає на себе увагу гендерний вимір атеїстичної роботи, адже атеїстична пропаганда велася особливо активно серед жінок. Дійсно, уповноважений протягом усього періоду 1965-1991 рр. відзначає активнішу участь жіноцтва у богослужіннях та членстві в релігійних громадах. Такий феномен більшого сприйнятливості жінками релігійному впливу є загальносвітовим¹⁹¹ і пояснюється як соціально-побутовими, так і психологічними чинниками¹⁹². У Донецькій області, як і у м.Києві та на Чернігівщині, атеїстична пропаганда велася у жіночих клубах за інтересами.¹⁹³

¹⁸⁸ Єленський, *Велике повернення*, 348.

¹⁸⁹ Докладная записка Совета по делам религий при Совете Министров УССР и предложения отделов пропаганды и агитации и зарубежных связей ЦК Компартии Украины о мерах по преодолению униатства в православии, ф.1, оп.25, спр.2403, арк.54, ЦДАГО України.

¹⁹⁰ Докладные записки...командировок, ф.Р-4648, оп.7, спр. 345, арк.61, ЦДАВО України.

¹⁹¹ "The Gender Gap in Religion Around the World," Pew Research Center, дата звернення Вересень, 10, 2021, <https://www.pewforum.org/2016/03/22/the-gender-gap-in-religion-around-the-world>.

¹⁹² Игорь Шудрик, "Социально-психологическая детерминация религиозности" (Психиатрия и религия на стыке тысячелетий: Сборник научных работ Харьковской обласной клинической психиатрической больницы №3 (Сабуровой дачи) и Харьковской медицинской академии последипломного образования, Харьков, 2006), Т.4. 119-22.

¹⁹³ Информации обкомов... Часть I., ф.1, оп.11, спр.279, арк.3, ЦДАГО України.

Ще одним напрямом діяльності уповноваженого була співпраця з радянськими та партійними органами з галузі впровадження нової радянської обрядовості. Розробка концепції безрелігійної обрядовості тривала у Радянському Союзі ще з 20-х рр. ХХ ст. З кінця 1930-х рр. комуністичні експерименти впровадження нових ритуалів призупинилися, а нова хвиля експерименту почалася в роки хрущовських гонінь на Церкву. До генезису нових ритуалів залучено було науковців, які всіляко підтримували теорію первісності обрядів по відношенню до релігії. Саме тому пропонувалося звільнити обряди від вторинних релігійних нашарувань та додати прогресивні соціалістичні елементи.¹⁹⁴ Навіть у 1970-х рр. особливий акцент у впровадженні нової обрядовості робився на заміщенні традиційно релігійних ритуалів. Так, у 1970 р. Донецький обком звітував, що в області впроваджується громадянський ритуал «Днів пам'яті полеглих» (замість відспівування), урочисті реєстрації подружніх пар (на заміну вінчання), вручення свідоцтв про народження (на заміну хрещення)¹⁹⁵. Відзначалося також, що користувалися популярністю нові свята: Врожаю, Серпа і Молота, Бойової Слави, російської зими, вулиць, зустрічі весни, посвята у робітники, проводи до армії тощо.¹⁹⁶ Синхронно з масовими святами, зазначав секретар Донецького обкому П. Пономарьов, у сільських клубах проводилися тижні атеїстичної літератури.¹⁹⁷ Варто зазначити, що на відміну від деяких інших регіонів України, у Донецькій області впровадження нової обрядовості не було ускладнено викоріненням багатьох традиційних свят. Так, згідно зі спогадами мешканців, певні свята та традиції народної обрядовості, зокрема Івана Купала, або ворожіння на Святвечір не були загальновідомими для мешканців регіону.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Анна Соколова, “Нельзя, нельзя новых людей хоронить по-старому”. Отечественные записки. Травень 13, 2017. http://www.strana-oz.ru/2013/5/nelzya-nelzya-novyh-lyudey-horonit-po-staromu#_ftn32.

¹⁹⁵ Інформації...ЦК и обкомов...1970, ф.1., оп.32, спр.46, арк.119, ЦДАГО України.

¹⁹⁶ Там само, арк.117.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Лиман, *Трансформації релігійності*, 53.

На противагу хрещенню дітей, уповноважений звітував про те, що у 1984 р. було урочисто зареєстровано 63% новонароджених, тоді як шістьма роками раніше 39%¹⁹⁹. Урочиста громадянська реєстрація шлюбу склала 80% від загальної кількості одружень²⁰⁰. Отже, згідно з офіційною статистикою, кількість проведених громадянських обрядів перевищувала кількість релігійних.

Як і багато інших ідеологічних елементів радянського повсякдення, нова обрядовість в період загострення кризи радянської системи стала скоріше зовнішньою ширмою, втрачаючи свої реальні сенси. Варто помітити, що одна з останніх науково-ідеологічних праць з питань впровадження радянської обрядовості була випущена в 1986 р., одним з її авторів став секретар Донецького обкому Компартії України Г.П. Єрхов (до 2014 р. – професор Донецького національного університету).²⁰¹ Успіхи виконавчого комітету міської ради м. Красноармійська (зараз – м. Покровськ) у впровадженні нових радянських обрядів замість традиційних релігійних відмічає уповноважений у 1977 р., але це не зменшує кількості релігійних обрядів в місті, яка продовжує залишатися доволі високою.²⁰² Такий парадокс – акцептація радянських ритуалів при одночасному продовженні релігійних практик американська історикиня Вікторія Смолкіна пояснює «ідеологічною гнучкістю» радянських людей, що зрештою також доводить той факт, що для громадян СРСР релігія мала глибше значення, ніж виконання таїнств, а отже наводило атеїстичних пропагандистів на думку про програш у «війні з релігійною обрядовістю».²⁰³

Окрім проведення атеїстичної пропаганди, одним із завдань уповноваженого було роз'яснення радянського законодавства про релігійні культу предстванікам органів влади, комісіям сприяння та релігійним діячам. У 1976 р. Верховною Радою УРСР було прийнято Положення про релігійні

¹⁹⁹ Информации обкомов и киевского горкома партии, ф.1, оп.11, спр.279, арк.52,56, ЦДАГО.

²⁰⁰ Там само, арк.56.

²⁰¹ Орлик, М, предс. ред. кол. *Советские традиции, праздники и обряды. Опыт, проблемы, рекомендации.* (Москва: ПРОФИЗДАТ, 1986).

²⁰² Информации...контроля за соблюдением...1977, арк.31-2.

²⁰³ Smolkin, *Sacred Space*, 193.

об'єднання в УРСР. У 1977 р. уповноважений зібрав відгуки представників більшості зареєстрованих релігійних громад краю щодо реакції на вищезазначене положення. Голова виконавчого органу храму Успіння Пресвятої Богородиці м.Донецька Улита Циганок заявила, що вона до публікації Положення про релігійні об'єднання в УРСР, пропрацювавши понад десять років церковним старостою, не бачила законодавства про культу і задовольнялася роз'ясненням працівників апарату уповноваженого Ради і виконкому районної Ради. За її заявою, у той час вона та багато інших віруючих, вивчивши Положення, переконалися, що раніше надані роз'яснення законодавства знаходяться в повній відповідності з цим Положенням. У. Циганок сказала, що її та інших віруючих воно у повній мірі влаштовує.²⁰⁴ Отже, зі слів активної діячки громади Православної Церкви у м. Донецьку, ми можемо зробити висновок, що до публікації нового законодавчого акту щодо релігійних об'єднань, церковні діячі, а надто широкий загал були слабо ознайомлені з радянським законодавством про релігійні культу, тоді як і до 1976 р. уповноважений часто звертав увагу на позитивні тенденції в освітній сфері щодо роз'яснення нормативно-правових актів.

Утім, зазначимо, що почасти уповноважений ставав на захист прав віруючих у їхніх конституційних свободах. Всюди в Радянському Союзі мали місце порушення законодавства про релігійні культу з боку місцевої влади. Не виключенням з цього правила була й Донецька область. Розповсюдженими були факти психологічного тиску на віруючих дітей, підлітків та молодь. Зокрема, часто допускалися згадування про «відвідування сектантських молебнів» при написанні характеристики для випускників шкіл. Варто зазначити, що в Адміністративному кодексі УРСР приміткою до ст.351 було заборонено вказувати інформацію про належність або неналежність громадянина до релігії.²⁰⁵ Наприклад, у 1972 р. за сприяння уповноваженого розпорядженням Донецького обкому Компартії було замінено характеристику учневі школи № 29

²⁰⁴ Информации...землетрясение в 1977, ф.Р-4648, оп.7, спр.47, арк.15, ЦДАВО України.

²⁰⁵ Куроедов, *Законодательство о религиозных культуах*, 132.

м. Жданова, яку було видано П.П. Савченку, адже в попередній характеристиці неабиякий акцент зроблено на релігійних вподобаннях випускника.²⁰⁶ Подібні випадки вирішені за активної участі уповноваженого й у м. Торезі та м. Макіївці²⁰⁷, а також м. Донецьку, с. Новогнатівці Волноваського району²⁰⁸ та Ясинуватському (зараз – частина Донецького) районі.²⁰⁹ Згідно зі спогадами співробітника апарату уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області І.А. Козловського, прибиральниця Донецької обласної травматологічної лікарні була під загрозою звільнення через те, що не відвідувала роботу по суботах, і тільки після втручання уповноваженого, ситуація вирішилася на користь вірянки.²¹⁰ Показовою є також історія, коли на іспиті з наукового атеїзму в одному з технікумів м.Донецька екзаменатор після відповіді студента-протестанта запитав про його особисте ставлення до релігії, знизивши студенту бал за його релігійні переконання, апарат уповноваженого після скарги втрутився та провів роботу з педагогічним складом навчального закладу.²¹¹ Звертає увагу, що одним з аргументів радянського посадовця для головного лікаря стала зразкова трудова дисципліна адвентистів. Ігор Козловський згадує, що уповноважений Лев Серпілін намагався робити все можливе, щоб не стати знаряддям репресій проти віруючих.²¹² Примітно, що уповноважений звітував перед Радою у справах релігій при РМ УРСР у 1986 р. про те, що до адміністративної відповідальності для порушників законодавства місцеві органи

²⁰⁶ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1972 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.294, арк.126, ЦДАВО України.

²⁰⁷ Информации, докладные записки и отчеты о рассмотрении жалоб, заявлений и писем верующих по областям Украинской ССР за I-е полугодие 1974 г., ф.Р-4648, оп.5, спр.385, арк.23, ЦДАВО України.

²⁰⁸ Информации..жалобами и заявлениями...1976, ф.Р-4648, оп.7, спр.36, арк.7, ЦДАВО України.

²⁰⁹ Ігор Козловський (1954 р.н.).

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Там само.

²¹² Там само.

внутрішніх справ вдаються лише після 3-4 попереджень²¹³, що може стати черговим свідченням лояльної політики уповноваженого.

Отже, одним з найголовніших аспектів діяльності уповноваженого у справах релігій по Донецькій області були адміністративна, планово-статистична та навчальна діяльність, які полягали у реєстрації та ліквідації релігійних громад, контролем за дотриманням релігійного законодавства з боку релігійних організацій та органів державної влади, складанні планів та звітів перспективної та проведеної роботи в царині державного регулювання релігійного життя та забезпеченні втілення в життя радянської атеїстичної політики тощо.

Висновки до розділу 2

Таким чином, можемо побачити, що уповноважений Ради у справах релігій по Донецькій області посідав певну нішу в системі органів місцевої влади, перебуваючи при цьому в підпорядкуванні у 1965-1974 рр. Ради у справах релігій при РМ СРСР, а з 1974 р. – Ради у справах релігій при РМ УРСР. Протягом існування у 1965-1991 рр. апарат уповноваженого Ради у справах релігій декілька разів розширювався, що відповідало загальній тенденції до надмірної бюрократизації часів «застою».

Лабільним було місце уповноваженого серед органів державної влади. З одного боку, він належав до апарату Ради у справах релігій СРСР/УРСР, з іншого ця посада була прописана у штатному розкладі обласного виконавчого комітету ради депутатів. Саме тому звітність уповноважений подавав і в місцеві державні та партійні органи, і у центральну Раду.

Окрім уповноваженого за релігійною ситуацією в регіоні слідкували й інші відомства, зокрема обласні управління освіти, внутрішніх справ, КДБ, заклади вищої освіти тощо. Кожен з вищеперелічених органів періодично звітував про

²¹³ Докладные записки...командировок, ф.Р-4648, оп.7, спр. 345, арк.51, ЦДАВО України.

релігійну ситуацію у галузі та дотримання радянського релігійного законодавства.

Специфічним органом атеїстичної роботи серед населення було товариство «Знання», метою якого було розповсюдження антирелігійної пропаганди шляхом лекцій на атеїстичну тематику для населення. Про незначну ефективність подібних заходів свідчать як спогади сучасників, так і логіка подальших історичних подій.

За ініціативи влади створювалися також комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, метою яких була ілюзія громадської присутності в антирелігійній діяльності радянської влади.

Серед основних напрямів багатогранної діяльності апарату уповноваженого Ради у справах релігії пріоритетними були: нагляд за дотриманням радянського законодавства про культу з боку релігійних спільнот краю й атеїстична робота у регіоні.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОБОТИ УПОВНОВАЖЕНОГО РАДИ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙ ЩОДО РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РЕГІОНУ

3.1. Взаємодія радянської влади та Православної Церкви на Донеччині

Православна Церква на Донеччині розпочинає свою історію із моменту заснування ченцями з Києво-Печерської Лаври Свято-Успенського Святогірського монастиря у XIII ст. Нова історія православної традиції на землях сучасної Донецької області почалася з переселенням на Північне Приазов'я греків у 1778-1779 рр. православним митрополитом Ігнатієм (Гозадино). У період з 1760 по 1905 роки на території Донеччини було побудовано 194 церкви. Але після репресій проти Церкви у 1920-1930 рр., станом на 1941 р. в області не діяло жодної православної громади.²¹⁴

Протягом 1943-1964 рр. радянська державна машина зробила все можливе для маргіналізації колись гнаної Російської Православної Церкви. З відновленням у 1943 р. патріаршества, як історичної форми управління РПЦ, яке відбулося за особистою згодою Й.В. Сталіна, та в подальші роки, риторика держави та Церкви збігаються все більше. Так, дослідниця Н. Шліхта пише, що в період 1960-1970 рр. РПЦ намагається «ствердити свою радянськість», тому має розглядатися як «радянський суб'єкт».²¹⁵ Радикальнішу думку висловлюють українські історики Віктор Даниленко та Віктор Крупина, які називають РПЦ «ідеологічним підрозділом КПРС».²¹⁶

²¹⁴ Ілля Луковенко, «Православна Церква на Донеччині: історія Православ'я на Донеччині», в *Религиозна палитра Донецької області: справочное пособие*, під ред. А.Шевченка та І. Козловського (Донецьк: Наука і освіта, 2008), 45-6.

²¹⁵ Шліхта, *Церква тих, хто вижив*, 27-8.

²¹⁶ Віктор Даниленко та Віктор Крупина, «Україна в добу протистояння світових систем: Дволикій Янус: політична система радянської України на сконі радянського ладу», в *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990)*, відп.ред. Валерій Смолій (Київ: Академперіодика, 2021), 371.

Наталя Шліхта також визначає період 1940-1970-х рр. для історії РПЦ, як такий, коли відкриті форми колективного протесту були мало ймовірні й поодинокі.²¹⁷ Показовим є також той факт, що ігумен Інокентій (Павлов) пригадує, як митрополит Никодим (Ротов), найвизначніший, на думку В.Є. Єленського, ієрарх РПЦ 1960-1970-х рр., у вузькому колі наближених осіб казав: «Почекайте, ми ще доживемо до тих часів, коли засідання Політбюро починатимуться з «Царю Небесний».²¹⁸ Важливою для ідеологічної політики також стає й «симфонія» державної влади та Церкви у справі русифікації – одним з найвпливовіших агентів зросійщення називають РПЦ вищезгадані історики В. Даниленко та В. Крупина.²¹⁹

Вищезазначені тези впевнено можемо екстраполювати й на Донеччину. Тут уповноважений та православний клір часто знаходили взаєморозуміння в ідеологічних питаннях.

Необхідно зазначити, що Українська РСР була свого роду «бібліїним поясом» СРСР, незважаючи на спроби радянської влади остаточно знищити релігійне життя в державі на межі 50-60 рр. ХХ ст. Так, з 1959 р. по 1962 р. мережа зареєстрованих православних громад у Донецькій області скоротилася на 81 одиницю (43,4 %), зі 186 – до 105 парафій.²²⁰ Але, враховуючи, що антирелігійні заходи мали загальносоюзний характер, пропорції територіального розподілу релігійних громад внаслідок неї не змінилися і на кінець 1960-х рр. в Українській РСР кількість громад РПЦ становила понад 60% загальної кількості православних громад, що діяли в СРСР.²²¹

Почасти з боку православних священнослужителів спостерігалось лояльне ставлення до влади. Як зазначає Д. Поспеловський, відносини РПЦ та держави

²¹⁷ Шліхта, *Технології виживання Церкви*, 2.

²¹⁸ Єленський, *Велике повернення*, 346.

²¹⁹ Даниленко та Крупина, «Дволикий Янус», 367.

²²⁰ Віктор Войналович, *Релігійний чинник*, 110.

²²¹ Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культурах за 1969 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.128, арк. 205, ЦДАВО України.

часто спиралися на хабарництво.²²² Тим більше, що доходи православних громад були найбільшими з-поміж усіх організацій в регіоні (див. додаток Б).

Розповсюдженим явищем були і повідомлення з боку священнослужителів органів державної безпеки про спілкування з особами, благонадійність яких могла викликати сумніви у владних представників. Так, протоієрей Анатолій Алексеєнко з м. Горлівки повідомляв про свою зустріч зі старостою одного з православних приходів у Федеративній Республіці Німеччині Вернером Гюнтером, який виявив бажання до знайомства з о. Анатолієм. У своєму листі священник на двох сторінках викладає всі подробиці зустрічі з доктором Гюнтером, запевняючи у відсутності свого інтересу у спілкуванні з іноземцем.²²³

Цікавою видається риторика православного кліру у спілкуванні з місцевою владою (уповноваженим в тому числі). Варто зазначити, що у своїх листах та відозвах священники використовують «правильну радянську мову», яка, як зазначає професорка О.В. Стяжкіна, в період «застою» вже не відчиняла «двері» соціальних ліфтів та сприймалася скоріш анекдотично.²²⁴

Прикладом такого спілкування можуть слугувати відгуки православного духівництва регіону про Помісний Собор РПЦ 30 травня-2 червня 1971 р., наприклад, кліриків Донецької і Ворошиловградської єпархії благочинного парафій Горлівського округу протоієрея Олександра Шокала, протоієрея Назарія Гриненка, настоятеля Свято-Нікольського храму м. Артемівська Миколи Салати. На рішення Собору священнослужителі відреагували як на такі, що «повністю відповідають радянському законодавству про релігійні об'єднання».²²⁵ Оцінюючи зменшення ролі виконавчих органів при громадах (на які, як зазначалося вище, неабиякий вплив мала влада), клірики пишуть:

²²² Хаварівський, *Институалізація державно-церковних відносин*, 157.

²²³ Личные дела, ф.Р-4021, оп.1, спр.204, арк.28, ДАДО.

²²⁴ Стяжкіна, *Людина в радянській провінції*, 225.

²²⁵ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1971 год. Том I., 5 января-26 апреля 1971 г., ф.Р-4648, оп.5, спр.237, арк.97, ЦДАВО України.

«У наш час, коли неуклонно зростає авторитет трудящих в громадському житті, неможливо погодитися з тим положенням, щоб отці-настоятелі зосередили в своїх руках всю повноту влади, у вирішенні господарчих і фінансових питань, відсторонивши від цього виконавчі органи»²²⁶.

Такі випадки «палкого патріотизму» спостерігалися у служителів культу щодо важливих в житті Церкви та держави подій регулярно. Особливо активно вони стали проявлятися з середини 1970-х рр., коли в Раді у справах релігій з'явився новий тип звітної документації, який передбачав аналіз реакції релігійних організацій на надзвичайні події, свята, державні ініціативи, міжнародну обстановку тощо. Подібне позірне обговорення проєктів Конституцій спочатку СРСР, а за рік УРСР стало виявом загальної тенденції періоду «застою» до формального народного схвалення урядових ініціатив, які, як зазначають В.Даниленко та В.Крупина «надавали партійно-державним справам вигляду демократичності».²²⁷ Наприклад, під час підготовки до прийняття Конституції УРСР у 1978 р., яка Зокрема, під час одного з таких обговорень, православний священник з м. Донецька Т.О. Тишинський зазначив:

«Опублікування цього важливого акту – справа великої державної важливості і я сприймаю його душею та серцем, повністю схвалюю. В ході богослужінь дякую Радянському урядові за надану віруючим людям можливість вільно задовольняти релігійні потреби. На питання прихожан я відповідаю перш за все як громадянин Радянського Союзу, а потім як пастор».²²⁸

Такі слова священника, звичайно, були корисними радянській владі для демонстрації унісону влади та Церкви, але, з точки зору етики православного кліру, викликають питання.

²²⁶ Информации...за 1971 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.237, арк.98, ЦДАВО України.

²²⁷ Віктор Даниленко та Віктор Крупина, «Україна в добу протистояння світових систем: Парадокси «розвиненого соціалізму»: повсякденні практики,» в *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990)*, відп.ред. Валерій Смолій (Київ: Академперіодика, 2021), 391-2.

²²⁸ Информации...землетрясение 1977, ф.Р-4648, оп.7, спр.47, арк.98, ЦДАВО України.

У 1976 р. на рішення XXV з'їзду КПРС благочинний Горлівського округу о. Олександр Шокало відреагував наступним чином:

«..Я як православний віруючий таку політику [посилення ідеологічної роботи в масах – К.Н.] повністю схвалюю, оскільки вона стосується виховання патріотизму, просякнута доброзичливістю, не розходиться з моїм розумінням служіння Вітчизні».²²⁹

Настоятель Свято-Миколаївського кафедрального собору м. Донецька протоієрей Григорій Лебедев критичної оцінки рішенням, прийнятим на з'їзді не надав, лише відмітивши, що «більшість віруючих сприйняло рішення з'їзду схвально».²³⁰

Таким чином, з наведених вище прикладів можемо побачити, що в умовах, коли православна Церква загалом йшла курсом лояльності до влади, окремі ієреї з різних причин намагалися вписатися в радянську систему життя, використовуючи при цьому найлегший спосіб - використання ідеологічних кліше в промовах. Але треба зазначити, що у час, коли, як зазначалося, мова перестала бути ефективним маркером радянськості, подібні випадки кліриків часто не сприймалися владою та викликали дисонанс або обурення в пастви.

Але можна навести приклади й кардинально іншого ставлення священнослужителів до радянських релігійних реалій. Наприклад, згаданий вище священник Григорій Лебедев на заборону публічних молитов на цвинтарях відреагував на проповіді такими словами: «У нас, священників, влада відібрала останнє місце під відкритим небом – цвинтар».²³¹ Подібні думки публічно висловлював і його колега священник Петро Дубравкін²³². Староста православного храму в м. Донецьк М.А. Гузь, схвалюючи проєкт Конституції, про всенародне обговорення якого йшлося вище, висловив побажання, щоб було

²²⁹ Информации..XXV съезда КПСС...1976, ф.Р-4648, оп.7, спр.23, арк.68, ЦДАВО України.

²³⁰ Там само.

²³¹ Переписка с Советом Министров СССР и Президиумом Верховного Совета СССР по увеличению персональных пенсий, по религии, культурном и жилищном строительстве и др., ф.Р-4021, оп.2, спр.2518, арк.29, ДАДО.

²³² Там само.

змінено положення про пенсіонерів, які перебувають на різних посадах у храмах, для того щоб оклад, який одержує у структурі Православної Церкви пенсіонер, не позначився на розмірі його пенсії.²³³ Священнослужитель одного з храмів області скаржився на стан Церкви в СРСР та висловлював надію, що «за кордоном є сили, які борються за становище релігії в СРСР. Можна сподіватися, що це допоможе нам вільніше себе почувати».²³⁴

Вищезгадані епізоди не можуть слугувати прикладом опозиційної діяльності православного кліру, закликів до зміни системи державно-церковних відносин у СРСР, антирадянських настроїв у церковному середовищі. Видається, що невдоволення окремих православних священнослужителів стосувалося не релігійної політики як цілості, а окремих проявів її несправедливості по відношенню до конкретних священнослужителів, парафії чи мирян.

Помітним прикладом реагування влади на настрої в релігійних громадах, стала робота зі спростування чуток про майбутню велику війну, що розповсюдилися після землетрусу в Румунії 4 березня 1977 р. Найбільш потужний землетрус в новітній історії Румунії у храмах Донецької, Житомирської і Полтавської областей порівнювали в попереднім землетрусом 1940 р., після якого почалася німецько-радянська війна. Швидка реакція з боку влади призвели до нівелювання подібних порівнянь серед широких мас населення.²³⁵

Кількість обрядів, зважаючи навіть на особливості ведення статистичного контролю з боку уповноваженого, що були здійснені протягом 1966-1988 рр. у православних храмах Донецької області, свідчить про стабільний інтерес вірян до збереження релігійної традиції тільки в найтрагічнішій її частині –

²³³ Информации...землетрясение в 1977, ф.Р-4648, оп.7, спр.47, арк.107, ЦДАВО України.

²³⁴ Информации, докладные записки и справки областных Уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1969 год, том 3., ф.Р-4648, оп.5, спр.131, арк.60, ЦДАВО України.

²³⁵ Информации, докладные записки, справки Совета, представленные в правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике, 4 января – 29 декабря 1977, ф.Р-4648, оп.7, спр.45, арк.113, ЦДАВО України.

поховальній обрядовості, яка є найбільш консервативною з-поміж усіх інших. У той самий час, кількість хрещень постійно знижувалася, а вінчань залишалася стабільно низькою. Так, якщо у 1966 р. відбулося 34406 хрещень, 190 вінчань та 17190 поховань²³⁶, а у 1974 р. – 27430 хрещень, 193 вінчання та 24431 поховань²³⁷, то в 1984 р. – 11954 хрещень, 114 вінчань та 24556 поховань.²³⁸ У 1972 р., повідомляє уповноважений, було охрещено 45,2% новонароджених у регіоні, відспівано 61% померлих у 1973 – 43,6% і 61% відповідно, у 1974 – 38,7% і 56%, у 1975 р. – 34% і 54%²³⁹, у 1980 за даними уповноваженого хрещено вже було 21,7% всіх немовлят.²⁴⁰ І хоча подібні дані, як вже зазначалося вище, не були об'єктивними до кінця, вони дають розуміння тенденцій тих процесів, які відбувалися у православної Церкви. Але, окрім того, свідчать і про той факт, що незважаючи на спокійні стосунки уповноваженого та Церкви, курс на атеїзацію суспільства залишався пріоритетним в державно-церковних відносинах періоду «застою».

Можна порівняти вищенаведені цифри із загальноукраїнськими тенденціями. Наприклад, у 1984 р. в Україні було здійснено майже 178 тисяч хрещень.²⁴¹ Таким чином, на Донеччині на межі епох «застою» та «перебудови» здійснили 6,7% усіх хрещень в Українській РСР (у той час, як населення області складало приблизно 10% населення України). Для порівняння кількості людей, яких Церква проводжала в останню путь, у традиційно дуже релігійних Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях у 1984 р. було відспівано відповідно 69,6%, 65,7% та 62,9%.²⁴²

²³⁶ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України за 1966 рік та листування, ф.Р-4648, оп.6, спр.8, арк.98, ЦДАВО України.

²³⁷ Статистичні звіти... 1974 рік, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.171, арк. 48, ЦДАВО України.

²³⁸ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій-Київській областях та у м.Києві за 1984 рік та листування, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.381, арк.61, ЦДАВО України.

²³⁹ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обрядности и денежных доходах, ф.Р-4648, оп.7, спр.26, арк.10, ЦДАВО України.

²⁴⁰ Єленський, *Велике повернення*, 352.

²⁴¹ Єленський, «Релігія і «перебудова»»: 11.

²⁴² Там само.

Утім, такі дані навряд чи можна вважати повними, адже існувала безліч способів ухиляння від реєстрації виконання треб, що до них вдавалися православні священники. Наприклад, відбувалися хрещення на дому, або замість декількох похрещених дітей священнослужитель декларував одну дитину. Однак і таку відносно високу кількість відправлення релігійних культів професор Олена Стяжкіна пов'язує з тим, що «звернення до Бога швидше було пов'язано із трансляцією традиційного способу життя», «у житті жінки мало місце швидше стихійне, побутове, споживче, чим усвідомлюване канонічне православ'я», «віра вписувалася в картину світу як звичайне і традиційне».²⁴³

Аналізуючи кількість людей, які відвідали православні храми на Великдень у другій половині 1960-1970-х рр., Петро Бондарчук доходить до висновків, що пропорція між кількістю осіб, які приступили до таїнства сповіді у майже однакових за кількістю населення Донецьку та Дніпропетровську (1:7,5) не може відповідати дійсності.²⁴⁴

Поступки з боку Церкви не могли не призвести до посилення втручання держави у внутрішньо-церковне життя. Незважаючи на вищезгадане невдоволення Г.О. Гомлі втручанням у діяльність Церкви, сам уповноважений намагався впливати на склад виконавчих комітетів православних громад регіону. Так, за допомоги місцевих рад депутатів з «двадцятки» (контрольно-ревізійних органів при громадах, про які йтиметься нижче) виводилися релігійні активісти, які відстоювали законні права релігійних громад. Приводом до виведення їх зі складу ставав, як правило, так звані «фанатизм та шахрайство».²⁴⁵

Зазначимо, що апарат уповноваженого в Донецькій області впроваджував протягом досліджуваного періоду м'якшу політику щодо реєстрації та закриття православних громад порівняно з іншими регіонами УРСР та СРСР. Саме цей факт призвів до відсутності на Донеччині потужного православного підпілля

²⁴³ Олена Стяжкіна, *Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття* (Донецьк : Схід. вид. дім, 2002), 178-179.

²⁴⁴ Бондарчук, "Against/beyond «радянського»", 843-4.

²⁴⁵ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1971 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.268, арк.3, ДАДО.

(див. додаток В). І через це Донецька область випадає з загальносоюзних тенденцій, згідно з якими пріоритетними завданнями уповноважених в усій державі була ліквідація незареєстрованих православних громад. Згідно зі ст. 3 Постанови Всесоюзного центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів від 8 квітня 1929 р. зі змінами, внесеними Указом Верховної Ради РРФСР від 23 червня 1975р., для реєстрації релігійної громади необхідна була кількість людей не менша двадцяти,²⁴⁶ тому в лексикон уповноваженого протягом всього періоду входив термін «двадцятка». Саме вихід з релігійної громади членів «двадцятки» часто ставав офіційною причиною ліквідації громади. Згідно з інформацією уповноваженого, членами «двадцятки» на 1972 р. було 1655 чоловік, з них 900 жінок та 755 чоловіків, з них 1130 чоловік були старші 50 років.²⁴⁷ За підрахунками І.І. Маслової в період «застою» в СРСР збільшилася кількість незареєстрованих православних парафій, які були зняті з реєстрацій через адміністративний тиск.²⁴⁸ Як бачимо, такі спостереження не цілком можемо екстраполювати на донецькі реалії.

На Донеччині відомі декілька випадків заборони на відкриття православних культових споруд. Наприклад, наприкінці 60-х рр. ХХ ст. у м. Сніжному православній громаді було відмовлено у відкритті храму. Серед причин було названо тісне приміщення, щільно населений приватний сектор, замала територія подвір'я, завузька вулиця та необхідність віддалення культової споруди від населеного пункту.²⁴⁹ Зазначимо, що остання причина не була законною підставою для заборони реєстрації громади, оскільки жодними нормами не було передбачено обов'язкової мінімальної відстані між релігійними спорудами та житловою забудовою. Жорстку позицію місцевого державного апарату щодо порушення законодавства про релігійні культу ілюструє епізод з сел. Щербинівка м. Дзержинська (сучасний Торецьк), де церковна рада

²⁴⁶ Куроедов, *Законодательство о религиозных культах*, 10.

²⁴⁷ Информации..высшие правительственные..1972, ф.Р-4648, оп.5, спр.236, арк.82, ЦДАВО України.

²⁴⁸ Маслова, «Эволюция вероисповедной политики», 30.

²⁴⁹ Заявления и жалобы...1968, ф.Р-4648, оп.5, спр.47, арк.41, ЦДАВО України.

місцевого православного храму самовільно провела ремонт храму, обклавши його цеглою. Подібні дії призвели до зняття з реєстрації релігійної громади, оскільки, згідно з радянським релігійним законодавством, проведення ремонтних робіт у приміщеннях релігійного призначення заборонялося без дозволу органів влади.²⁵⁰

З початком горбачовської «перебудови» реєстрація нових релігійних громад активізувалася не одразу, але влада надала низку дозволів на ремонт протестантських молитовних будинків, серед які були й такі, що належали громадам, які ще на початку 1980-х рр. були опозиційно налаштовані до радянської влади. Наприклад, лише у 1986 р. уповноважений Ради по Донецькій області дозволив баптистським громадам Пролетарського району м. Донецька купити нову та відремонтувати стару будівлю, баптистам м. Добропілля придбати новий будинок для молитовних зібрань, так само як й адвентистам м. Іловайська.²⁵¹

Якщо у статистиці релігійних обрядів в офіційних даних можуть виступати необ'єктивні цифри, про що зазначають дослідники, то щодо кількості зареєстрованих релігійних громад сумнівів не виникає. Отже, кількість православних громад на Донеччині коливалася від 94 у 1967-1970 та 1974 рр. до 87 у 1981-1987 рр. (детальніше див. додаток В). Для порівняння, у 1979 р., коли на Донеччині діяло 88 парафій, у Вінницькій області нараховувалося 290 громад²⁵², у Волинській – 189²⁵³, Львівській – 690²⁵⁴, Одеській – 80²⁵⁵, а в сусідній з Донецькою Ворошиловградській (нині – Луганській) всього 59.²⁵⁶ У 1983, коли

²⁵⁰ Заявления и жалобы...1970, арк.9. ф.Р-4648, оп.5, спр.226, арк.9, ЦДАВО України.

²⁵¹ Документы по вопросам строительства, реконструкции, покупки культовых зданий (выписки из протоколов заседаний союзного и республиканского Советов и др.), ф.Р-4648, оп.7, спр.354, арк.12-39, 85-9, ЦДАВО України.

²⁵² Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Одеській областях за 1979 рік та листування, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.276, арк.2, ЦДАВО України.

²⁵³ Там само, арк.13.

²⁵⁴ Статистичні звіти...1979, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.276, арк.119, ЦДАВО України.

²⁵⁵ Там само, арк.135.

²⁵⁶ Там само, арк.54.

на Донеччині діяло 87 православних парафій, у Вінницькій їх було 271²⁵⁷, Волинській – 179²⁵⁸, Івано-Франківській – 347²⁵⁹, а в сусідніх з Донецькою Ворошиловградській і Запорізькій 56²⁶⁰ і 8²⁶¹ відповідно. Хоча навіть такі відносно великі цифри, як зазначає В.Є. Єленський, у жодному разі не можуть бути надійним індикатором рівня релігійності.²⁶²

Справедливо буде зазначити, що в Донецькій області існували групи віруючих, які апелювали до уповноваженого з проханнями про відкриття культової споруди в їхньому населеному пункті, однак частіше за все уповноважений та місцеві органи влади цілком обґрунтовано (відповідно до радянського законодавства) відповідали негативно на такі поодинокі колективні листи.

Російська дослідниця Надія Белякова після аналізу масиву листів віруючих 1970-х рр. робить висновок, що основними порушниками закону в очах вірян є місцева влада.²⁶³ При цьому, скаржники робили акцент, що з їхньої точки зору беззаконня місцевих керівників кидає тінь на всю систему загалом.²⁶⁴

Ми зосередимо нашу увагу на трьох листах з подібними проханнями для проведення мікроісторичного аналізу. Отже, три колективних листи з сел.Талаківка Орджонікідзевського району (зараз – частина Кальміуського району м.Маріуполя) 1971, 1972 та 1973 рр. були надіслані на ім'я голови Ради Міністрів УРСР, а у 1973 р. першого секретаря ЦП КПУ В.В. Щербицького, з проханням про відкриття в селі храму на честь Пресвятої Богородиці. Бачимо, що в уявній ієрархії чільне місце (не занадто «високо»), куди писати не можна зі

²⁵⁷ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Івано-Франківській областях за 1983 рік та листування, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.360, арк.6, ЦДАВО України.

²⁵⁸ Там само, арк.24.

²⁵⁹ Там само, арк.193.

²⁶⁰ Там само, арк.53.

²⁶¹ Там само, арк.168.

²⁶² Єленський, «Релігія і «перебудова»», 11.

²⁶³ Надежда Белякова, «Советские по стилю, религиозные по содержанию. Письма верующих во власть в период позднего социализма», *Российская история*. №1 (2019): 211.

²⁶⁴ Там само, 212.

зрозумілих причин, але достатньо для розв'язання важливих проблем) посідає В.В. Щербицький, який, хоч і змінив посаду у 1972 р., так само залишається адресатом селян. Мешканці села, які за віком є старші 70 років (деякі з них неграмотні, бо не могли самостійно поставити підпис), доведені до відчаю неможливістю відправлення богослужіння, намагаються використати мовні штампи для успіху своєї справи (мову, орфографію та пунктуацію збережено):

«...в соседнем селе Приморском производятся служения в сарае, который открыт еще при оккупации гитлеровскими властями»²⁶⁵.

«А мы вас покорно просим разрешите нам, мы еёотремонтируем приступим к служению кроме этого возле церкви находится в 100 метрах братская могила погибших воинов борющихся за родину из фашизмом. И мыб проводилиб возле их моление и почтили память борцов.»²⁶⁶.

«...мы произведем ремонт и будим производить богослужение и будим давать доход государству. И еще покорно просим вас отдайте церков нам, как христианам, и мы будем производить моление за вашу зделанную доброту для народа и желать вам доброго здоровья и жить много лет в руководстве страной, и выполнять решения 24 парт съезда»²⁶⁷.

Бачимо, що у свідомості приазовських селян похилого віку відкриття храму – це справа виключно державних органів влади (листи надіслано не на ім'я Патріаршого Екзарха Філарета, чи Митрополита Херсонського та Одеського Сергія, під юрисдикцією якого була Донецька єпархія), по-друге, для відкриття приміщення храму, мислять автори прохань, необхідно укласти «контракт», де платежем з їхнього боку було б поминання загиблих у боях солдатів Червоної

²⁶⁵ Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1971 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.236, арк.2, ЦДАВО України.

²⁶⁶ Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церковей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по областям Украинской ССР от буквы «Д» до «И» за 1972 год. Том II., ф.Р-4648, оп.5, спр.309, арк.24, ЦДАВО України.

²⁶⁷ Там само.

Армії («застій» – період найактивнішого впровадження в маси концепції «Великої Перемоги»), виконувати рішення партійних з'їздів та проводять контраверсію між «гітлерівськими властями» з одного боку, які відкрили старий храм, і, який не влаштовує паству, та радянською владою з іншого.²⁶⁸ Втім, їхнє прохання так і не було задовільнено через наявність храму в сусідньому селі. Варто зазначити, що, як і у випадку з православними священиками, православні віряни часто сприймали радянський метанаратив, ретранслюючи одні й ті самі мовні штампи. О. Юрчак зазначає, що у період «розвиненого соціалізму» повторення стандартних ідеологічних формулювань стало важливіше, ніж виправлення явно абсурдного змісту.²⁶⁹ Таку мову французький дослідник Ален Безансон називає «дерев'яною», акцентуючи таким чином увагу на подекуди безсенсовності незмінюваних десятиліттями громіздких кліше.²⁷⁰

1980-і рр., за влучними висловом В. Єленського, були тим періодом, коли провал політики викорінення релігії став очевидним навіть багатьом із тих, хто професійно займався її реалізацією.²⁷¹ Цю думку підтверджує у своїх спогадах й В. Бондаренко, згадуючи, що абсолютна більшість працівників Ради у справах релігій при РМ УРСР та місцевих уповноважених не розуміла причин антирелігійного настрою радянського уряду та не вірила у можливість викорінення релігійної віри серед громадян СРСР.²⁷² Окрім того, дослідник зазначає, що перед початком «перебудови» Україна була релігійним центром СРСР, адже лише офіційно на території УРСР діяло 4000 православних громад і 9 з 16 монастирів РПЦ, а також 38,8% всіх православних священнослужителів Радянського Союзу.²⁷³

²⁶⁸ Карен Нікіфоров, «Релігійна мережа на теренах донецького Приазов'я у «пізньорадянську добу»» (Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри, Одеса, Травень 17-18, 2019)

²⁶⁹ Yurchak, *Everything was Forever*, 54.

²⁷⁰ Ален Безансон, *Свята Русь* (Київ: Кліо, 2017), 10.

²⁷¹ Єленський, *Велике повернення*, 344.

²⁷² Віктор Бондаренко (1956 р.н.)

²⁷³ Єленський, «Релігія і «перебудова»», 11.

Треба зазначити, що питання відкриття нових культових споруд продовжувало бути актуальним для православних громад краю епохи «перебудови». Так, у 1986 р. уповноважений зазначав, що у зв'язку з надходженням листів окремих громадян с. Дмитрівка Шахтарського району (зараз – частина Горлівського району) з питання відновлення згорілого храму, уповноважений почав аналіз ситуації, що склалася. Виявилося, що православна релігійна громада у цьому селі була зареєстрована в установленому порядку у грудні 1946 р., а 4 вересня 1983 р. пожежею було знищено молитовний будинок, від якого, внаслідок, залишилися тільки зруйновані шлакоблокові стіни. Втім, зазначає уповноважений, ще з кінця 70-х рр. ХХ ст. в громаді спостерігалася ситуація, коли ініціатори відкриття храму (т.зв. «двадцятка») були втягнуті в міжособистісний конфлікт. Окрім того, уповноважений зазначав, що повна байдужість до долі парафіяльної громади з боку не тільки членів-засновників, але і всіх парафіян особливо наочно проявилася в тому, що протягом цілого року до пожежі в с. Дмитрівка не знайшлося жодної людини, хто б узяв на себе ініціативу скликати в установленому порядку віруючих для відновлення повноцінного життя громади. З 18 членів-засновників, що залишилися до моменту пожежі, 11 заявили, що потрапили до складу «двадцятки» випадково. Передбачаючи прохання посприяти у відкритті нового храму, уповноважений відповів, що віруючі села (їхню кількість уповноважений оцінював у 10 людей) задовольняють свої релігійні потреби в с. Степанівка Шахтарського району, а ніхто з пересічних віруючих с. Дмитрівка не порушував питання про поновлення діяльності храму в їхньому селі.²⁷⁴ За лаштунками залишається реальна ситуація з кожною конкретною православною громадою регіону, діяльність якої було припинено у 1960-1980-і рр. Проте завдяки подібним епізодам оприявнюються загальні характеристики релігійної політики зазначеного періоду, зокрема цього разу небажання місцевої влади сприяти ремонту старої чи зведенню нової будівлі храму посилювалося малочисельністю місцевої релігійної громади та слугувало

²⁷⁴ Інформації....за 1986 г. Том I, ф.4648, оп.7, спр.337, арк. 184-5, ЦДАВО України.

ілюстрацією успішності радянської антирелігійної політики у регіоні, внаслідок якої серед декількатисячного населення села, активних парафіян налічувалося лише десять осіб.

У цьому ж 1986 р. уповноважений взяв під особливий контроль (можемо припустити, що з метою подальшого закриття) православну громаду с. Успенка Амвросіївського (зараз – частина Донецького) району, де, згідно з офіційними даними, нараховувалося лише сім парафіян, а члени виконавчого органу були переважно похилого віку («хворіли», як пише уповноважений), через що храм тривалий час не відвідували, а обрати нових не було з кого, відповідно до офіційних даних. У цій релігійній громаді, зазначає уповноважений, протягом останніх трьох років не здійснювалися обряди хрещення та вінчання.²⁷⁵ Але особливо привертають нашу увагу слова заступника уповноваженого по області про те, що священники в громаді часто змінюються, оскільки, як вважали держслужбовці, їх найбільше цікавить особиста вигода. Цілком вірогідно, що громада вважалася такою, релігійне життя у якій мало депресивний характер не тільки в органах влади, але й у середовищі православного кліру, оскільки «молоді служителі культу вважають, що їх направили сюди за якісь гріхи».²⁷⁶ Про небажання служити у сільських парафіях та надання сільської парафії священникам, як метод покарання у 1970-1980-х рр., пише у своїх спогадах відомий священник-дисидент Георгій Едельштейн.²⁷⁷

Подібні поодинокі випадки, коли занепад релігійного життя у громаді призводив до закриття храмів і подальшої ліквідації релігійної громади, змусили уповноваженого зробити висновок, що «у деяких православних релігійних об'єднаннях відбуваються процеси, що ведуть до загасання їхньої організованої діяльності».²⁷⁸

²⁷⁵ Інформації....за 1986 г. Том I, ф.4648, оп.7, спр.337, арк.221, ЦДАВО України.

²⁷⁶ Там само.

²⁷⁷ Георгій Едельштейн, *Записки сільського священника* (Москва:РГГУ, 2005):15.

²⁷⁸ Там само.

Однак варто зазначити, що уповноважений, незважаючи на свою активну діяльність, не завжди забезпечував належний контроль за діяльністю релігійних організацій краю. Факти численних порушень з боку релігійних громад виявляються, як правило, тільки під час перевірок, які здійснювали представники Ради у справах релігій. Прикладами викриття недостатньої роботи уповноваженого та комісії сприяння можуть слугувати епізоди, про які зазначено в одному зі звітів про відрядження в Донецьку область працівника Ради. У 1987 р. до Ради у справах релігій надійшла скарга жительки м. Горлівки С.О. Шаповалової щодо діяльності православної громади Центрально-міського району м. Горлівки. З метою перевірки скарги, а також вивчення стану роботи з контролю за діяльністю релігійних громад з боку місцевих органів влади в області з 2 по 7 лютого 1987 р. перебував у відрядженні старший інспектор Ради у справах релігій при РМ УРСР П.О. Панченко.²⁷⁹ Під час інспекції високопосадовцем було встановлено, що в православному храмі Центрально-Міського району Горлівки мали місце суттєві порушення фінансово-господарської дисципліни. Всіма грошовими коштами парафії (а річний дохід за 1986 склав 155 тисяч рублів) безконтрольно розпоряджалася парафіяльний бухгалтерка О.К. Хамутнікова, яка раніше працювала економістом в одному з відділів робітничого постачання (т. зв. «ОРС») міста. Зокрема, розкрито було, що бухгалтерка виплатила сторожу премію 50 руб., а окрім того йому ж щомісяця виплачувалися гроші як столяру й експедитору. Крім того, його дружині, співачці хору, яка, за даними інспектора, у храмі бувала зрідка, з церковної каси відраховувалося 200 руб., як і іншим десяти (всього хор складав 16 осіб) хористам. Окрім того, відмітив уповноважений й той факт, що у 1985 р. з вини виконавчого органу з храму вкрали сейф з грошима й печаткою.²⁸⁰ Книга

²⁷⁹ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета по областям о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культурах, проповеднической деятельности служителей культа, финансовой деятельности религиозных организаций, о снятии и взятии на учет неофициально действующих религиозных групп за 1987 год, ф.Р-4648, оп.7, спр.380, арк.161, ЦДАВО України.

²⁸⁰ Там само, арк.161.

реєстрації похоронів не велася у парафії взагалі. Причиною всіх вищевикладених зауважень П.О. Панченко називає той факт, що «багато років ніхто з працівників райфінвідділу, які є членами комісії сприяння, фінансово-господарську діяльність не перевіряв».²⁸¹

Такі ж самі ситуації спостерігалися в громадах Микитівського району м. Горлівки, м. Амвросіївки та с. Благодатне Амвросіївського району. У храмі останньої в 1986 р був проведений ремонт даху. Трьом покрівельникам за договором було сплачено 1500 рублів, однак прибутковий податок працівники райфінвідділу з них не утримали.²⁸² Таким чином, масштаби тіньової економіки, які були характерні для пізньорадянської доби, не оминули й господарське життя православних парафій.

Отже, з цих епізодів внутрішньоконфесійного життя ми можемо зробити висновок про те, що в період «перебудови» 1985-1991 рр. недоліки діяльності уповноваженого стають помітними внаслідок перевірок, які проводили представники Ради у справах релігій. Такі зміни були спричинені перш за все політикою гласності, яка відкрила перед громадянами Союзу бодай деякі можливості прямого спілкування з органами влади.

Справжнім переломним для державно-релігійних відносин роком у Радянському Союзі став 1988, рік тисячоліття хрещення Русі. Професор Єленський пише з цього приводу:

Серйозним кроком у зміні радянської церковної політики стала зустріч М. Горбачова з патріархом Пименом і членами Священного Синоду РПЦ напередодні тисячорічного ювілею запровадження християнства на Русі. ... Кроки, здійснені Горбачовим та його однодумцями, змусили центральний ідеологічний апарат скоригувати курс. Гранично показово еволюція в цьому питанні сфокусувалася на зміні поглядів на тисячолітній ювілей. Ще наприкінці

²⁸¹ Информации...неофициально действующих... 1987 год, ф.Р-4648, оп.7, спр.380, арк.162, ЦДАВО України.

²⁸² Там само, арк.163.

1987 р. голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР К. Харчев підкреслював, що «дату цю я б не став зараховувати до загальнонародних святкувань. Це свято низки християнських конфесій, що існують у нашій країні, Російської Православної Церкви.²⁸³

Готуючись до святкування великої історичної події, окрему увагу радянський уряд приділяв Українській РСР, столиця якої, м. Київ, була безпосереднім місцем хрещення Русі. Саме у Києві та Москві як союзній столиці мали відбутися основні святкові заходи. Але для іноземних гостей було приготовлено з боку республіканського уряду низку екскурсійних турів до визначних пам'яток храмової архітектури та діючих монастирів й у регіонах УРСР. Зазначимо, що ці місця розташовувалися у м. Київ, Одеській, Харківській, Львівській, Кримській та Чернівецькій областях, а отже Донецька область не увійшла до цього переліку.²⁸⁴

Утім, на Донеччині теж планувалися святкові заходи щодо відзначення подій тисячолітньої давнини. У зв'язку з підготовкою та проведенням ювілейних заходів з нагоди тисячоріччя введення християнства на Русі, організованих РПЦ, апаратом уповноваженого на місцях проведені були спеціальні заходи.

Ще у 1987 р. Рада у справах релігій розіслала місцевим уповноваженим таємний документ, у якому попереджала про те, що Московський Патріархат планує видання Біблії, релігійної літератури та низки документальних фільмів. Уповноваженим пропонувалося трактувати це як розвінчання буржуазної пропаганди про відсутність свободи совісті в СРСР.²⁸⁵

Варто зазначити, що ще на початку 1988 р. радянська влада не планувала активної участі у святкуванні релігійного ювілею. Документи від січня 1988 р. свідчать, що перелам відношення до релігії на прикладі РПЦ був доволі різким.

²⁸³ Єленський, «Релігія і «перебудова»», 13-4.

²⁸⁴ Документы по подготовке и проведению 1000-тия, ф.Р-4648, оп.7, спр.399, арк.38-40, ЦДАВО України.

²⁸⁵ Smolkin, *Sacred Space*, 232.

Так, наприклад планувалося, що до кінця року має бути знесений православний Свято-Георгіївський храм у с.Олександро-Шультине Костянтинівського району (нині-частина Краматорського району).²⁸⁶ На той момент будівля храму 1829 р. побудови не перебувала на обліку пам'яток архітектури, а багаторічне використання її у якості складу призвело до знищення фресок першої половини XIX ст.

Напередодні ювілейних урочистостей і під час їхнього проведення в ряді районів області (мм.Донецьк, Макіївка, Краматорськ, Слов'янськ та Краматорський р-н) пройшли зустрічі керівників виконкомів зі священнослужителями релігійних громад РПЦ, ЄХБ, ХВС та інших конфесій. Привертає увагу, яким чином змінювалася з плином часу риторика місцевої влади по відношенню до релігійних організацій регіону. Так, уповноважений у своєму звіті в Раду у справах релігій зазначає, що на цих зустрічах керівники виконкомів Рад народних депутатів інформували служителів культу про виконання працівниками планів економічного і соціального розвитку міст і районів, про проведену роботу по перебудові, гласності, демократизації. Але особливо цікавим видається той факт, що на зустрічах з боку представників виконавчих комітетів місцевих рад підкреслювалися необхідність об'єднання зусиль державних органів та церковних організацій в боротьбі за мир і «моральне обличчя» радянської людини.²⁸⁷

У квітні 1988 р. на обласному телебаченні вперше було організовано інтерв'ю правлячого архієрея митрополита Сергія – керуючого Донецькою і Ворошиловградською єпархією в зв'язку з тисячоріччям введення християнства на Русі.²⁸⁸ Тоді ж у будівлі художнього музею м.Донецька було проведено

²⁸⁶ Справки, информации и докладные записки об использовании бывших культовых зданий в городах и районах области, ф.Р-4021, оп.1, спр.589, арк.1, ДАДО.

²⁸⁷ Там само, арк.82.

²⁸⁸ Документы по подготовке и проведению 1000-тия, ф.Р-4648, оп.7, спр.399, арк.82, ЦДАВО України.

експозицію предметів релігійного мистецтва, а у обласному драматичному театрі – святковий концерт.²⁸⁹

Ще одним показником того, що святкування тисячоріччя було санкціоновано з боку держави, яка подекуди навіть допомагала в його організації, став той факт, що Донецький обласний художній музей в одному зі своїх залів організував виставку, присвячену тисячоріччю запровадження християнства на Русі.²⁹⁰

Ювілейні святкування в Донецькій області проходили 22-24 серпня 1988 р. У понеділок, 22 серпня, у Свято-Нікольському соборі м.Донецька пройшли божественна літургія з хресним ходом і був відслужений подячний молебень на честь святкування. У цей же день духовенство та віруючі Донецької і Ворошиловградської, близько 200 чоловік, поклали вінок до меморіалу «Твоїм визволителям, Донбасе»,²⁹¹ відтворюючи таким чином обов'язковий громадянський ритуал, притаманний для всіх урочистостей доби пізнього СРСР.

Для проведення урочистостей духовенству і віруючим було надано приміщення прес-центру Міністерства вугільної промисловості УРСР, у якому наступного дня відбулися збори. На них з доповіддю «Ворошиловградська-Донецька єпархія до тисячоріччя Хрещення Русі» виступив визначний діяч Російської Православної Церкви, в майбутньому єпископ Симферопольський та Кримський, Дніпропетровський та Запорізький, Полоцький та Глубокський, а на той час член єпархіальної ради, настоятель храму святого Олександра Невського м. Слов'янськ Донецької області, архімандрит Гліб (Саввін).²⁹² На зборах від обласної влади присутня була представниця виконавчого комітету Донецької обласної ради Д.Ф. Россіхіна, заступник голови правління Донецького відділення Радянського фонду культури В.М. Пугло та заступник голови обласного Комітету захисту миру С.О. Некрасов. Окрім представників держави,

²⁸⁹ Переписка с вышестоящими органами по основным вопросам деятельности, ф.Р-4021, оп.1, спр.591, арк.100, ДАДО.

²⁹⁰ Там само, арк.83.

²⁹¹ Там само, арк.112.

²⁹² Там само.

свої привітання висловили голова Донецької обласної пресвітерської ради ЄХБ С.Ф. Карпенко та пресвітер донецької громади адвентистів сьомого дня М.Г. Зінюк.

Окремо треба зазначити той факт, що привітання з нагоди ювілею висловив герой Радянського Союзу полковник Д.Ф. Некрасов, який під час радянсько-німецької війни служив на танку, побудованому на кошти віруючих РПЦ,²⁹³ що у радянській системі цінностей означало легалізацію потепління відносин між державою та релігійними організаціями з боку ветеранів – носіїв живої історичної пам'яті про подію, історичний масштаб якою в радянському метанаративі можна було порівняти лише з днем «Великої Жовтневої соціалістичної революції».

24 серпня 1988 р. у виконкомі донецького обласної Ради народних депутатів відбулася зустріч з представниками духовенства Донецької і Ворошиловградської єпархії в зв'язку з тисячоріччям введення християнства на Русі. Перший заступник голови Донецького облвиконкому В.Т. Гришин і митрополит Сергій обмінялися промовама. В. Гришин висловив подяку духовенству і віруючим за труди на миротворчому терені. У слові-відповіді митрополит Сергій говорив про місце Церкви у процесі перебудови, про прагнення віруючих і духовенства брати участь в ньому, сприяти тому, щоб перебудова стала незворотною.²⁹⁴

У кінцевому підсумку, зазначає В. Єленський, ювілей тисячоріччя хрещення Русі пройшов під знаком російського націоналізму, апології російського православ'я і встановлення «особливих стосунків» між Кремлем і РПЦ. Масштаби святкувань виявилися несподіваними і для церковних ієрархів: вони не очікували таких значних поступок з боку влади.²⁹⁵

²⁹³ Документы по подготовке и проведению 1000-тия, ф.Р-4648, оп.7, спр.399, арк.113, ЦДАВО України.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Єленський, «Релігія і «перебудова»», 20.

1988 р. став надважливим для РПЦ не лише, як ювілейний, але й як рік затвердження першого в історії Статуту РПЦ. Згідно з ним громада управлялася настоятелем і парафіяльною радою. Черговим маркером нового курсу держави щодо Церкви стало прийняття у зв'язку з цим рекомендацій щодо контролю за дотриманням релігійного законодавства у зв'язку з впровадженням Статуту. Відповідно до них визнавалося, що Статут не протирічить радянському релігійному законодавству, а місцевим органам влади пропонувалося не чинити православним релігійним громадам перепон на шляху до повернення у власність храмів. Окремо передбачалося право парафіяльної ради самостійно приймати або виключати членів без погодження з владою.²⁹⁶

Отже, не можемо не погодитися з висновками вітчизняних та закордонних дослідників про те, що святкування тисячолітнього ювілею хрещення Русі стало переломним моментом в історії державно-церковних відносин в СРСР. На матеріалах Донеччини можемо побачити, що вперше за багаторічну історію, обласна влада не тільки мовчазно згодилася з проведенням масових заходів з боку РПЦ, але й взяла активну участь у їхній підготовці та проведенні. Майже не змінилася риторика представників православної Церкви по відношенню до влади, так, митрополит Сергій на зустрічі в Донецьку декларував свою прихильність ідеям «перебудови».

Таким чином, стосунки уповноваженого Ради у справах релігій з Православною Церквою в період 1965-1991 рр. на Донеччині можна загалом описати як лояльні одне до одного. В цілому православний клір не був налаштований опозиційно до радянської влади, а вона натомість прямо не протидіяла діяльності православних громад. Утім, тотальний контроль над РПЦ в Донецькій області дозволяв владі в особі уповноваженого завжди тримати руку на пульсі її діяльності, а атеїстична політика комуністичної влади залишалася пріоритетною в тогочасних державно-церковних відносинах. Наприкінці періоду, що досліджується, офіційна радянська риторика священників вже не

²⁹⁶ Переписка с вышестоящими и местными органами власти по основным вопросам деятельности, ф.Р-4021, оп.1, спр.603, арк.8, ДАДО.

сприймалася владою та викликала незадоволення серед віруючих. Варто зазначити, що на відміну від більшості інших регіонів Української РСР, в Донецькій області не існувало потужного православного релігійного підпілля. Протягом епохи «застою» зустрічаємо поодинокі випадки закриття православних храмів та ліквідації православним громад у краї. Оскільки зменшення кількості православних громад відповідало загальним тенденціям радянської атеїстичної політики, влада намагалася обґрунтувати цей процес, знаходячи офіційний привід у нібито недостатній кількості парафіян. Переломним моментом відносин держави та православної Церкви стало святкування тисячоліття хрещення Русі у 1988 р. Не дивлячись на те, що безпосередніх заходів зі святкування на Донеччині не влаштовувалося, загальносоюзні зміни логічно відбилися на реалізації радянської релігійної політики у регіоні.

3.2. Діяльність уповноваженого Ради у справах релігій щодо баптистських громад регіону

Історія євангельських християн-баптистів на Донеччині почалася у другій половині XIX ст., коли у 1880-х рр. на півдні тодішньої Катеринославської губернії почали виникати перші баптистські об'єднання, зокрема у мм. Дебальцево та Макіївка та сел. Гришине (нині – Покровськ). Станом на 1916 р. у Бахмутському повіті проживали 462 баптисти, а у Маріупольському – 113, а вже під час перепису населення 1923 р. в округах Донецької губернії, які пізніше увійдуть до Донецької області, проживало 3137 євангельських християн та баптистів (яких у переписі рахували окремо). Після 1933 р. діючих євангельських громад на території області майже не залишилося.²⁹⁷

²⁹⁷ Юрий Сириченко, “История евангельско-баптистского движения в г. Донецке и Донецкой области”, в *Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие*, під ред. А.Шевченка та І. Козловського (Донецьк: Наука і освіта, 2008), 90-4.

Незважаючи на антирелігійну кампанію 1930-х рр. та зменшення кількості баптистських громад в області, Донеччина продовжувала бути одним з центрів баптизму в СРСР. За даними уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР від 1947 р., у промислових регіонах УРСР, головним з яких, була Донецька область, знаходилось до 40 % усіх баптистських громад республіки.²⁹⁸

У цьому контексті необхідно зазначити, що 1960-і рр. стали десятиріччям серйозних випробувань, з якими зіштовхнулися євангельські християни-баптисти в усьому СРСР. Після несамовитого тиску органів держбезпеки на громади баптистів, Всесоюзна Рада євангельських християн – баптистів (ВР ЄХБ) на початку 1961 р. надсилає до вірян таємний лист, згідно з яким небажаними називаються традиційні для баптистів практики залучення до служб дітей, роботи з молоддю та новонаверненими. У відповідь на це зароджується та інституалізується радикальна релігійна опозиція до ВР ЄХБ – Рада Церков Євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ)²⁹⁹. Саме боротьба з такими «сектантами-розкольникми» буде чи не найважливішим завданням уповноважених в областях та республіках у другій половині ХХ ст. в СРСР. Зважаючи на той факт, що Донецько-Придніпровський мезорайон (до нього відносять Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку та Кіровоградську області) відрізняє наявність великого відсотка протестантських общин у мережі релігійних організацій регіону,³⁰⁰ Донеччина була однією з ключових областей, де розгорталася активна діяльність зареєстрованих та незареєстрованих баптистських громад та, відповідно, боротьба з останніми з боку радянської влади.

Про швидкі темпи заснування нових громад та зростання кількості вірян на Донеччині свідчить той факт, що в 1946 р. Сталінська область за кількістю

²⁹⁸ Отчеты о работе, справки и другие материалы уполномоченных советам по делам русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, ф.1, оп.23, спр.4556, арк.115, ЦДАГО.

²⁹⁹ Петров, “Євангельські церкви”, 316-7.

³⁰⁰ Сергій Павлов, “Організація релігійно-географічної сфери в Україні” (Дис. канд. геогр. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 1999), 13.

громад ЄХБ посідала лише шосте місце в республіці, поступаючись Ровенській, Київській, Кам'янець-Подільській, Сумській та Харківській областям.³⁰¹ А вже станом на 1972 р. за кількістю баптистських громад Донецька область поділяла третє місце з Черкаською областю, поступаючись тільки Ровенській та Київській областям – 64 громади (з 1033 в УРСР – 6,2%)³⁰², за кількістю ж членів зареєстрованих громад ЄХБ Донецька область займала друге після Ровенської місце по УРСР – таких нараховувалося 9087 осіб (з 97001 особи по Україні взагалі, що становить 9,4% їхньої загальної кількості). Отже, Донецька область відрізнялася великою щільністю членів баптистських громад, що легально діяли, на одну громаду – 142 людини, тоді як в середньому по Україні – 94 людини на громаду. Порівнюючи дані статево-вікового та соціального зрізу хрещених у громадах ЄХБ у Вінницькій, Донецькій, Львівській та Харківській областях у 1977 р., можна помітити, що найбільша кількість нових хрещень відбулася саме на Донеччині (313), тоді як у трьох інших областях разом узятих хрестилося 436 людей.³⁰³ Серед хрещених в Донецькій області 42% склали люди старші 50 років (для прикладу, у Харківській області таких було лише 21%, а у Львівській, навпаки, 68%).³⁰⁴

Саме тому стратегія радянських органів влади у цей період формувалася за класичним принципом *divide et impera*. У 1966 р. розпочався активний наступ на незареєстровані громади Ради Церков, 14 березня Рада у справах релігій видала секретну постанову №50/с, а 26 березня Президіум Верховної Ради УРСР видає схожий наказ, в якому йшлося зокрема про «незаконну діяльність сектантів-розкольників ЄХБ».³⁰⁵

³⁰¹ Год, «Громади Церкви ЄХБ», 291.

³⁰² Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1972 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.293, арк.33-44, ЦДАВО України.

³⁰³ Бондарчук, «Against/beyond «радянського»», 798.

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий по Донецкой области на 1968 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.230, арк.5, ДАДО.

Уповноважений Ради відповідно до директивних установ центральної влади розпочав діяльність по виявленню лідерів баптистського підпілля («вожаків розколу», згідно з радянським лексиконом) та роботи з ними для подальшого їхнього приєднання до ВРЄХБ. У зв'язку з цим формується певний комплекс заходів, до яких входили: збір даних про «вожаків», профілактичні бесіди з лідерами незареєстрованих громад, атеїстична агітація та пропаганда. Між іншим, серед офіційно акцептованих методів роботи з опозицією, влада вдавалася й до заохочення суспільного остракізму, якого повинні були зазнати лідери та члени громад ЄХБ (обговорення у робочих колективах, за місцем проживання, публікації про «антирадянські вчинки» у місцевій пресі тощо). Наприклад, 14 січня 1974 р. у м. Слов'янську було зафіксовано несанкціоноване владою молитовне зібрання прихильників Ради Церков, стаття про його керівника, робітника Слов'янського керамічного комбінату, була опублікована в газетах «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», «Коммунист» та «Славянский керамик».³⁰⁶ Подібні форми впливу мали створити важкі умови життя та праці та, як наслідок, відвернути протестантів від відвідування релігійних громад. Наприклад, у 1978 р. в області таких бесід відбулося 109, а вже у 1982 р. – більше 330.³⁰⁷ Щоправда збільшення кількості бесід не мало означати покращення атеїстичної діяльності або активізацію боротьби з релігійним підпіллям, а маргіналізація вірян-баптистів рідко ставала причиною їхнього відходу від віри.

Ще однією важливою рисою релігійного життя баптистів було їхнє активне залучення до діяльності громади та високий рівень релігійності. Так, наприклад, у 1965 р. майже усі члени восьми найбільших зареєстрованих баптистських

³⁰⁶ Информации уполномоченных по областям и г.Киеву о наличии и деятельности находящихся вне регистрации религиозных объединениях (информации о мерах по выполнению постановления ЦК Компартии Украины от 9.10.73), ф.Р-4648, оп.7, спр.6, арк.30, ЦДАВО України.

³⁰⁷ Информации обкомов и киевского горкома партии, ф.1, оп.11, спр.279, арк.51, ЦДАГО України.

громад Донеччини взяли участь у великодніх урочистостях, що різко контрастує з ситуацією в РПЦ.³⁰⁸

У зв'язку з цим проблемне для радянської влади питання реєстрації громад ЄХБ переходить в нову площину – саме у припиненні гальмування юридичних нюансів реєстрації вбачався ключ до лояльності місцевих баптистів та відповідно пониження «градусу опозиційності» (див. додаток А). Вже у 1968 р. одним з пріоритетних завдань на рік уповноважений Григорій Гомля ставить реєстрацію громад ЄХБ в мм. Комсомольському (нині – Кальміуське) та Слов'янську.³⁰⁹ І хоча у Постанові Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР №21 від 16 жовтня 1965 р. йшлося, що «реєстрації підлягають всі баптистські релігійні громади та групи віруючих за умови беззастережного визнання і дотримання ними радянського законодавства про культу. Невизнання віруючими церковної влади і авторитетів, мала чисельність того чи іншого релігійного об'єднання, відсутність спеціального молитовного будинку не можуть служити підставою для відмови в реєстрації релігійного об'єднання»³¹⁰, на справі саме «визнання авторитетів» було наріжним камінням при реєстрації тієї чи іншої громади.

Особлива увага з боку влади, як зазначалося вище, приділялася лідерам «розкольників», адже громади відділялися від ВРЄХБ переважно через симпатії та позицію пресвітера. Найяскравішим з таких лідерів у Донецькій області був Михайло Тимофійович Шаптала, який протягом 1960-1970-х рр. вів активну релігійну діяльність, яка була класифікована владою як антирадянська. У м. Донецьку активними діячами руху Ради Церков були громадяни Сеніченко та Ломанов, у м. Дружківка – громадянин Куманішин, сел. Амвросіївка – громадянин Степін, у м. Жданов – громадянин Савченко.³¹¹

³⁰⁸ Бондарчук, “Against/beyond «радянського»”, 845.

³⁰⁹ План...1968, ф.Р-4021, оп.1, спр.230, арк.4, ДАДО.

³¹⁰ Информации и сведения...1964-1966, ф.Р-4648, оп.5, спр.71, арк. 5-6, ЦДАВО України.

³¹¹ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий по Донецкой области на 1969 г., ф.Р-4021, оп.1, спр. 240, арк.6, ДАДО.

Намагання місцевої влади позбавитися активних діячів протестантського релігійного підпілля шляхом адміністративних та дисциплінарних стягнень не увінчувалися успіхом. Пресвітер незареєстрованої баптистської громади Куйбишевського району м. Донецька С.Є. Ломанов у розмові з уповноваженим заявив: «Жорстокість, до якої вдається влада до віруючих, користі не принесе, адже серед віруючих йде бурхливий процес, краще вирішувати питання без штрафів та покарань. Не буде великої користі з того, що мене посадять у в'язницю, адже замість мене прийдуть інші, більш озлоблені.»³¹²

Завдяки звітності уповноваженого Ради ми можемо простежити зміни в кількості громад серед прибічників Ради Церков лонгітудно. Так, в 1968 р. уповноважений звітує про 15 груп³¹³, 1969 – про 12³¹⁴, у 1970-1976 – про 11³¹⁵, в 1977 – про 10³¹⁶, у 1979 – про 9³¹⁷. І вже у 1981 р. у щорічному плані на прийдешній рік уповноважений Л. Серпілін поставив завдання у найближчі два роки остаточно ліквідувати підпільну протестантську мережу в регіоні.³¹⁸ Але необхідно зазначити, що незалежно від кількості громад протягом 1967-1979 рр. кількість прибічників підпільної організації ЄХБ залишалася відносно сталою – приблизно 300-500 осіб (згідно з донесеннями уповноваженого), що дозволило Донеччині входити у п'ятірку регіонів з найбільшою кількістю прихильників РЦ ЄХБ (станом на 1966 р.)³¹⁹. Однак, виходячи зі спогадів та різнобої у цифрах, що

³¹² Документы..ехб...1973, ф.4648, оп.7, спр.38, арк.29, ЦДАВО України.

³¹³ План...1968, ф.Р-4021, оп.1, спр.230, арк.1, ДАДО.

³¹⁴ План...1969, ф.Р-4021, оп.1, спр. 240, арк.2, ДАДО.

³¹⁵ План..1970, ф.Р-4021, оп.1, спр.255, арк.2, ДАДО; План...1971 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.268, арк.2, ДАДО; План...1972, ф.Р-4021, оп.1, спр.278, арк.2, ДАДО; План...1973, ф.Р-4021, оп.1, спр.288, арк.3, ДАДО; План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Донецкой области на 1975 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.336, арк.5, ДАДО; План...1976, арк.4.

³¹⁶ План работы аппарата уполномоченного по делам религий по Донецкой области на 1977 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.365, арк.5, ДАДО.

³¹⁷ дадоые планы работы уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Донецкой области на 1979 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.387, арк.4, ДАДО.

³¹⁸ Перспективный план работы аппарата уполномоченного совета по делам религий по Донецкой области на 1981 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.433, арк.2, ДАДО.

³¹⁹ Бондарчук, *Релігійні течії в радянській Україні*, 197.

їх подавав уповноважений, П. Бондарчук робить висновок, що кількість, про яку звітує уповноважений, була заниженою.³²⁰

Аналізуючи кількість членів громад та їхню активність, Петро Бондарчук на прикладі Донецької області робить висновок, що на великодні свята у квітні 1965 р. у восьми найбільших громадах Донеччини у Жданові, Донецьку, Артемівську, Горлівці, Краматорську та Слов'янську чотири урочисті служби відвідало майже 65% членів громад. Вже на Великдень 1976 р. у громаді ЄХБ Куйбишевського району міста Донецька на святкових богослужіннях був присутній майже такий самий відсоток членів громад.³²¹

Особливо неоднозначна ситуація складається з ВР ЄХБ, яка в цей час переходить до латентного співробітництва з місцевою владою. Зокрема, один за одним бачимо випадки донесень з боку пресвітерів громад ЄХБ на своїх «колег» з Ради Церков. Для ілюстрації вищенаведеної тези зупинимося на мікроісторичному аналізі діяльності двох найвідоміших персоналій ЄХБ регіону, які, згідно з документами уповноваженого, мали неформальні контакти з владою.

Так, старший пресвітер ЄХБ по Донецькій області, знаний в усьому Радянському Союзі проповідник Іван Якович Татарченко на засіданні Ради у справах релігій у Москві звинувачував своїх колишніх «братів у Христі» у бажанні захопити владу у ВР ЄХБ та висловлював там само своє обурення діяльністю «Ради родичів бранців, які засуджені за слово Боже в СРСР», активною учасницею якої була матір відомого пастора Георгія Вінса.³²²

Примітний також випадок, пов'язаний з О.Ф. Прокоф'євим – одним з активних діячів Ради Церков. Перебуваючи в ув'язненні у м. Торез Донецької області, Олексій Федорович Прокоф'єв, перед своїм етапуванням до Красноярського краю, розсилав по громадах листа з проповіддю, в якій, не

³²⁰ Бондарчук, *Релігійні течії в радянській Україні*, 197.

³²¹ Бондарчук, «Євангельські християни-баптисти», 161-2.

³²² Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по Донецкой области за 1969 год. Том V., ф.Р-4648, оп.5, спр.148, арк.19, ЦДАВО України.

вдаючись до відвертих закликів боротьби з діючою владою, він наголошував на необхідності посилення спільної молитви. Намагаючись дізнатися про мотиви його проповіді, подальші плани та настрої серед баптистів з Ради Церков, уповноваженим до О.Ф. Прокоф'єва було скеровано пресвітера Макіївської громади ВР ЄХБ Мітіна. Після довгої зустрічі в слідчому ізоляторі, Мітін виклав весь зміст розмови з опозиційним пресвітером Г.О. Гомлі у письмовій формі з усіма подробицями, вимагаючи при цьому з боку радянської влади забезпечення конфіденційності такого його кроку.³²³ Варто зазначити, що мотивація до подібного роду вчинків залишається невідомою для дослідників, утім для тоталітарної держави з розгалуженим карально-репресивним апаратом та історію десятиріч репресій проти вірян і духовенства, зламати волю навіть найбільш чесних людей не було надскладною задачею.

Процес «об'єднання» громад ЄХБ з іншими протестантськими общинами відбувався повільно та проблематично. Не в останню чергу, тому що контроль та ініціативність проявляв щодо нього безпосередньо уповноважений. Так, після посилення тиску на незареєстровані релігійні об'єднання, М.Т. Шаптала вимушений був у липні 1972 р. разом з усією харцизькою громадою (170 чоловік) вийти з релігійного підпілля та об'єднатися з зареєстрованою общиною ЄХБ.³²⁴ Особливу роль в об'єднанні громад старшого пресвітера ЄХБ по області І.Я. Татарченка відзначав уповноважений.³²⁵

По риториці звітів у Москву та Київ можемо побачити, що об'єднання було вкрай штучним, віряни з обох сторін після довгої ідеологічної обробки не йшли на контакт з представниками «іншої» общини. Випадок був настільки показовим, що привернув увагу апарату уповноваженого по УРСР, який тримав ситуацію у м. Харцизьк під власним контролем. Зокрема, коли на богослужіння до нової громади (де більшість складала колишні «розкольники») прийшов вищезгаданий

³²³ Заявления и жалобы...1968 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.47, арк.29-32, ЦДАВО України.

³²⁴ Докладные записки ответственных работников Уполномоченного Совета по УССР о результатах проверки работы областных Уполномоченных Совета за 1972 год, ф.Р-4648, оп.5, спр. 297, арк.4, ЦДАВО України.

³²⁵ Там само, арк.5.

старший пресвітер ЄХБ по області І.Я. Татарченко, М.Т. Шаптала передав йому записку з проханням не виступати з проповіддю, щоб не порушити спокій у і без того напруженій ситуації. Реакція Івана Татарченка була блискавичною – вже наступного дня Михайло Шаптала був викликаний на зустріч з інспектором уповноваженого Ради по УРСР І. Мнишенком, який в цей час перебував з перевіркою в Донецьку. Результатом бесіди стало публічне вибачення Шаптала перед Татарченком.³²⁶ Враховуючи довготривалу опозицію М.Т. Шаптала до радянської влади та його образ як активного громадського та релігійного нонконформіста, віруючі Ради Церков ЄХБ відмовлялися вірити у те, що Михайло Тимофійович Шаптала домовився з владою. Розповсюдження інформації про об'єднання громад назвали пасткою, а сам пастор Шаптала просто змінив місце проживання та заснував власну громаду на півдні України.³²⁷

У 1976 р. справа об'єднання окремих баптистських громад ВР ЄХБ та РЦ ЄХБ закінчилася обранням пресвітером М.Т. Шаптала, який заявив, що, не дивлячись на диференційованість поглядів членів громади, він буде застосовувати міри перевиховання по відношенню до тих, хто до того часу підтримував «розкольників» для того, щоб «вони стали на правильні позиції».³²⁸ Можемо з великою долею вірогідності припустити, що такий епізод є прикладом прихованого адміністрування та тиску з боку працівників апарату Ради у справах релігій.

Характерним для протестантських громад пізньорадянського періоду був міцний зв'язок між харизматичним лідером громади та належністю його громади до Всесоюзної Ради чи Ради Церков. Як правило, саме позиція пресвітера й визначала думку більшості членів його громади. Підтвердження цього можемо побачити як на прикладі М.Т. Шаптала та та його переході до ВРЄХБ, так і на

³²⁶ Докладные записки...проверки...1972 ф.Р-4648, оп.5, спр. 297, арк.4, ЦДАВО України.

³²⁷ Там само, арк.5.

³²⁸ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях Ехб за 1976 г., ф.4648, оп.7, спр.25, арк.29, ЦДАВО України.

прикладі І.Я. Татарченка, до якого переходили віруючі з Ради Церков.³²⁹ Згідно з даними журналу «Братський вісник», за 1966-1967 рр. з громад Ради Церков до громад ВРЄХБ на Донеччині перейшли більше 80 вірян.³³⁰ Відозви проводити братські зустрічі, поновити спілкування та прагнути до єднання підписували у 1970-і рр. віряни ВРЄХБ, які перейшли з незареєстрованих громад, з Донеччини С.С. Сеніченко та І.М. Алексєєв.³³¹

Утім, навіть подібне ситуативне ставлення деяких видатних діячів ЄХБ на Донеччині до радянської влади не змінювало жорсткої та незламної лінії цієї релігійної організації по відношенню до власної незалежності. Яскравим прикладом може слугувати випадок, коли баптисти відстояли право на обрання керівника власної організації в Донецькій області, незважаючи на втручання в цей внутрішньо-церковний процес з боку уповноваженого, були вибори старшого пресвітера ЄХБ по Донецькій області у 1974 р.³³²

20 грудня 1972 р. від крововиливу в мозок помер старший пресвітер ВР ЄХБ по Донецькій області І.Я. Татарченко. Його внесок у діяльність баптистських громад у всьому Радянському Союзі важко переоцінити, адже рукопокладений Іван Якович був ще у 1926 р., а старшим пресвітером по Донецькій області був з 1957 р.³³³ Про авторитет пресвітера свідчить його обов'язкова присутність на всіх важливих заходах ЄХБ не тільки обласного масштабу (наприклад, похорон провідника громади ВРЄХБ у м. Ленінград

³²⁹ “Вести из общин”, *Братский вестник* 4 (1969), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2626/

³³⁰ “Вести из общин”, *Братский вестник* 2 (1968), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2598/

³³¹ “Послание ко всему братству евангельских христиан-баптистов в СССР,” *Братский вестник* 5 (1972), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2763/; “Обращение ко всем верующим Евангельско-Баптистского исповедования в СССР,” *Братский вестник* 4 (1974), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2821/

³³² Карен Нікіфоров, “Євангельські християни-баптисти та радянська влада на Донеччині в період “застою”,” *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія* Вип.24 (2019): 102.

³³³ “Сообщение Президиума ВСЕХБ,” *Братский вестник* 1 (1973), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2809/

Анатолія Кірюханцева).³³⁴ У 1970 р. І.Я. Татарченка повторно було обрано до Президіуму Всесоюзного з'їзду ВРЄХБ.³³⁵ Похорон Івана Татарченка став важливою подією, яка спонукала багатьох пресвітерів ЄХБ з усього Радянського Союзу приїхати до Донецька (всього були присутні близько 500 осіб).³³⁶ Одразу після смерті проповідника серед пресвітерів почалися розмови про нового кандидата на цю високу посаду. До старшого пресвітера по Україні М.М. Мельникова надійшов лист від 19 кліриків з вимогою вибрати на цю посаду пресвітера громади ЄХБ Червоногвардійського району м. Макіївка С.Ф. Карпенка, або пресвітера громади м. Краматорськ П.М. Рибалка, а заступником старшого пресвітера донецького проповідника Д.С. Кіяшка.³³⁷

Однак такі інтенції баптистської верхівки не відповідали бажанням уповноваженого. Г.О. Гомля волів бачити старшим пресвітером В.Т. Мітіна, якого було згадано вище в контексті його донесень на ув'язненого Прокоф'єва. Звичайно, що перебування на посаді В.Т. Мітіна, який довів своїми справами лояльність до влади, допомагало б уповноваженому контролювати релігійне життя та настрої всередині неоднорідної баптистської спільноти.³³⁸

Цікавими видаються нам ті характеристики на кандидатів, які подавав Г.О. Гомля своєму начальству в Києві та Москві. Так, В. Мітін, за словами Григорія Гомлі, «знає радянське законодавство про релігійні культу [...] виконує його сам та запобігає його порушенню», «про внутрішні процеси в громадах [...] інформує об'єктивно», «вміє правильно побудувати взаємини з місцевими органами влади

³³⁴ Е.М. Гусева, «Траурные богослужения в Ленинградской общине евангельских христиан-баптистов» *Братский Вестник* 2 (1967), https://mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2513/

³³⁵ «Первый день съезда - утреннее заседание 9 декабря» *Братский Вестник* 2 (1970), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2676/

³³⁶ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1972 год. Том III., 14 сентября-29 декабря 1972 г., ф.Р-4648, оп.5, спр.296, арк.91, ЦДАВО України.

³³⁷ Там само, арк.91.

³³⁸ Там само, арк.98.

та уповноваженим Ради».³³⁹ Тоді як про його опонентів уповноважений докладає:

«ані Карпенко, ані Рибалко як по своїм політичним мотивам, так і по ерудиції не підходять. Вони своєрідно розуміють законодавство про релігійні культи та неодноразово намагалися його порушити. Так, Карпенко притягувався до адміністративної відповідальності за організоване навчання дітей релігії. Рибалко ігнорує місцеві органи влади, сприяв організації чоловічого хору».³⁴⁰

На початку 1973 р. Г.О. Гомля помітив затягування процесу виборів старшого пресвітера з боку пресвітерської ради області через небажання бачити на цій посаді владну креатуру. Уповноважений зазначає:

«Не виключена можливість направлення на цю посаду особи іншої області. Ця людина буде займати нейтральну позицію, її легше буде виховувати; маючи контакт із нами, вона буде сприяти ліквідації екстремістських проявів з боку окремих пресвітерів»³⁴¹.

Після довгого опору членів пресвітерської Ради обранню В.Т. Мітіна, уповноважений в доповідній записці до члена Ради у справах релігій Т.О. Тарасова доповідав, що не має претензій до обрання на посаду старшого пресвітера по області С.Ф. Карпенка.³⁴² Зрештою, 23 березня 1974 року у м. Костянтинівка Донецької області у присутності старшого пресвітера ЄХБ по Україні у 1964-1987 рр. Миколи Миколайовича Мельникова Степана

³³⁹ Інформації...1972...Том..III, ф.Р-4648, оп.5, спр.296, арк.98, ЦДАВО України.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Інформації, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1973 год. Том I., 19 января -27 июня 1973 г., ф.Р-4648, оп.5, спр.331, арк.198, ЦДАВО України.

³⁴² Інформації, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1973 год. Том II., 2 июля-29 декабря 1973 г., ф.Р-4648, оп.5, спр.332, арк.144, ЦДАВО України.

Федоровича Карпенка (1929 р. н.) було обрано старшим пресвітером ЄХБ по Донецькій області.³⁴³

Цей епізод з життя баптистської спільноти на Донеччині яскраво ілюструє автономістські прагнення цієї конфесії, від яких вона, незважаючи на поступки радянській владі, не відмовилася. Але разом з тим можемо побачити в ситуації, що склалася з виборами старшого пресвітера ЄХБ по області, і недостатність адміністративних методів уповноваженого Ради у справах релігій для тотального впливу на релігійні громади. Принципова позиція баптистів з РЦ ЄХБ тоді стала причиною тактичної поступки громаді з боку влади в особі уповноваженого.

Свідоцтвами офіційного контролю за діяльністю баптистів з боку влади ставала присутність співробітників апарату уповноваженого на важливих внутрішньоконфесійних заходах. Наприклад, 9 лютого 1985 р. у м. Донецьк відбулася обласна нарада представників релігійних об'єднань ЄХБ Донецької області, на якій були обговорені наступні питання: звіт старшого пресвітера і обласної пресвітерської ради, вибори старшого пресвітера і обласної пресвітерської ради, обрання делегатів на 43-й Всесоюзний з'їзд ВР ЄХБ, обрання делегатів на республіканську нараду ЄХБ, інформація старшого пресвітера по Україні Я.К. Духонченка про стан справ в громадах ЄХБ по республіці. Зі звітною доповіддю на нараді виступив старший пресвітер по області С.Ф. Карпенко.³⁴⁴ На цьому з'їзді від Донецької області були присутні 22 людини.³⁴⁵ Від апарату уповноваженого на нараді був присутній інспектор по культурам І.А. Козловський.³⁴⁶ 29 березня 1986 р. в апараті уповноваженого Ради у справах релігій було проведено спеціальний інформаційний день для пресвітерів релігійних громад ЄХБ (присутні 68 осіб). Для них було прочитано дві лекції,

³⁴³ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1974 год. Том I., 3 января-26 июля 1974 г., ф.Р-4648, оп.5, спр.370, арк.38, ЦДАВО України.

³⁴⁴ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том I., ф.Р-4648, оп.7, спр.304, арк.65.

³⁴⁵ Там само, арк.127.

³⁴⁶ Информации..происшествиях, арк.66.

В.О. Рибалка – кандидата історичних наук, доцента кафедри історії КПРС Донецького державного університету, який прочитав лекцію на тему «Зовнішньополітична діяльність КПРС і Радянської держави на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин» і С.О. Некрасової – відповідального секретаря обласного відділення Радянського фонду миру на тему «Місце та роль радянських організацій прихильників миру в міжнародному русі за мир».³⁴⁷ Навіть той факт, що, напевно, явка на лекцію була забезпечена адміністративними методами, не скасовує того, що пресвітери ЄХБ не відмовилися прийти та прослухати відверто заідеологізовані лекції, що може непрямо свідчити про певний рівень лояльності до влади баптистського кліру в регіоні. Отже, незважаючи на епізодичні прояви толерантності з боку радянської влади, її позиція по відношенню до громад Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів на території області і далі втілювалася у намаганні загального контролю за їхньою діяльністю.

Радянські державні та партійні органи турбувало розширення мережі баптистських громад, активізація релігійного життя в них, збільшення обсягів видання баптистських друкованих органів. Зокрема, у 1976 р. уповноважений звернувся за консультацією щодо збільшення тиражу журналу «Братський вісник». На цей запит викладачі кафедри наукового атеїзму Донецького державного університету В.І. Бояренцев та І.Ю. Чарських заявили, що не можна збільшувати тираж журналу, оскільки він був наглядним прикладом розповсюдження релігійної ідеології, а також надали рекомендації щодо урізноманітнення статей матеріалами релігійно-патріотичного характеру.³⁴⁸ Продовжував уповноважений і контролювати зміст проповідей баптистських

³⁴⁷ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том I., ф.Р-4648, оп.7, спр.339, арк.97, ЦДАВО України.

³⁴⁸ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах, о реагировании верующих на решения XXV съезда КПСС, о проповеднической деятельности за 1976 год, ф.Р-4648, оп.7, спр.23, арк.99-100, ЦДАВО України.

пресвітерів. Було підраховано, що протягом 1976 р. в зареєстрованих громадах ЄХБ 360 проповідників прочитали 34 000 проповідей.³⁴⁹ Деякі з них викликали в уповноваженого критичні зауваження. Так, проповідник з м. Макіївка Ковтков переконував вірян, що «людини на Місяці не було, так само як не було там місяцеходу». Примітно, що баптистський проповідник поставив під сумнів лише висадку на Місяць американського астронавта, тоді як польоти у Космос радянських космонавтів своєю увагою оминув. Пресвітер І.М. Блажко на проповіді сказав: «подивіться, браття та сестри, живемо ми добре, все в будинках є – і холодильники, і телевізори. Але нема вдома і в серці радості, оскільки нема віри, падає вона».³⁵⁰ Остання заява дала підставу уповноваженому зробити висновок про поглиблення кризи релігії та використати її як підтвердження результативності радянської релігійної політики.

На позиції українських баптистів вплинуло також прийняття Заключного акту Народи з безпеки та співробітництва в Європі, відомі як «Гельсінські угоди», який заклав підвалини для створення ОБСЄ. Як зазначав уповноважений, деякі групи батистів області, які він називає «екстремістами», пропагували ідеї демократизації Церкви. Прикладом такої лібералізації можуть слугувати події вересня 1975 р., коли в Донецькій області відбувся зліт баптистської молоді. У відповідь на невдоволення з боку уповноваженого щодо заходів, спрямованих на дітей та молодь, баптистський проповідник Кригін заявив, що Церква в СРСР відділена від держави і остання не мусить «втручатися в діяльність Церкви».³⁵¹

У 1987 р., коли адміністративний тиск на релігійні організації з боку влади ставав дедалі меншим, трапився випадок, який змусив уповноваженого звернути пильну увагу на діяльність обласних баптистських громад у зв'язку з розповсюдженням в середовищі євангельських християн-баптистів звернення автономних товариств ЄХБ «Усвідомлення духовної потреби і заклик до

³⁴⁹ Информации..XXV съезда КПСС...1976, ф.Р-4648, оп.7, спр.23, арк.207, ЦДАВО України.

³⁵⁰ Там само, арк.206.

³⁵¹ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1975 г., ф.Р-4648, оп.7, спр.2, арк.36, ЦДАВО України.

молитви», згідно з яким передбачалося проведення щоденної молитви протягом місяця, що уповноважений розглядав як привід до активізації релігійного життя та місіонерства та навіть поширення фанатизму. Втім, це звернення категорично відмовилися підтримати всі громади ВР ЄХБ й автономно зареєстровані громади ХВС. За оперативними повідомленнями, прихильники Ради Церков ЄХБ всіх чотирьох громад у мм. Макіївка, Донецьк, Горлівка та Харцизьк, це звернення підтримали частково, що виразилося в окремих випадках індивідуальних молитов в домашніх умовах. Повністю підтримали звернення лише три автономно зареєстровані громади ЄХБ у мм. Харцизьк, Дружківка і Слов'янськ, у них протягом 40-60 хвилин чотири тижні поспіль кожен день проводилася «година молитви».³⁵²

Загалом можна погодитися з висновком В.Войналовича та Н.Кочан, що половинчата антирелігійна діяльність радянського уряду призвела лише до консолідації релігійного підпілля та перетворення його на серйозне джерело спротиву політиці режиму, а не знищення релігії, або щонайменше зменшення кількості віруючих.³⁵³

Окрему увагу звертає міжнародна релігійна діяльність євангельських християн-баптистів. Рада ЄХБ вступила до складу однієї з найпотужніших міжнародних міжрелігійних організацій Всесвітньої Ради Церков (ВРЦ) у 1962 р. І хоча перший час ВРЦ ставилася до радянської держави доволі прихильно, ескалація зовнішньополітичної ситуації у першій половині 1980-х рр., зокрема, ввід радянських військ до Афганістану, призвела до різких заяв ВРЦ щодо дій радянського уряду. Наприклад, у лютому 1980 р. виконавчий комітет ВРЦ прийняв документ «Загроза світові», в якому публічно засудив вторгнення в Афганістан. Радянська делегація, членом якої був генеральний секретар ВР ЄХБ у 1971-1990 рр. О.М. Бичков, марно наполягала на скасуванні цього

³⁵² Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных объединений, процессах и явлениях, происходящих в них за 1987 год, ф.Р-4648, оп.7, спр.381, арк.29.

³⁵³ Віктор Войналович, *Релігійний чинник*, 287.

документу.³⁵⁴ Як приклад підтримки міжнародних зв'язків євангельських християн-баптистів наприкінці 1980-х рр. можна навести візит до СРСР голови Союзу слов'янських церков США В.В. Шахова, його заступника Г.Г. Болтнева та заступника голови Тихоокеанського об'єднання слов'янських церков О.П. Агеєва. Під час двотижневого візиту у вересні 1987 р. баптистські проповідники побували й у Донецьку, Костянтинівці та Шахтарську.³⁵⁵ Вочевидь приїзд американських пасторів відбувся в рамках деескалації міжнародної напруги доби «перебудови», а їхні відвідини Донеччини свідчать про важливе місце баптистських громад регіону у загальноукраїнських масштабах.

Святкування тисячоліття хрещення Русі відбувалося не лише у громадах РПЦ. У 40 церквах ВР ЄХБ у Донецькій області також відбулися урочистості з нагоди ювілею.³⁵⁶ Скориставшись послабленням тиску радянської влади, у жовтні 1988 р. донецькі баптисти змогли добитися відкриття нового молитовного будинку. Під час проповіді О.М. Бичков зазначив, що ювілейний рік – це рік «повернення народу до християнського спадку і до розуміння того факту, що у віруючих і невіруючих громадян одна Батьківщина».³⁵⁷

Отже, протягом 1960-початку 1990-х рр. на території Донецької області активізується діяльність протестантських громад, які частково продовжували залишатися в підпіллі. На території Донецької області продовжувала активну діяльність баптистська спільнота, яка за кількістю громад та віруючих була однією з найбільших в Українській РСР. З боку радянської влади в особі уповноваженого Ради по Донецькій області та його апарату щодо євангельських християн-баптистів була обрана політика каталізації розколу всередині баптистської спільноти. Так, завжди опозиційна ВР ЄХБ перейшла до тактичних

³⁵⁴ Олена Панич, «Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960-1980-ті рр.),» *Український історичний журнал* №5 (2017): 76.

³⁵⁵ В.И.К. «Хроника», *Братский вестник* 1 (1988), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/3442/

³⁵⁶ «Из жизни поместных Церквей», *Братский вестник* 2 (1989), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/3481/

³⁵⁷ Там само.

проявів лояльності до радянської системи, через що тиск на неї уповноваженого був, відповідно, набагато меншим. Водночас, саме у 60-90 рр. ХХ ст. уповноважений починає втручатися у внутрішньо-конфесійні процеси ВР ЄХБ, наприклад, підтримує одних і не підтримує інших кандидатів на посад старшого пресвітера по області. Водночас прихильники опозиційної Ради Церков ЄХБ продовжували зазнавати утисків та адміністрування з боку влади, який виявлявся в намаганні цілковитого контролю над релігійним життям всередині незареєстрованих громад, забороні їхньої діяльності тощо. Примітно, що окрім адміністративного впливу на членів незареєстрованих релігійних громад, радянська влада використовувала й методи психологічного тиску, наприклад, проводилися обговорення релігійної приналежності у робочих колективах та за місцем проживання вірян з Ради Церков ЄХБ. Утім з початком лібералізації суспільно-політичного життя другої половини 1980-х рр., адміністративний тиск з боку уповноваженого ставав дедалі меншим.

3.3. Інші релігійні організації регіону та їхні стосунки з уповноваженим Ради у справах релігій

Окрім найбільшої в регіоні Православної Церкви й активних баптистських громад, на території краю діяли громади християн віри євангельської-п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, іудеїв, свідків Єгови, адвентистів-реформістів, старообрядців (Білокриницької угоди), християн-молокан та громада Істинної Православної Церкви (див. додаток Г).

Період поглиблення кризових явищ у радянській командно-адміністративній системі 1960-1980 рр. позначився кардинальними змінами для християн віри євангельської-п'ятидесятників (ХВЕ). Ще у 1945 р. між об'єднаннями громад ЄХБ та ХВЕ з негласної ініціативи радянської влади були прийняті так звані «Московські угоди», згідно з якими релігійні спільноти цих двох напрямів об'єднувалися в одну, а точніше п'ятидесятники повинні були влитися в баптистські громади. Подальший процес об'єднання йшов дуже

повільно і важко, утім, продовжувався до кінця 80-х рр. ХХ ст. Наприклад, заступник старшого пресвітера ЄХБ по Україні Глуховський у 1973 р., проаналізувавши ситуацію з об'єднанням баптистських та п'ятидесятницьких громад, відмітив, що у західних областях України процес об'єднання йшов набагато швидше, ніж у східних, де більшість протестантських общин взагалі не знає про Московські угоди, а в раніше об'єднаних громадах, за його словами, баптисти допускають випадки проти п'ятидесятників.³⁵⁸

Виникнення перших п'ятидесятницьких громад на Донеччині відбулося із початком діяльності першої церкви в Донецьку у 1933 р., коли інші релігійні організації масово уходили в підпілля та згортали активну діяльність. Дві найбільші громади діяли у Донецьку та Маріуполі, остання, незважаючи на репресивну політику влади, станом на 1941 р. налічувала коло 300 вірян.³⁵⁹

Довгий час радянська влада вела дискредитуючи агітаційні кампанії проти образу життя п'ятидесятників, піддавала членів громад ХВЄ суспільним гонінням, на які п'ятидесятники зреагували в доволі оригінальний спосіб – серед членів їхніх громад тотального поширення набули еміграційні настрої, що, як зазначає професор В. Єленський, виявилось цілком несподіваним для КДБ.³⁶⁰ Наявність еміграційних настроїв серед п'ятидесятників в Україні констатували в своїй доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького від 10 жовтня 1977 р. секретар ЦК КПУ В. Маланчук та завідувач відділу ЦК КПУ Ю. Єльченко. Вони зазначали, що заяви на виїзд за кордон з релігійних мотивів подали по УРСР 324 родини (1562 людини), серед них з Донецької області – 27 родин (130 осіб).³⁶¹ У 1977 р. також відбулася зустріч уповноваженого Г. Гомлі з пресвітерами громад ЄХБ регіону. У ході бесіди були зокрема розглянуті й питання, пов'язані з бажанням окремих п'ятидесятників виїхати за кордон. З

³⁵⁸ Информации..1974, ф.Р-4648, оп.5, спр.370, арк.40, ЦДАВО України.

³⁵⁹ Станислав Стасенко, “Пятидесятническое движение в Донбассе”, в *Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие*, під ред. А.Шевченка та І. Козловського (Донецьк: Наука і освіта, 2008), 109.

³⁶⁰ Єленський, *Велике повернення*, 357.

³⁶¹ Войналович, *Партійно-державна політика*, 523.

цього питання висловив свою думку організатор групи п'ятидесятників м. Гірник В.Г. Воронін. Він зазначив, що не вбачає в таких діях нічого поганого, підкріпивши свою впевненість посиланням на еміграційну політику більшовицької влади часів Леніна: «за Леніна вільному виїзду за кордон ніхто перепон не чинив, зараз трапляється викривлення ленінської політики по відношенню до еміграції»³⁶². Дозволимо собі припустити, що В.Г. Воронін в такому формулюванні та відсилці до «великого Ілліча» використовував відомий у радянському науковому середовищі прийом виправдання своїх ідей через дослівну реалізацію радянської ідеології, тим самим роблячи її безглуздою. Подібний прийом (в його застосуванні в науковому середовищі) був описаний видатним радянським істориком Л.С. Клейном. Професор Клейн зазначає, що «якщо довго та наполегливо декларувати якісь якості як «нашенські», соціалістичні, російські, тоді як насправді у нас цих якостей немає і ці постулати далекі від реалізації, то наукова адміністрація виявляється в незручному становищі: їй доводиться приймати міри, щоб хоч якось відповідати заявленим якостям та постулатам».³⁶³

Однак, слід відзначити, що у 1970-і рр., незважаючи на юридичну дію Московських угод, п'ятидесятники отримали можливість реєструвати власні громади. За наступні два десятиріччя в багатьох адміністративно-територіальних одиницях СРСР (серед яких і Донецька область) відбувся активний процес реєстрації громад ХВЄ (див. додаток Г). Треба зазначити, що станом на 1975 р. кількість п'ятидесятників оцінювалася уповноваженим у кількості 978 осіб.³⁶⁴

Цікаво, що реєстраційний процес, незважаючи на довгі роки боротьби з п'ятидесятницьким підпіллям, відбувався в області переважно швидко та без

³⁶² Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных объединений, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях ЕХБ, пятидесятников за 1977 г, ф.4648, оп.7, спр.49, арк.7, ЦДАВО України.

³⁶³ Лев Клейн, «Лукавый талмудизм: 12 приемов, которые помогали советским ученым обойти цензуру», Theory&practice, 13 травня 2017, <https://theoryandpractice.ru/posts/15743-imitatsiya-marksizma-12-priemov-kotorye-pomogali-sovetskim-uchenym-oboyti-tsenzuru>.

³⁶⁴ Информации... (9.10.73), ф.Р-4648, оп.7, спр.6, арк. 23, ЦДАВО України.

проблем. Наприклад, без затягувань було прийнято рішення про реєстрацію першої громади ХВЄ у м. Слов'янськ (кількістю у 50 чоловік)³⁶⁵ та вже наступного року у Пролетарському районі м. Донецьк (кількістю 150 чоловік).³⁶⁶

Утім, у середовищі п'ятидесятників існувала й нонконформістська опозиція, яка зосереджувалася переважним чином в Києві, однак мала вплив і на регіональні громади, зокрема на донецькі. Наприклад, громада ХВЄ м. Макіївка складом 80 осіб у 1980 р. погодилася на реєстрація, однак після приїзду зі столиці УРСР лідерів опозиційного п'ятидесятницького руху Іванова та Левчука та їхньої зустріччю з активістами п'ятидесятницької громади м. Макіївка Нестеруком, Горбачовим та Луценком, макіївська група погодилася зареєструватися тільки після визнання її як окремого релігійного центру.³⁶⁷ Менша за кількістю група макіївських віруючих на чолі з Є.Д. Подзолівим погодилася на реєстрацію на умовах уповноваженого, через що інспектор Ради В.О. Нікулін зробив висновок, що місцевим органам влади необхідно вести роботу не тільки з керівниками релігійних громад, але й з окремими віруючими, які «здатні самостійно мислити».³⁶⁸ Виступала проти реєстрації також ще одна група п'ятидесятників у Макіївці у складі 20 осіб. Її лідер О.Н. Волошин повідомив уповноваженому, що написав лист особисто Л.І. Брежнєву з проханням скасувати законодавство про культу і тепер чекає на відповідь.³⁶⁹

Один з лідерів ХВЄ у Донецькій області О.Ф. Лукашов (м. Жданов) на зустрічі з головою Ради у справах релігій при РМ УРСР К.З. Литвиним 26 грудня

³⁶⁵ Документи на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Ж»/ за 1972 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.298, арк.82, ЦДАВО України.

³⁶⁶ Документи на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Д»/ за 1973 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.334, арк.94, ЦДАВО України.

³⁶⁷ Докладные записки о проверке, ф.Р-4648, оп.7, спр.9, арк.134, ЦДАВО України.

³⁶⁸ Там само, арк. 135.

³⁶⁹ Там само.

1977 р. підняв питання про скликання всесоюзної наради п'ятидесятників.³⁷⁰ Лукашов заявив, що багато хто з п'ятидесятників вважає, що реєстрація не від Бога і що, якби серед п'ятидесятників не було поділів, то справу реєстрації було б прискорено. У числі незареєстрованих знаходилися протягом 1970-х рр. не тільки прихильники вищезгаданого київського єпископа Іванова. Наприклад, у м. Жданов поряд із зареєстрованою громадою ХВС, що нараховувала згідно зі списком 112 осіб, була ще група вірян, нейтрально налаштованих щодо реєстрації, (300-350 чоловік), які іноді відвідували їхні богослужіння та займали вичікувальну позицію. Існувала також, згідно з донесеннями уповноваженого, група прихильників пастора Іванова (300 осіб), яка виступала проти реєстрації та не мала контактів із зареєстрованою громадою.³⁷¹

Пастор О.Ф. Лукашов також відмічав, що п'ятидесятники не можуть молитися про конкретні державні свята, а моляться про благополуччя країни загалом, оскільки в молитовному домі слід говорити тільки про Ісуса Христа.³⁷² Щодо питання участі дітей в богослужіннях, яке особливо болюче стояло в той час для радянських протестантів, то О.Ф. Лукашов зазначив, що якщо не дозволити дітям брати участь в богослужінні, то взагалі немає перспектив легалізації їхніх одновірців.³⁷³ У результаті цієї розмови в голови та співробітників Ради у справах релігій склалося враження, що Лукашов з усіх інших п'ятидесятницьких лідерів республіки, був найбільш схильним до співпраці з органами влади.³⁷⁴

З тими небагатьма, що не погоджувалися на реєстрацію та мовчазне сприйняття радянської влади, уповноважений боровся звиклими методами: обговорення «антисоціальної» поведінки на робочих зібраннях, а у випадку

³⁷⁰ Информации, докладные записки....4 января – 29 декабря 1977, ф.Р-4648, оп.7, спр.45, арк.111, ЦДАВО України.

³⁷¹ Там само, арк.112.

³⁷² Oksana Salata, and Karen Nikiforov “Adventists and Pentecostals of Donetsk Region in the Late Soviet Era: Between the Scylla of Legalization and the Charybdis of Opposition,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* Vol. 41. Iss.4 (2021): 103.

³⁷³ Информации, докладные записки....4 января – 29 декабря 1977, ф.Р-4648, оп.7, спр.45, арк.112, ЦДАВО України.

³⁷⁴ Там само, арк.113.

неодноразового порушення радянського законодавства (зокрема, в разі незаконного молитовного зібрання), на віруючих накладався штраф. Так, протягом з жовтня 1973 р. до грудня 1975 р. оштрафовано було 29 п'ятидесятників.³⁷⁵

В період розпаду Радянського Союзу 1985-1991 рр., незважаючи на процес часткової лібералізації у релігійному житті в державі, курс на об'єднання євангельських християн-баптистів та християн віри євангельської–п'ятидесятників продовжував залишатися на порядку денному. Так, на нараді був обраний до складу обласної пресвітерської ради Василь Іванович Забаренко, пресвітер громади ХВС Слов'янська, з метою посилення роботи по досягненню єдності з громадами п'ятидесятників, що не входять до складу ВРЄХБ.³⁷⁶

Утім, релігійна лібералізація 1988 р. торкнулася частково й зареєстрованих протестантських громад. Наприклад, на зустрічі представників протестантських громад із керівникам виконавчих комітетів місцевих рад області, пастори звернулися до держслужбовців з проханням допомогти їм у вирішенні поточних проблем. Як наслідок, позитивно було вирішено питання священнослужителів неправославних конфесій з надання їм допомоги в придбанні будівельних матеріалів на ремонт молитовних будинків.³⁷⁷

Характерно, що утиски представників п'ятидесятницьких громад з боку радянської влади мали довготривалі наслідки. Згідно з думкою В.Д. Бондаренка, серед євангельських християн в Україні станом на 20-і роки XXI ст. чимало громад залишаються незареєстрованими, зберігаючи традиційну недовіру до формальної легалізації своєї діяльності.³⁷⁸

Таким чином, можна зробити висновок, що по відношенню до п'ятидесятників в епоху «розвиненого соціалізму» було вироблено особливу модель державної політики. З одного боку, держава в особі уповноваженого

³⁷⁵ Інформації..(9.10.73), ф.Р-4648, оп.7, спр.6, арк. 24-5, ЦДАВО України.

³⁷⁶ Інформації. Том І., ф.Р-4648, оп.7, спр.304, арк.66, ЦДАВО України.

³⁷⁷ Справки.... об использовании бывших культовых зданий, ф.Р-4021, оп.1, спр.589, арк.1. ДАДО.

³⁷⁸ Віктор Бондаренко (1956 р.н.).

намагалася продовжувати процес об'єднання їхніх громад з баптистами. З іншого ж влада на початку 1970-х рр. дала мовчазну згоду на легалізацію діяльності ХВС. При цьому, наявні в регіоні були й опозиційно налаштовані до радянської влади п'ятидесятницькі групи, які попри свою загальну нечисленність були реальною загрозою для загальної картини конформістської політики ХВС по відношенню до уповноваженого по області. Основним осередком останніх була громада у м. Жданов. Про те, що питання діяльності саме християн віри євангельської розглядалося владою окремо, свідчить і той факт, що, наприклад, у 1983 р. в області за керівництва Л.А. Серпіліна були проведені семінари секретарів та працівників виконкомів місцевих рад з питань практичної роботи з п'ятидесятниками.³⁷⁹

Кількість адвентистів сьомого дня в Україні складала 45% від їхнього загального числа в СРСР.³⁸⁰ У Донецькій області кількість адвентистських громад у масштабах УРСР була середньою (станом на 1967 р. зі 136 громад в усій країні 6 знаходилося у Донецькій області). Проблемами, з якими найчастіше зіштовхувалися представники громад адвентистів у період загострення кризи радянської системи, стали питання реєстрації їхніх релігійних громад. Однак у Донецькій області адвентисти не мали досвіду суттєвого опору реєстрації власних громад з боку радянської влади. Навпаки, подекуди апарат уповноваженого клопотав перед місцевою владою та Радою у справах релігій про відкриття тих громад, члени яких не були помічені в порушенні законів. Наприклад, у 1971 р. у м. Горлівка старанням міської ради та особисто Г.О. Гомлі була зареєстрована громада АСД кількістю 63 людини, що попередньо п'ять років діяла без реєстрації.³⁸¹ Показовою є також ситуація, коли у м. Іловайськ

³⁷⁹ Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, старообрядческой и протестантской церквей, иудейской религий, ЕХБ и пятидесятников в 1983 г., том I, ф.Р-4648, оп.7, спр.237, арк.118, ЦДАВО України.

³⁸⁰ Бондарчук, "Особенности религиозной ситуации", 305.

³⁸¹ Информации уполномоченных о наличии и деятельности находившихся вне регистрации религиозных объединений пятидесятников, СцЕхб, иеговистов и мелких сектантских течений за 1975 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.184, арк.73, ЦДАВО України.

була зареєстрована громада АСД з шістнадцяти чоловік, однак, як виявилось після перевірки у 1975 р., громада виявилася фактично недіючою, через що уповноважений звернувся з пропозицією її ліквідувати.³⁸² Вочевидь, таке сприяння реєстрації протестантських громад було пов'язано передусім з бажанням влади легалізувати релігійне життя адвентистів з метою повного офіційного контролю над ним.

Окрім питань реєстрації незареєстрованих громад важливими у цей час стають побутові аспекти діяльності життя адвентистів сьомого дня, пов'язані з особливостями їхньої догматики. У 1968 р. секретар первинної партійної організації школи №13 м. Харцизьк Левченко надіслав голові Ради у справах релігій при РМ СРСР В.О. Куроєдову лист з проханням роз'яснити питання юридичної правомірності недопущення батьками-адвентистами дітей до школи в суботу. За допомогою юрисконсульта Міністерства освіти УРСР Ходарченка, Г.О. Гомля постановив незаконність дій таких батьків, посилаючись на нормативно-правові акти у сфері освіти.³⁸³

Але ключовим питанням в організації адвентистів сьомого дня стало створення власного релігійного центру. Як зазначає В. Войналович, місцеві уповноважені у справах релігійних культів та керівники місцевих радянських органів влади починають спочатку обережно, а потім більш наполегливо піднімати питання про відновлення духовного центру АСД, який би дозволив взяти під контроль діяльність окремих громад, проповідників і пресвітерів та приборкати «нездорові настрої», які почали переважати в адвентистських громадах.³⁸⁴ Незважаючи на те, що у своїй відповіді від 8 червня 1967 р. голова РСР В. Куроєдов писав: «Беручи до уваги все вищесказане, а також те, що відновлення релігійного центру може бути прецедентом для подібних дій з боку релігійних об'єднань інших культів (іудеїв, менонітів, п'ятидесятників тощо)

³⁸² Информации...сектантских течений за 1975 год, , ф.Р-4648, оп.5, спр.184, арк.73, ЦДАВО України

³⁸³ Заявления и жалобы..1968, ф.Р-4648, оп.5, спр.47, арк.13-16, ЦДАВО України.

³⁸⁴ Войналович, *Партійно-державна політика*, 503.

Рада у справах релігій вважає, що клопотання про відновлення Всесоюзної Ради АСД слід відкласти»³⁸⁵, питання об'єднання розрізнених протестантських громад залишається актуальним протягом 70-х рр. 14 травня 1976 р до уповноваженого по Донецькій області прибув старший проповідник громади АСД В.І. Пролінський і показав телеграму від Михайла Кулакова (старшого проповідник АСД з Тульської області, РРФСР), у якій він отримував запрошення прибути 17 травня в Москву з метою обговорення можливості об'єднання п'ятидесятників під керівництвом пасторів Парасея та Жукалюка. Уповноважений Ради дав свою згоду на виїзд. 24 травня після повернення В.І. Пролінський відвідав уповноваженого Ради і поінформував про результати поїздки. Місцем зустрічі, повідомляв пресвітер, просили призначити Донецьк чи Одесу, але був вибраний Київ з таким розрахунком, щоб після зустрічі Рада могла провести бесіду з усіма учасниками зустрічі.³⁸⁶

У відповідь на відсутність прямих репресій з боку влади, деякі активні адвентисти намагалися допомагати їй у виявленні опозиційних настроїв усередині громад. Так, наприклад, у 1974 р. апарат уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області відвідав пресвітер релігійної громади АСД В.І. Пролінський і у «довірчій бесіді» повідомив Г.О. Гомлю про плани московських адвентистів щодо проведення у м. Київ Всесоюзної наради проповідників АСД. Така нарада, за словами її організаторів, була ухвалена членом Ради у справах релігій Є.О. Тарасовим, але, на думку самого В. Пролінського, могла б призвести до поглиблення розколу в середині адвентистської спільноти.³⁸⁷ Уже 2 грудня 1975 р. в апараті уповноваженого відбулася бесіда зі старшим проповідником по області В.І. Пролінським, який повернувся з м. Боярка (Київська область), де він та пастор з Донеччини О.Г. Кацель, серед інших тринадцяти лідерів адвентистського руху в Україні,

³⁸⁵ Войналович, *Партійно-державна політика*, 503.

³⁸⁶ Інформації...Рпц...1976 г., ф.Р-4648, оп.7, спр.24, арк.202-3, ЦДАВО України.

³⁸⁷ Документы о деятельности и положении религиозных обществ адвентистов седьмого дня на территории Украинской ССР /информации, справки, докладные записки, сведения/ за 1974 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.398, арк.11-2, ЦДАВО України.

були присутні на всеукраїнській нараді проповідників АСД. Пастор Пролінський висловив сумнів в повноправності даної зустрічі через відсутність на нараді представників «іншої сторони», під чим, вірогідно, малися на увазі адвентисти-реформісти.³⁸⁸ 9 грудня 1975 р. В.І. Пролінський знову відвідав апарат уповноваженого і розповів, що уповноважений Ради з Ворошиловградської області, відвідавши молитовний будинок АСД у Ворошиловграді, попередив керівництво громади, що відтепер вводяться обласні старші проповідники і що влада на цю посаду буде рекомендувати його. Сам В.І. Пролінський поділився з уповноваженим своїми думками про те, що таким чином його хочуть скомпрометувати.³⁸⁹ Ще одним виявом співпраці пресвітеріату АСД Донеччини в особі В.І. Пролінського з державною владою в особі уповноваженого стала відверта підтримка з боку перших радянських законодавчих ініціатив. Наприклад, пастор Пролінський позитивно оцінив «Положення про релігійні об'єднання в УРСР» від 1977 р., та, за своєю ініціативою, особисто розмножив положення на друкарській машинці і вручив його іншим п'ятьом пресвітерам АСД області.³⁹⁰

На проєкт Конституції СРСР пресвітер релігійної громади АСД с. Новоігнатіївка Волноваського району О.Г. Кацель заявив, що проєкт ним особисто і віруючими громади повністю схвалюється, оскільки він гарантує свободу совісті в країні. Позитивно сприймаючи ст.41 проєкту («Громадяни мають право на відпочинок»), священнослужитель висловив задоволення, що субота є днем відпочинку, що збігається з догматикою адвентизму.³⁹¹

Примітно, що під час загальної лібералізації суспільного та релігійного життя в СРСР під час «перебудови» адвентисти сьомого дня були одними з перших, хто реорганізував регіональну структуру своєї організації, відійшовши від загальноприйнятого поділу за адміністративно-територіальними одиницями.

³⁸⁸ Докладные записки о проверке, ф.Р-4648, оп.7, спр.9, арк.70, ЦДАВО України

³⁸⁹ Там само, арк.71.

³⁹⁰ Информации, докладные...1977, ф.Р-4648, оп.7, спр.4, арк.15, ЦДАВО України.

³⁹¹ Там само, арк. 96

Таким чином, у червні 1987 р. відбулося укрупнення Донецького об'єднання АСД та перейменування його у Східноукраїнський, центром його залишилося м. Донецьк.³⁹²Тоді ж відбулися вибори голови Східноукраїнського центру, яким став М.Г. Трусюк – міжобласний проповідник по Донецькій і Ворошиловградській областям з листопада 1981 р.³⁹³ Не дивлячись на послаблення контролю за релігійним життям в СРСР з боку влади, уповноважений мав результати внутрішнього опитування серед проповідників щодо фаворитів виборів.³⁹⁴

Отже, відзначимо, що протягом середини 1960-початку 1990-х рр. громади адвентистів сьомого дня на території Донецької області налагодили відносно стабільні стосунки з уповноваженим Ради у справах релігій по області. Останній не чинив перешкод реєстрації адвентистських громад, особисто допомагав у вирішенні юридичних питань щодо дотримання віруючими-адвентистами вільного дня у суботу. Відповідною лояльністю відповідали уповноваженому й представники зареєстрованих громад АСД. Показовим є публічний виступ від 1976 р. члена донецької громади АСД Ігнатова, під час якого він проголосив: «Нам треба молити Бога про збереження миру на нашій планеті і просити Господа, щоб він дав благословення благородним зусиллям Уряду нашої країни про зміцнення загального миру».³⁹⁵

Ще однією спільнотою, яка знаходилася на особливому обліку в апараті уповноваженого були іудеї. Як відомо, ставлення радянського суспільства до іудеїв було вкрай підозрілим та визначалося домінуванням у громадській думці побутового антисемітизму. Безпрецедентна антисіоністська кампанія, розгорнута після війни 1967 р. і розриву дипломатичних відносин з Ізраїлем, не

³⁹² Інформації...за 1987 год, ф.Р-4648, оп.7, спр.381, арк. 103-4, ЦДАВО України.

³⁹³ Інформації, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том II., ф.Р-4648, оп.7, спр.305, арк.28, ЦДАВО України.

³⁹⁴ Там само, арк.108.

³⁹⁵ Інформації...проповеднической..1976, ф.Р-4648, оп.7, спр.23, арк.208, ЦДАВО України.

припинялася до кінця 1980-х років.³⁹⁶ Антиізраїльська політика радянського уряду та зростання негативного ставлення до євреїв в суспільстві стали одними з причин масової еміграції євреїв з СРСР до Ізраїлю (за приблизними оцінками ізраїльського дослідника Марка Тольца виїхало коло 2 млн осіб).³⁹⁷

В.А. Войналович зазначає:

«У численних інформаціях кінця 60-х років буквально демонізувалася активізація релігійного життя юдейських громад, масштаби поширення нелегальних релігійних груп. Подібні факти стали предметом ретельного аналізу відділів РСР і були узагальнені в доповідній записці «Про деякі негативні явища в релігійних об'єднаннях юдейського культу і заходах щодо їх ліквідації». Доповідна записка відділу, розглянута на засіданні Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР 21 вересня 1971 р., була розіслана на місця. Відповідною постановою Рада зобов'язувала своїх уповноважених разом з органами влади вжити рішучих заходів щодо посилення контролю за юдейськими об'єднаннями з метою «упередження порушень законодавства про культу та провокаційних дій релігійних фанатиків і сіоністів», Так, на багато років наперед визначалася програма переслідування юдейської релігії».³⁹⁸

Історія іудейських громад Донеччини налічує більше двох століть, адже саме по річці Кальміус проходила «смуга осілості». Перші поселення іудеїв у Маріуполі з'явилися в 1820 р., особливо активно була міграція євреїв до Юзівки (зараз – Донецьк). Загалом у 1897 р. на території Донеччини мешкало 4780 іудеїв, до того часу на території сучасної Донецької області діяло три синагоги, дві – у Маріуполі й одна у Донецьку, а за декілька років синагога

³⁹⁶ Карен Нікіфоров, «Іудейські релігійні громади в донесеннях уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (др.пол. 1960-х – 1970-х рр.).» (Каразінські читання (історичні науки), Харків, Квітень 28, 2017)

³⁹⁷ Марк Тольц, «Еврейская эмиграция из бывшего СССР с 1970 года составила почти 2 миллиона человек», Демоскоп Weekly, 13 травня 2017. <http://demoscope.ru/weekly/2012/0497/tema01.php>.

³⁹⁸ Войналович, *Партійно-державна політика*, 601-2.

відкрита й у м. Єнакієво. До 1930 р. більшовицька влада закрила всі діючі синагоги в регіоні.³⁹⁹

На думку професора В. Єленського, політика радянської влади щодо всіх конфесій національних меншин була націлена на відокремлення етнічного компоненту від конфесійного, недопущення консолідації національних груп на релігійному ґрунті й нейтралізацію впливу «закордонних центрів».⁴⁰⁰ Дійсно, згідно з донесенням по Одеській, Житомирській областях, м. Києву та інших регіонах УРСР, уповноважені ставили перед собою завдання боротьби з підпільними іудейськими групами, але в Донецькій області ситуація склалася дещо по іншому. У цьому контексті необхідно зазначити, що Донецька область була одним з регіонів з найбільшою часткою росіян у загальній етнічній палітрі, що зокрема пов'язано з міграційною політикою радянської влади і сприяння переселенню росіян у міста. Так, у Донецькій області, зазначає Віктор Даниленко, протягом 1970-х рр. українців в абсолютних цифрах стало більше на 26 тисяч, а росіян на 238 тисяч.⁴⁰¹ Варто зазначити, що Донецька область не була регіоном, в якому євреї склали істотну частку серед представників інших національностей. Так, за переписом 1959 р. євреї склали 1% населення області, у 1970 – 0,8%, 1979 – 0,7%. При цьому, частка євреїв Донеччини від загальної кількості представників цієї ж національності в УРСР складала у 1959 р. – 6,7%, 1970 р. – 6,8%, 1979 р. – 7,3% (водночас населення Донецької області складало у 1959 р. 10,2%, а в 1970 і 1979 рр. – 10,4% населення УРСР)⁴⁰².

Оскільки іудейські громади не були зареєстровані, уповноважений у різні роки подавав різну інформацію щодо їхньої кількості – від двох до дев'яти. Фактично, за умов відсутності офіційної реєстрації та соціальних особливостей

³⁹⁹ Ілля Луковенко, “Иудаизм: Иудаизм в Донбассе,” в *Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие*, під ред. А.Шевченка та І. Козловського (Донецьк: Наука і освіта, 2008), 109.

⁴⁰⁰ Єленський, *Велике повернення*, 347.

⁴⁰¹ Віктор Даниленко, *Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії*, (Київ: Інститут історії НАН України, 2018), 55.

⁴⁰² Іван Баликін, “Загальна характеристика національного складу населення Донбасу (1943-1982 рр.),” *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 7-8 (2013): 16–9.

віруючих-іудеїв, про які йтиметься нижче, сталої кількості постійно діючих громад, вірогідно, дійсно не існувало.

У різні роки кількість практикуючих іудеїв в області оцінювалася уповноваженим від 150 до 200 чоловік переважно похилого віку (мінімальний вік віруючих уповноважений оцінює у 65 років).⁴⁰³ Показовим є навіть той факт, що станом на 1973 р. на Донеччині служило два рабини – Євсей Айзікович Бакман 1882 року народження та Ісаак Маркович Жабінський 1883 року народження, тобто на той момент, обидва були старшими за дев'яносто років.⁴⁰⁴ Богослужбова література, якою користувалися на моліннях, була дореволюційних видань, оскільки видання і розповсюдження подібної літератури у радянських реаліях було неможливим.⁴⁰⁵ Випікання та розповсюдження традиційної іудейської пасхальної страви – маци було заборонено у містах з великою часткою єврейського населення ще у 1950-х рр., а у 1977 р. після заборони на ввезення борошняних виробів, отримати мацу стало неможливим узагалі.⁴⁰⁶

Звертає на себе увагу й характер організації стосунків з органами влади з боку іудейських громад, який абсолютно випадає із загальної картини, коли держава та релігійні громади знаходилися у стані протистояння. Іудейські міньяни (повноцінної синагоги в області не було) організовувалися на домах у віруючих, їхня кількість, станом на 1973 р. була чотири – два у Ворошилівському районі м. Донецька, один у Центрально-міському районі м. Макіївки, один у м. Єнакієве.⁴⁰⁷ Списки присутніх, не приховуючи, подавали в апарат

⁴⁰³ Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.304, арк.15, ЦДАВО України; Сведения и информации областных Уполномоченных Совета о деятельности легальных и нелегальных иудейских общин и групп в период осенних иудейских праздников на территории Украинской ССР за 1973 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.354, арк.12, ЦДАВО України.

⁴⁰⁴ Сведения и информации..1973, ф.Р-4648, оп.5, спр.354, арк.11, ЦДАВО України.

⁴⁰⁵ Информации...происшествиях за 1971, ф.Р-4648, оп.5, спр.304, арк.15-6, ЦДАВО України.

⁴⁰⁶ Олена Стяжкіна “Структури, символи, канали комунікації соціуму: Радянській споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп.ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 474.

⁴⁰⁷ Сведения и информации...1973, ф.Р-4648, оп.5, спр.354, арк.10, ЦДАВО України.

уповноваженого, брали у виконкомах дозвіл на моління.⁴⁰⁸ Віруючі не обговорювали між собою політичних процесів, що відбувалися у Державі Ізраїль та здійснювали молитви за державу СРСР.⁴⁰⁹ За даними уповноваженого, серед донецьких іудеїв нерозповсюдженими були еміграційні настрої, а віряни заявляли, що «їхня Батьківщина – СРСР, їхнє коріння у Росії і їм нема чого робити в Ізраїлі».⁴¹⁰ Незначні прибутки громад йшли на утримання будинків, у яких проводилися служіння.

Але, незважаючи на відсутність фактичного релігійного життя в іудеїв на Донеччині, уповноважений все одно здійснював ретельний контроль за їхніми громадами. Наприклад, з деякими відвідувачами міньянів були налагоджені «довірчі стосунки» задля отримання апаратом уповноваженого інформації про всі процеси, що відбувалися всередині іудейської спільноти.⁴¹¹ Зокрема, уповноважений відзначав, що «оскільки іудейські міньйони [протягом усього періоду в офіційних документах зустрічається саме така хибна транслітерація – К.Н.] є певним чином специфічними і служба в них відбувається давньоєврейською мовою, секретарі міських та районних рад інструктуються нами в том відношенні, щоб мати, по можливості, певну кількість довірених осіб з числа іудеїв. Це дозволить глибше дізнатися тенденції та процеси в міньйоні»⁴¹².

Спеціалісти Ради у справах релігій при РМ УРСР у 1981 р. відзначали, що серед радянських іудеїв відбувався процес зміни культових практик, наприклад, у донецькому міньяні, незважаючи на суворий релігійний закон, богослужіння проводилося у присутності тільки дев'яти чоловік (необхідним десятим, за словами рабина, був Господь Бог).⁴¹³

⁴⁰⁸ Сведения и информации...1973, ф.Р-4648, оп.5, спр.354, арк.11, ЦДАВО України.

⁴⁰⁹ Там само, арк.12.

⁴¹⁰ Там само.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² Информации...происшествиях за 1971, ф.Р-4648, оп.5, спр.304, арк.16, ЦДАВО України.

⁴¹³ Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, реформаторской, иудейской религий, Асд в 1981 году, ф.Р-4648, оп.7, спр.162, арк.66, ЦДАВО України.

Таким чином, незважаючи на свою нечисленність, іудейські громади посідали чільне місце в офіційних документах уповноваженого у справах релігій при РМ СРСР по Донецькій області. Протягом 60-80-х рр. ХХ ст. уповноважений звертав увагу на зменшення кількості віруючих, серед яких більшість складала люди пенсійного віку, та відсутність відкритих політичних чи еміграційних виступів з боку іудеїв регіону.

Серед релігійних організацій, з якими в уповноваженого Ради не склалися «довірчі стосунки», були громади свідків Єгови. Раніше, у 1949 та 1951 рр. Рада Міністрів СРСР видала постанови про довічне переселення свідків Єгови з місць їхнього компактного проживання (Західної України та Білорусі, Молдавської, Латвійської, Литовської та Естонської РСР). Всього таким чином було виселено 8576 чоловік (6140 з яких – з України), більше 1000 заарештовано.⁴¹⁴ Проте з початком реалізації нового курсу державної політики щодо релігійних організацій у 1965 р., Президія Верховної Ради СРСР видала указ №4020-VI від 30 вересня 1965 р. про звільнення свідків Єгови з режиму спецпоселення та дозвіл виїзду на будь-яке місце проживання, окрім попереднього.⁴¹⁵

Станом на 1984 р. у Донецькій області налічувалося 11 громад свідків Єгови зі 215 в УРСР, при цьому майже половина усіх громад діяла у двох областях України – Закарпатській та Івано-Франківській, а половина – в інших 23 областях республіки, серед яких Донецька область посідала шосте місце.⁴¹⁶ Відносно велика кількість свідків Єгови на Донеччині зумовлена тим фактом, що місцева влада нерідко забороняла повертатися «неблагонадійним» віруючим на свою батьківщину, а тому віряни оселялися на територіях, де особливо відчувався брак трудових ресурсів.⁴¹⁷

⁴¹⁴ О необходимости выселения из западных областей Украины и Белоруссии, Молдавской, Латвийской, литовской и Эстонской ССР участников антисоветской секты иеговистов и членов их семей, Михаил Одинцов, *Совет Министров*, 36-7.

⁴¹⁵ Бондарчук, "Against/beyond «радянського»", 797-8.

⁴¹⁶ Записки...ЦК Компартии, ф.1, оп.25, спр.2717, арк.10, ЦДАГО України.

⁴¹⁷ Войналович, *Партійно-державна політика*, 500.

Лише з кінця 1970-х рр. у спеціальній літературі вперше з'являються твердження про те, що свідки Єгови є релігійною, а не політичною організацією («політичним зряддям США»).⁴¹⁸ Хоча недовірливе ставлення до літератури, яку таємно продовжували розповсюджувати єговісти зберіглося і у суспільній думці, і у наукових колах. Наприклад, у дисертаційному дослідженні від 1973 р. філософ І. Пугач зазначає: «в роботі Бруклінського єговістського центру приховується замаскований в релігійну форму антикомунізм».⁴¹⁹

Не маючи достатньо інформації про культову діяльність свідків Єгови, уповноважений безуспішно намагався поставити їх у ті самі рамки, що й інші релігійні організації регіону. Невдалі спроби контактів зі свідками Єгови призводили до використання адміністративних методів щодо них. Наприклад, 13 липня 1980 р. народним судом Микитівського району м. Горлівки Д. Чумак був засуджений на 3 роки позбавлення волі з утриманням у виправно-трудоій колонії загального режиму за відмову служити у збройних силах під приводом релігійних переконань.⁴²⁰ Великий та гучний процес щодо групи єговістів у Донецькій області відбувся у 1982 р. та привернув до себе загальносоюзну увагу. Вироком від 19 грудня 1982 р. народний суд м. Торез приговорив В.Я. Шугая, І.Я. Старовойта, Б.С. Числова, М.Т. Іванова й А.Л. Вішковського до п'яти років позбавлення волі з засланням на термін п'ять років після відбуття покарання з конфіскацією майна за заклики до невиконання радянських законів, які вони робили в своїх проповідях протягом 1979-1982 рр.⁴²¹

Кримінальні справи проти свідків Єгови у період пізнього «застою» є скоріше виключенням, ніж правилом, адже у 1980-х рр. до різних вироків було притягнуто свідків Єгови тільки в Карельській АРСР, Краснодарському краї та Калінінській області РРФСР та Донецькій області в УРСР.⁴²² Таке виключення із

⁴¹⁸ Войналович, *Партійно-державна політика*, 497.

⁴¹⁹ Пугач, «Анализ религиозного сознания», 5.

⁴²⁰ Петро Бондарчук, *Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін*, (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019), 103.

⁴²¹ Одинцов, *Совет Министров*, 139-42.

⁴²² Там само, 31.

загального ліберального релігійного тла області можна пояснити передусім великою концентрацією свідків Єгови в області та специфічністю релігійних практик взагалі, які не дозволяли уповноваженому діяти щодо свідків Єгови за допомогою тих формул, які показали свою ефективність у спілкуванні з іншими незареєстрованими організаціями. Утім адміністративний тиск на свідків Єгови з боку місцевих органів влади був постійним. Про те, що саме цю релігійну групу найчастіше торкалися суспільні засудження, інспіровані владою, свідчить той факт, що у 1985 р. у Донецькій області на робочих зборах обговорювали релігійні погляди 634 осіб, з яких 227 були свідками Єгови, 251 – членам РЦ ЄХБ і ще 156 – п'ятидесятниками.⁴²³ Враховуючи кількість віруючих у кожній з зазначених релігійних організацій, наявною була істотна диспропорція.

Кращим виходом з ситуації, що склалася навколо діяльності свідків Єгови уповноважений бачив в повній ліквідації громад, а не їхній легалізації, як у випадку з опозиційними протестантськими групами. Підпільні групи свідків Єгови пропонувалося ліквідувати,⁴²⁴ при цьому не зазначалося, яким чином це мало відбуватися, адже наприкінці 1960-х рр. про фізичне знищення чи депортації віруючих вже йтися не могло. Такі інтенції уповноваженого залишилися нереалізованими, про що свідчить той факт, що на зламі епох «застою» та «перебудови» Голова Ради у справах релігій при РМ УРСР зазначав, що дві групи свідків Єгови у м. Артемівську та м. Сніжному відмовилися від «ворожої діяльності» та подали документи на реєстрацію, яку виконавчий комітет Донецької обласної ради пропонував здійснити у 1985 р.⁴²⁵

Отже, радянську релігійну політику щодо свідків Єгови загалом можна охарактеризувати як репресивну. Незважаючи на послаблення тиску на релігійні організації у пізньорадянську добу, громади свідків Єгови продовжували залишатися для влади «ворожо налаштованими», а будь-яка їхня відкрита релігійна діяльність вважалася позазаконною. Уперше свідки Єгови в Україні

⁴²³ Докладные записки...командировок, ф.Р-4648, оп.7, спр. 345, арк.51, ЦДАВО України.

⁴²⁴ План...1969, ф.Р-4021, оп.1, спр. 240, арк.3, ДАДО.

⁴²⁵ Записки...ЦК Компартии, ф.1, оп.25, спр.2717, арк.8, ЦДАГО України.

почали відчувати себе вільно після прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про свободу совісті та релігійні організації».

Сел.Ольховатка, яке входило до складу м.Єнакієвого, було місцем компактного проживання російських старообрядців щонайменше з XVIII ст., у трьох повітах, що знаходилися в межах сучасної Донецької області, у 1897 р. проживало 79% всіх старообрядців Катеринославської губернії.⁴²⁶ Другим історичним центром старообрядництва на території області був південь – курортне сел.Мелекіне Першотравневого району. Чисельність обох громад у повоєнну добу сягала близько 800 людей.⁴²⁷ До 1990-х рр. на території області, незважаючи на наявність декількох сотень старообрядців, не було діючого храму, а священник до середини 1970-х рр. приїздив двічі-тричі на рік з Ростовської області РРФСР (у випадку з сел.Мелекіне) та Луганської області (у випадку з сел.Ольховатка).⁴²⁸ Ситуація з правовим статусом старообрядницької громади кардинально змінилася у 1978 р., коли 9 жовтня було офіційно зареєстровано ольховатську старообрядницьку громаду.⁴²⁹ Зі священником з Луганщини о. Савелієм Голубітняковим було укладено угоду про те, що він по великих святах, але щонайменше шість разів на рік мав проводити богослужіння, отримуючи за це 20 рублів на місяць.⁴³⁰ Таким чином, у регіоні з'явилася єдина офіційно зареєстрована старообрядницька громада зі 117 у всьому СРСР.⁴³¹ Оскільки відкриття нових храмів у період загострення кризи радянської системи не віталось, для старообрядців сел.Ольховатка одним з найважливіших питань було будівництво нового храму. Реалізувати цей проєкт вірянам радянська влада дозволила лише після того, як у квітні 1990 р. були проведені загальні збори

⁴²⁶ Светлана Нестерцова, и Елена Майорова “Старообрядчество в Донбассе в XIX- начале XX вв.,” *Нові сторінки історії Донбасу*. Кн. 21 (2012): 162.

⁴²⁷ Ілля Луковенко, “Старообрядницькі поселення на Донеччині: історія і сучасність” (Історія релігій в Україні: Праці XIX-ї міжнар. наук. конф. (Львів, Травень, 12-15, 2009).

⁴²⁸ Там само.

⁴²⁹ Регистрационное дело религиозного общества старообрядческой церкви в поселке Ольховатка г.Енакиево, ф.Р-4021, оп.1, спр.5, арк.7, ДАДО.

⁴³⁰ Там само, арк.85, 104.

⁴³¹ Бондарчук, “Against/beyond «радянського»”, 788.

громади та подане відповідне клопотання.⁴³² А вже за тиждень Єнакієвський міськвиконком дозволив будівництво храму,⁴³³ на яке уповноважений Ради у справах релігій Л.А. Серпілін наклав позитивну резолюцію.⁴³⁴ Остаточний дозвіл від Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР був отриманий вже 4 липня 1990 р.⁴³⁵

В області, як і в цілому в СРСР, спостерігалася тенденція до зменшення кількості старообрядців. Найголовнішою з причин цього явища була майже повна відсутність проповідництва та прозелітизму. Поповнення старообрядницьких громад здійснювалося шляхом природнього відтворення, частими у досліджуваній період стали випадки відмови молоді від релігійних традицій пращурів.⁴³⁶ У єдиній інституалізовано діючій громаді на Донеччині станом на 1985 р. найстаршій парафіянці був 101 рік, а наймолодшій – 60.⁴³⁷ За національною належністю з «двадцятки» 19 осіб були росіянами, один – українцем.⁴³⁸ З двадцяти засновників старообрядницької громади в Ольховатці було тільки троє чоловіків.⁴³⁹ Подібні тенденції вважав загрозовими і сам о. Савелій Голубятников, який під час розмови із представниками місцевої влади назвав старообрядництво на Донеччині «затухаючим культом».⁴⁴⁰ Він зазначав: «молодь не йде до церкви, старі віруючі вмирають. У церкві порушуються колишні чинність та порядок».⁴⁴¹ Примітно, що не зважаючи на те, що Ольховатка була одним з небагатьох старообрядницьких центрів всієї УРСР, її жодного разу не відвідували старообрядницькі архієреї. Періодично, однак, відбувалися окремі хрещення немовлят, які, втім, враховуючи віковий склад

⁴³² Регистрационное дело, ф.Р-4021, оп.1, спр.5, арк.104, ДАДО.

⁴³³ Там само, арк.30.

⁴³⁴ Там само, арк.25.

⁴³⁵ Там само, арк.23.

⁴³⁶ Бондарчук, *Релігійні течії в радянській Україні*, 186-8.

⁴³⁷ Сведения о финансово-хозяйственной деятельности старообрядческой церкви поселка Ольховатка г.Енакиево, ф. Р-4021, оп.1, спр.423, арк.8-9 зв., ДАДО.

⁴³⁸ Там само, арк.24-25 зв.

⁴³⁹ Там само.

⁴⁴⁰ Регистрационное дело, ф.Р-4021, оп.1, спр.5, арк.85, ДАДО.

⁴⁴¹ Там само.

громади, були, як правило дітьми приїжджих з усіх східних регіонів України. Наприклад, у 1970 р. відбулося 13 хрещень, а у 1977 вже 18.⁴⁴²

Так само, як і з іншими релігійним організаціями, уповноважений регулярно звітував про зменшення кількості вірян-старообрядців. Так, якщо у 1952 р. віруючих було 444 особи⁴⁴³, то у 1977 р. вже 154⁴⁴⁴, а у 1984 р. – 108 осіб.⁴⁴⁵ Утім щодо старообрядців подібну статистику можна вважати якщо не цілком точною, то такою, що відповідала тенденціям від'ємного приросту старообрядців в області.

Про існування поселень молокан на території Донеччини відомо з ХІХ ст., російський письменник А.П. Чехов писав про курган Савур-Могила: «Якщо піднятися на цю Могилу, то з неї видна рівнина, така сама рівна та нескінченна, як небо, видні панські садиби, хутори німців та молокан».⁴⁴⁶ Станом на 1949 р. у Сталінській області мешкало 50 молокан.⁴⁴⁷ Місцем їхнього компактного проживання було сел. Кутейникове Амвросіївського району, як правило це були переселенці з Запорізької області.⁴⁴⁸ Статеві-віковий склад громади був схожим на старообрядницьку – абсолютну більшість складали парафіянки похилого віку, з яких парафіянки обирали наставницю та періодично збиралися на служіння.⁴⁴⁹

Необхідно зазначити, що актуальне та болюче питання виживання в умовах фактичної заборони Української Греко-Католицької Церкви, яке в цей час стало наріжним камінням діяльності уповноважених по інших областях України (особливо у західних), майже не виникало в уповноваженого по Донецькій області через відсутність таких груп в області. Однак, у переписці з центральними органами влади, зустрічаємо свідчення про таємну діяльність на

⁴⁴² Регистрационное дело, ф.Р-4021, оп.1, спр.5, арк.85, ДАДО.

⁴⁴³ Луковенко, «Старообрядницькі поселення».

⁴⁴⁴ Регистрационное дело, ф.Р-4021, оп.1, спр.5, арк.47, ДАДО.

⁴⁴⁵ Там само, арк.128-131.

⁴⁴⁶ Антон, Чехов. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*, т.6, «Рассказы». У 30 томах (Москва: Наука, 1976), 218.

⁴⁴⁷ Информация об итогах единовременного учета религиозных объединений на 20 сентября 1961 г., ф.Р-4021, оп.1, спр.122, арк.5, ДАДО.

⁴⁴⁸ Там само.

⁴⁴⁹ Ігор Козловський (1954 р.н.).

території області одинадцяти греко-католиків, про яку уповноважений свідчить у 1968 р.⁴⁵⁰ Але окрім цієї короткої обмовки більше свідоцтв і жодних доказів присутності на території області греко-католицького підпілля. Утім, побоюючись виникнення прецедентів діяльності греко-католиків в області через переселення вихідців із Західної України, у 1973 р. уповноважений Г. Гомля доручив направити у виконкоми місцевих рад директиву по виявленню осіб, які відбули покарання за «оунівську діяльність», на предмет виявлення груп «віруючих-уніатів».⁴⁵¹ Тодішній референт уповноваженого Ради І.А. Козловський згадує, що у деяких містах та селищах області, де компактно проживали депортовані із Західної України, у православних храмах висіли греко-католицькі ікони. Проте інституалізованої діяльності, згідно зі свідченнями, греко-католики в краї не вели.⁴⁵²

До встановлення більшовицької влади на території України, Донеччина була одним з місць компактного проживання татарського населення. Так, згідно з переписом населення 1959 р. у Донецькій та Ворошиловградській областях мешкало 60,5% усіх татар, 47,4% лезгинів, 33,7% усіх башкирів та 33,2% усіх азербайджанців УРСР,⁴⁵³ переважна більшість з яких проживала саме на території Донеччини та сповідувала іслам. При цьому відсоток татар на Донеччині майже не змінювався з 1920-х рр. та коливався у межах 0,4-0,6% загального населення області. У повоєнну добу ставлення радянської влади до українських мусульман змінилося на підозріле, а подекуди й вороже – мусульман підозрювали у співпраці з нацистами. Зокрема, перша офіційна громада мусульман у Донецькій області була організована в умовах нацистської окупації,⁴⁵⁴ що розцінювалося радянською владою як вияв колабораціонізму. Офіційно на території УРСР мусульманських релігійних громад не існувало з 1951 р., коли було знято з реєстрацію київську громаду. Однак згідно зі

⁴⁵⁰ Статистические...1970 год, ф.Р-4648, оп.5, спр.226, арк.6, ЦДАВО України.

⁴⁵¹ План..1973, ф.Р-4021, оп.1, спр.288, арк.10, ДАДО.

⁴⁵² Ігор Козловський (1954 р.н.).

⁴⁵³ Баликін, “Загальна характеристика національного складу”, 17.

⁴⁵⁴ Денис Брильов, “«Заборонений» іслам в Україні,” *Релігієзнавчі нариси* 9 (2019): 73.

спогадами мусульман Донеччини, зібраними релігієзнавцем Денисом Брильовим, навіть у роки гонінь мусульмани проводили підпільні зібрання та молитви. Так, голова мусульманської громади м. Торез «Юлдуз» Касим Фарахтдінов згадує:

«Релігійних лідерів, зокрема Замалєєва Мінгалі [мулла обраний ще за часів нацистської окупації – К.Н.], неодноразово запрошували до відповідних органів для «бесіди».... Але заборонені збори все ж тривали, тільки тепер їх стали проводити крадькома, потайки в будинках місцевих мусульман»⁴⁵⁵.

Як зазначає Денис Брильов, виходячи зі спогадів співробітників Ради у справах релігій, існувала негласна практика ігнорування існування мусульманських громад в УРСР з боку співробітників Ради у справах релігій,⁴⁵⁶ підтвердження чому ми знаходимо й у офіційних документах уповноваженого, де існування мусульман в області не згадується.

Так само, як і у випадку з іудеями, в умовах відсутності офіційної релігійної ієрархії, функції духовних лідерів в громадах виконували люди похилого віку – бабаї.⁴⁵⁷ Головним методом передачі цих повноважень була спадковість. Так, до офіційної реєстрації у 1993 р., неофіційно функції імама громади «Зірка Пророка» понад двадцять років виконував Айса Хаметов, старший брат і батько якого були імамами цієї громади до нього.⁴⁵⁸

1970-і рр. відзначилися для незначної пасіонарної частини населення станом, який О. Юрчак, використовуючи термін філософа Михайла Бахтіна, називає «позазнаходженням» («вненаходимость», який автор не перекладає англійською).⁴⁵⁹ Загалом позазнаходження – це стан прийняття радянської дійсності на рівні форм, але не змісту, для суб'єкта якого характерне існування одночасно всередині та за межами інституційних та соціальних форм

⁴⁵⁵ Брильов ««Заборонений» іслам в Україні», 74.

⁴⁵⁶ Там само, 75.

⁴⁵⁷ Там само.

⁴⁵⁸ Там само, 78.

⁴⁵⁹ Yurchak, *Everything was Forever*, 133-4.

радянського дискурсу без активної протидії останньому.⁴⁶⁰ Особливо розповсюдженою ця стратегія була у колах інтелігенції, колишніх шістдесятників, містян. Учасники творчих гуртків, неформальні об'єднання за інтересами часто були захоплені ідеями, які сприяли існування поза радянською системою, зокрема, релігіями, у тому числі східними.⁴⁶¹ Подібна тенденція не обійшла осторонь і східну Україну. Зокрема, у 1981 р. завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Л.М. Кравчук зосереджував увагу на необхідності протидії розповсюдженню Міжнародного товариства свідомості Крішні. Як приклад небезпечних тенденцій розповсюдження східної філософії, наводиться група молоді у м. Донецьку, яка називала себе «об'єктивні ідеалісти» та проповідували «релігійно-містичні настрої».⁴⁶² Але оскільки група діяла неформально та не підпадала під дію радянського законодавства про релігії, вона була об'єктом уваги партійних органів та, можна припустити, органів внутрішньої безпеки, але не уповноваженого Ради у справах релігій.

Релігійне відродження 1990-х рр. на Донеччині, яке супроводжувалося з одного боку впровадженням демократичного релігійного законодавства, а з іншого, плюралістичною державною політикою в усіх сферах суспільного життя, сприяло тому, що Донеччина та Луганщина стали найсприятливішими регіонами для постання й розвитку новітніх релігійних рухів: неоорієнтальних, синкретичних, неоязичницьких.⁴⁶³

Отже, діяльність уповноваженого щодо свідків Єгови, адвентистів сьомого дня, християн віри євангельської-п'ятидесятників, іудеїв, мусульман, старообрядців відбувалася у різний спосіб, залежний від загальносоюзної релігійної політики щодо них. Усвідомлюючи небезпеку незареєстрованих, а відповідно і неконтрольованих громад, громад, апарат уповноваженого за

⁴⁶⁰ Yurchak, *Everything was Forever*, 128.

⁴⁶¹ *Ibid.*, 150.

⁴⁶² Справки отделов ЦК, информации Львовского, кировоградского обкомов партии, Совета по делам религий при СМ УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, ф.1, оп.25, спр.2225, арк. 26, ЦДАГО.

⁴⁶³ Віктор Котигоренко та ін., *Донбас в етнополітичному вимірі*, 306-7.

допомогою місцевих органів влади намагався у різний спосіб дізнаватися про процеси, що відбувалися у вищезазначених релігійних спільнотах та контролювати їх. Якщо щодо свідків Єгови була обрана політика прямих репресій, яка не пом'якшувалася з роками, то по відношенню до адвентистів та п'ятидесятників навпаки відбулася значна лібералізація. Іудейські ж громади Донеччини через свою малочисельність та похилий вік віруючих не представляли жодної загрози розхитуванню політико-релігійної ситуації в регіоні, відповідно для протидії створення релігійного підпілля та зростання єврейської самосвідомості відбувався офіційний контроль за їхньою діяльністю, хоча вони й не були офіційно зареєстрованими. Незвичайну стратегію поведінки щодо релігійних громад в усій Україні можна побачити на прикладі відношення влади до мусульман – не дивлячись на наявність в області певної кількості етнічних татар, башкирів, азербайджанців тощо, уповноважений звітував про відсутність активних мусульман в регіоні, у той час як фактично в області діяли підпільні мусульманські громади.

Висновки до розділу 3

Основою радянської релігійної політики на території будь-якого регіону була робота з релігійними організаціями, і Донеччина не стала у цьому виключенням. На території краю загалом зареєстровано та незареєстровано діяло одинадцять релігійних організацій. Усі, окрім іудейських громад, були християнськими. Окрім того, існували підпільні групи мусульман, діяльність яких була неінституалізованою.

Найбільшою релігійною організацією СРСР, УРСР та Донецької області була Російська Православна Церква. Не дивлячись на довгі роки гонінь, у краї у 1965-1991 рр. продовжувало діяти до сотні православних парафій. При цьому така кількість діючих храмів явно не задовольняла обидві сторони – вірян і владу. Якщо мешканці області протягом усього періоду продовжували надсилати до органів влади клопотання про необхідність відкриття нових храмів, то уповноважений щорічно зіштовхувався з необхідністю штучно зменшувати

статистику релігійної обрядовості для констатації повільного відмирання релігії в області.

Важкими продовжували залишатися стосунки місцевих органів влади та баптистських громад. І якщо у випадку із зареєстрованими громадами, які входили до складу ВР ЄХБ, уповноважений завжди мав аналізувати внутрішні процеси за умов тотального контролю над їхньою діяльністю, то у ситуації з незареєстрованими та різко опозиційними громадами РЦ ЄХБ, владі доводилося використовувати більш жорсткі методи роботи.

Доволі різну політику проводила радянська державна влада в Донецькій області до інших релігійних організацій. Так, на прикладі протестантських громад адвентистів сьомого дня та християн віри євангельської-п'ятидесятників, можна побачити доволі різне ставлення влади в особі уповноваженого до релігійних громад залежно від лояльності останніх до політичного режиму.

Щодо свідків Єгови політика радянської влади не змінювалася десятиліттями та залишалася відверто репресивною, хоча загальна криза радянської системи та ідеології і призвела до послаблення жорстких мір. Зокрема, влада на місцях часто намагалася звітувати про «виправлення» вірян, що належали до громади свідків Єгови, проте ці звіти були суто декларативними.

Доволі схожим було ставлення Ради у справах релігій до іудейських і старообрядницьких громад регіону. Небезпідставно вважаючи, що прихильниками обох різних релігій є переважно люди похилого віку, а молодь здебільшого не продовжує слідувати релігійній традиції пращурів, обласний уповноважений Ради не вбачав у вірянах-іудеях та старообрядцях небезпеки для релігійної політики, яку намагалася впроваджувати влада.

Про міноритарні організації Істинно-Православної Церкви та молокан згадок у донесеннях влади майже не існує. З тих рідких звітів, що їх зберегли документи, відомо, що ці організації за умови існування потужної протестантської опозиції та необхідності контролю за Православною Церквою, не бралися уповноваженим у розрахунок при оцінці релігійної ситуації в регіоні.

Окрім діючих релігійних організацій, на території краю існували й квазірелігійні містично-філософські угруповання, а також траплялися випадки підпільної релігійної діяльності, які, хоч і не впливали на державну релігійну політику та релігійну картину регіону, ставали об'єктом уваги влади.

ВИСНОВКИ

На основі наукової літератури з обраної теми та різноманітних історичних джерел, за допомогою наукових методів дослідження, відповідно до мети роботи зроблено наступні висновки:

1. У сучасній Україні відкритими та актуальними залишаються проблеми державно-церковних відносин, участі релігійних організацій у розбудові громадянського суспільства, взаємовпливів релігійних і політичних процесів. Саме тому для вирішення цієї проблеми, корисним є звернення до історичної ретроспективи спроб їхнього розв'язання у Радянському Союзі, складовою якого протягом майже сімдесяти років була Україна. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує релігійна ситуація у строкатій у релігійному плані та специфічній у політичному Донецькій області, яка до того ж була у 60-80-х рр. ХХ ст. найбільшим за чисельністю населення регіоном України. Тим більше, що у певних аспектах діяльність уповноваженого Ради у справах релігій при РМ УРСР по Донецькій області віддзеркалювала загальнодержавну релігійну політику в СРСР, а у відносинах з деякими релігійними організаціями, навпаки випадала із загальнодержавної картини. Державно-релігійні відносини у Радянському Союзі є темою, що широко висвітлена у сучасній науковій літературі. Проте більша частина дисертаційних досліджень, монографій та наукових статей присвячені найскладнішому періодові відносин радянської влади та релігійних організацій (зокрема, Російської Православної Церкви та протестантських громад) – 1920-1960 рр., або ж теоретичним питанням стосунків держави та релігійних організацій. Водночас питання рецепції радянської релігійної політики в окремих регіонах та дослідження діяльності місцевих уповноважених (у Донецькій області зокрема) у період «застою» та «перебудови» є відкритою сторінкою сучасної української та світової історіографії. Більша частина джерельної бази з історії державної політики у справах релігій знаходиться на зберіганні у центральних державних та (у випадку з поданим дослідженням, станом на 2014 р.) обласному

державному архіві Донецької області. За їхньою допомогою нам вдалося реконструювати складну бюрократичну систему, яка була притаманна пізньорадянському періодові, та місце у ній уповноваженого Ради у справах релігії. Широке коло матеріалів ЦДАВО України та ЦДАГО України дозволило провести ґрунтовний аналіз релігійної ситуації в Донецькій області на тлі загальнодержавних тенденцій у релігійній сфері, визначити характер радянської релігійної політики, дослідити релігійну мережу краю. Завдяки наявним до 2014 р. документам регіонального архіву наведено характеристику адміністративно-господарської складової діяльності апарату уповноваженого, плани його робіт та періодичну звітність. Із залученням джерел особистого походження – інтерв'ю з колишніми співробітниками Ради у справах релігій та апарату місцевого уповноваженого – відкрилися нові обрії розуміння внутрішніх настанов та мотивів історичних діячів – державних службовців УРСР і священнослужителів. Конфесійна періодика доповнила офіційні джерела епізодами з тогочасного життя релігійних громад.

Опрацювання зазначених вище наукової літератури та джерел відбувалося на основі принципів науковості, об'єктивності та історизму, за допомогою загальнонаукових і спеціальних історичних методів дослідження.

2. У своїй багатогранній діяльності уповноважений спирався на радянське законодавство про релігійні культу та різноманітні урядові та партійні директиви. Враховуючи, що у цей період в СРСР впроваджувалася унікальна модель регульованої державою діяльності релігійної організації, нормативно-правова база діяльності релігійних організацій мала стати головним легальним важелем впливу держави на вірян. Корпус законодавства, які мали забезпечувати свободу совісті в СРСР складало так зване законодавство про релігійні культу: окремі статті Конституції СРСР 1936 та 1977 рр., Конституції УРСР 1937 та 1978 рр., Адміністративного кодексу УРСР та Кодексу про адміністративні правопорушення; Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» 1976 р, «Про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР», «Про монастирі в СРСР» тощо.

Основними особливостями радянського релігійного законодавства можна вважати: заборону участі у діяльності релігійних організацій дітям до 18 років, встановлена мінімальна кількість засновників релігійної громади, відсутність можливості використання будь-яких засобів, непов'язаних з культовою діяльністю з комерційною метою (наприклад, оренди типографій для друку релігійної літератури з метою її подальшого продажу, або відкриття жіночих чи дитячих клубів), суворе регулювання державою будівництва нових культових споруд. З одного боку, саме відсилка до правових норм ставала найчастіше засобом утисків Церков і релігійних організацій державою, з іншого боку, майже у всіх відомих випадках порушення релігійного законодавства відбувалися зі сторони влади, а не вірян.

3. Діяльність уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР по Донецькій області було розглянуто в динаміці, що допомогло виявити якісні зміни у релігійному житті регіону та ролі в ньому уповноваженого, як уособлення державної влади у релігійній сфері.

Протягом майже двадцятирічного періоду на посаді уповноваженого перебували Г.О. Гомля та Л.А. Серпілін. Обидва вони були виховані в радянському дусі атеїзму, що і визначало їхню діяльність на цій посаді. Зазначимо, втім, що Л.А. Серпілін перебував на посаді уповноваженого з 1980 до 1995 року, тим самим послідовно втілюючи три різні характери державно-конфесійних відносин: антирелігійний радянську часів «застою», лояльний періоду «перебудови» та демократичний в умовах незалежності.

Основною функцією уповноваженого у період 1965-1991 рр. був контроль за релігійною ситуацією в регіоні, що здійснювався за напрямками: нагляд за діяльністю релігійних організацій та громад, контроль над атеїстичною роботою з населенням, реєстрація та ліквідація релігійних громад, робота зі священнослужителями й вступниками до духовних навчальних закладів тощо.

У вітчизняній і зарубіжній історичній та конфесійній літературі тривалий час діяльність Ради у справах релігій при РМ СРСР оцінювалася як така, що всіляко пригнічувала релігійне життя у країні. На матеріалах Донеччини можемо

побачити, що уповноважений Ради у справах релігій часто виступав не тільки в ролі провідника атеїстичної політики, але й ставав на захист прав віруючих згідно з радянським законодавством, домагався реєстрації релігійних громад, контролював діяльність місцевих органів влади по відношенню до віруючих та корегував відверто нетолерантну до вірян (особливо неповнолітніх) поведінку місцевих чиновників.

4. У донецькому регіоні робота уповноваженого була пов'язана з обласним комітетом КПУ, обласним та районними виконавчими комітетами рад депутатів, органами внутрішніх справ та КДБ. Перебуваючи юридично у підпорядкуванні Раді у справах релігій при РМ СРСР (а з 1974 р. – РМ УРСР), уповноважений більшу частину своєї роботи корегував згідно з діяльністю місцевих органів влади. У той самий час уповноважений Ради у справах релігій на Донеччині відповідно до свого функціоналу контролював діяльність партійних та державних органів влади у сфері дотримання релігійного законодавства. Одним із напрямів релігійної політики радянської держави була організація атеїстичної пропаганди. Для цього було створено окрему науку – так званий науковий атеїзм, який являв собою симбіоз академічного релігієзнавства та радянської атеїстичної пропаганди. На Донеччині, як і в усьому Радянському Союзі, кількість лекторів товариства «Знання», метою якого було проведення атеїстичної пропаганди, щорічно зростала до кінця 80-х рр. ХХ ст. У 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. партійні органи регулярно звітували про зростаючу кількість прочитаних лекцій і схвальну реакцію слухачів.

5. Червоною ниткою через усю діяльність уповноваженого протягом зазначеного періоду проходить взаємодія з релігійними організаціями. Треба зазначити, що протягом 1965-1991 рр. зареєстрованими на території області були тільки громади Російської Православної Церкви, євангельських християн-баптистів (частково), адвентистів сьомого дня (частково) та християн-молокан, з середини 1970-х рр. почалася реєстрація громад п'ятидесятників. У нелегальній площині відбувалася діяльність старообрядців, адвентистів-реформістів, свідків

Єгови, іудеїв, Істинно-Православної Церкви та Ради Церков євангельських християн-баптистів.

Щодо Російської Православної Церкви, то політика радянської влади у період, що досліджується, була по відношенню до неї доволі м'якою та втілювалася у контролі за звершенням таїнств та перевірці фінансових аспектів її діяльності. Православні священнослужителі у цей період часто корегували проповідницьку діяльність відповідно до політики радянської держави та компартії (зокрема, ключовим стає питання миротворчої діяльності Церкви). З архівних джерел відомо, що кількість релігійних обрядів, які здійснювалися протягом середини 1960-середини 1980-х рр. хоч і повільно, але зменшується. З одного боку, дійсно, такі процеси були свідченням поступової втрати інтересу населення до релігії в тому вигляді, в якому подавала її РПЦ а епохи «застою». З іншого боку, статистика, яку подавав уповноважений, часто була неповною, суперечливою, тому викликає справедливі сумніви у дослідників. Але вже починаючи з середини 80-х рр. ХХ ст. з активізацією процесів релігійного відродження, навіть у офіційних звітах влади вимушено констатується зростання культової діяльності всіх діючих в регіоні організацій та зацікавленості в ній не тільки представників старшого покоління, але й молоді. Протягом періоду, що досліджується, ставлення влади до Церкви залишалось амбівалентним – визнавалася економічна та ідеологічна потуга РПЦ та користь співпраці з нею, але не зупинялася офіційна атеїстична державна політика.

У середині 1960 – середині 1980 рр. поглибився розкол в середині і без того гетерогенної баптистської спільноти. Двома основними центрами у баптистському русі в регіоні стають відносно лояльна до радянської влади Всесоюзна Рада ЄХБ та опозиційно налаштована Рада Церков ЄХБ. Враховуючи наявність великої кількості баптистських громад на Донеччині та активну діяльність опозиційних до радянської влади проповідників, чинив тиск на незареєстровані громади баптистів, які знаходилися в юрисдикції Ради Церков ЄХБ, із метою перевести їх в легальну площину. У період, що досліджується, важливою була позиція лідерів баптистських громад. Показовим для баптистів

усього Радянського Союзу стала історія пресвітера М.Т. Шаптали, який перейшов з Ради Церков ЄХБ до Всесоюзної Ради ЄХБ і згодом став керівником зареєстрованих баптистських громад Донеччини.

Існування у Донецькій області незареєстрованих релігійних організацій було однією з найбільш проблем у діяльності уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області. Тому основним завданням уповноваженого щодо таких організацій у період загострення кризи радянської системи була або їх легалізація, або повна ліквідація.

Більшість адвентистських громад у Донецькому регіоні були офіційно зареєстровані, а їх члени не виявляли релігійного дисидентства. Тому випадок адвентистів служить прикладом більш толерантної моделі радянської релігійної політики, далекої від спроб ліквідації, які комуністична влада робила по відношенню до певних релігійних організацій. Більш жорстко радянські органи влади ставилися до спільноти п'ятидесятників. Після подій 1945 р., коли радянський уряд змусив об'єднати п'ятидесятників і баптистів, більшість п'ятидесятницьких громад автоматично приєдналися до лав опозиції. Тим не менше, протягом 1965-1991 рр. деякі зареєстровані п'ятидесятники вступили в контакт з радянською владою. Незареєстровані громади залишалися великою проблемою для уповноваженого і зазнавали переслідувань аж до лібералізації релігійної політики наприкінці 1980-х років. Особливу увагу звертає на себе приклади того, як регіональні лідери п'ятидесятників та адвентистів намагалися поєднати необхідність підтримувати дружні стосунки з владою та бажання служити Богу. Саме ця досить суперечлива позиція зумовлювала діяльність релігійних організацій у пізньому СРСР.

6. У період «перебудови» різка зміна радянської релігійної політики призвела до зміни характеру діяльності державного органу у справах релігій та його представників в регіонах. Відповідно, вперше за декілька десятиліть почалася реєстрація нових релігійних громад та культових споруд, зменшилися масштаби атеїстичної пропаганди, на державному рівні було відзначено ювілей впровадження християнства на Русі. У цьому контексті апарат уповноваженого

по Донецькій області був одним з найбільш прогресивних та ліберальних в Українській РСР. Показово, що на ім'я республіканської Ради у справах релігій майже не надходило скарг про порушення в діяльності чиновників Донецької області, а ті, що надходили, стосувалися переважно локальних епізодів та конфліктів у місцевих громадах. Зазначимо, що латентна протидія релігії з боку радянської держави, що впроваджувалася уповноваженим Ради у справах релігій в період загострення кризи радянської системи, не виконала своєї мети на повну елімінацію релігійної ідентичності з особистого та соціального рівнів радянської людини. Прикладом цьому може слугувати, зокрема, значна кількість православних обрядів, що їх проводили над новонародженими та померлими мешканцями краю. Саме провал антирелігійної діяльності в період кризи радянської системи 1960-1980 рр. став однією з передумов релігійного ренесансу кінця 80-90-х рр. ХХ ст. Звичайно, що маючи на практиці майже необмежену владу у сфері релігійного життя на дорученій йому території, уповноважений часто виходив за рамки своїх повноважень. Прикладом цього може стати намагання впливати на обрання ревізійних органів общин та навіть керівників місцевих релігійних одиниць. Однак випадки втручання профільного чиновника у справах релігій у діяльність громад набагато менш часта, ніж порушення релігійних й етичних норм державними службовцями на всіх рівнях, керівництвом установ й організацій.

Загалом упродовж 1965-1991 рр. радянська релігійна політика, яка здійснювалася в Донецькій області уповноваженим Ради у справах релігій, мала свої особливості, які кардинально відрізнялися від попередніх та майбутніх моделей побудови стосунків держави та релігійних організацій. До таких особливостей можемо віднести: по-перше, відхід у минуле відвертих антирелігійних кампанії нестабільної епохи хрущовських авантур, по-друге, період 1965-1991 рр. можна чітко поділити на період «застою», для якого характерним було домінування явищ стагнації, які були характерні для всіх сфер суспільного життя в цей період, і які не оминули і релігійні процеси, та період «перебудови», коли почалося справжнє релігійне відродження в СРСР. По-третє,

водночас треба зазначити, що зусилля радянської влади примусити до лояльності найбільшу релігійну організацію в країні, Російську Православну Церкву, мали успіх – опозиційні настрої всередині православної спільноти були зведені до мінімуму, а священнослужителі в усій країні часто тісно співпрацювали з місцевими органами влади, що втім, не скасовувало наявності церковної позаполітичної м'якої опозиції. Відповідно до цього, Раду у справах РПЦ було об'єднано з Радою у справах релігійних культів в Раду у справах релігій. Почетверте, процес загальної лібералізації суспільно-політичного життя під час розпаду Радянського Союзу у 1985-1991 рр. позначився, зокрема, релігійним відродженням. Особливо активно цей процес відбувався після святкування тисячолітнього ювілею хрещення Київської Русі у 1988 р., що стало справжньою переламною датою в історії релігії СРСР. Саме в період «перебудови» почалася активна реєстрація нових релігійних громад, відкриття культових споруд, духовних навчальних закладів тощо. Варто зазначити, що подібний релігійний ренесанс стосувався не тільки домінуючою за кількістю громад та віруючих Російської Православної Церкви, але й всіх інших релігійних організацій.

Державна політика в сфері релігій не стала виключенням й у процесі загальної кризи радянського устрою, який мав логічним наслідком розпад СРСР. Одним із факторів «релігійного відродження» наприкінці 80-х рр. ХХ ст. був формальний підхід до роботи з релігійними організаціями, атеїстичної пропаганди в попередній період кризи радянської системи («застою»). Чиновники на всіх рівнях продовжували відтворювати гасла і директиви центрального партійного керівництва, проте ставилися до цього байдуже, без колишнього ентузіазму виконували завдання з посилення атеїстичної роботи з населенням та контролю за діяльністю Церков та інших релігійних організацій. Водночас радянські громадяни, як правило, сумлінно виконували громадські ритуали, що їх вимагала влада, але не вкладали у них питомих сенсів. Така ж ситуація спостерігалася і у випадку з релігійними організаціями – не полишаючи курсу на атеїзацію держави, чиновники всіх рівнів без колишнього ентузіазму ставилися до виконання завдань з посилення атеїстичної роботи з населенням та

контролі за діяльністю Церков та інших релігійних організацій. Рівень обізнаності у релігійній догматиці навіть співробітників профільних органів, які впроваджували релігійну політику, був низьким та часто не сягав бодай пропедевтичного рівня. Таким чином, у пізньорадянську добу виникла ситуація, за якої комплексна антирелігійна діяльність була такою лише за формою, не будучи наповненою змістом. Уся реальна боротьба з релігією зводилася до двох крайнощів: звітність без конкретної роботи або жорсткі каральні заходи проти представників незареєстрованих громад, діяльність яких, на думку влади, мала антирадянський характер. Така вибірковість і непослідовність укупі з природнім пошуком людьми глибинних сенсів деінде, окрім радянської ідеології, призвів до масового розчарування у радянських реаліях та разом з низкою інших причин сприяв швидкому падінню СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

Гольст, Георгий, Дмитрий Ночвин, и Василий Куроедов, ред. *Законодательство о религиозных культах (Сборник материалов и документов)*. Москва: Юридическая литература, 1971.

Лиман, Ігор, упорядник. *Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям)*. Запоріжжя: АА Тандем, 2011.

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф.Р-4648 (Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд))

Оп.5.

Спр.1. Постановления Совета Министров СССР и УССР и Центрального Комитета КП Украины о преобразовании Совета по делам русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и создание на Украине аппарата Уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по УССР за 1966 г., 25 января -10 мая 1966 г., 22 арк.

Спр.42. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1967 год, 23 января-25 декабря, 206 арк.

Спр.47. Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по Донецкой области за 1968 год. Том IV., б/д, 87 арк.

Спр.71. Информации и сведения о совершении населением религиозных обрядов по областям Украинской ССР за 1964-1966 годы, 17 февраля-12 мая 1967 г., 20 арк.

Спр.128. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1969 год, 4 февраля – 17 декабря 1969 г., 228 арк.

Спр.131. Информации, докладные записки и справки областных Уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и

явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1969 год, том 3, 03 июля 1969 - 26 сентября 1969 г., 190 арк.

Спр.140. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1969 год, 2 января-19 ноября 1969 г., 109 арк.

Спр.148. Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Советом по Донецкой области за 1969 год. Том V., б/д, 19 арк.

Спр.184. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Ж»/ за 1970 год. Том I., б/д, 155 арк.

Спр.196. Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Советом по Донецкой области за 1970 год. Том V., б/д, 9 арк.

Спр.226. Статистические сведения об изменениях в учетных данных зарегистрированных религиозных объединений и служителей культов, о религиозной обрядности и денежных доходах религиозных объединений по областям Украинской ССР за 1970 год, 6 января-10 августа 1970 г., 34 арк.

Спр.236. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1971 год, 4 февраля – 31 декабря 1971 г., 155 арк.

Спр.237. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1971 год. Том I., 5 января-26 апреля 1971 г., 133 арк.

Спр. 246. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 год, б/д, 89 арк.

Спр.293. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1972 год, 4 января - 26 декабря 1972 г., 158 арк.

- Спр.294. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1972 год. Том I., 6 января-27 июня 1972 г., 132 арк.
- Спр.296. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1972 год. Том III., 14 сентября -29 декабря 1972 г., 109 арк.
- Спр.297. Докладные записки ответственных работников Уполномоченного Совета по УССР о результатах проверки работы областных Уполномоченных Совета за 1972 год, 24 апреля – 21 августа 1972 г., 15 арк.
- Спр.298. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Ж»/ за 1972 год. Том I., б/д, 117 арк.
- Спр.304. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 год, б/д, 89 арк.
- Спр.309. Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церковей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по областям Украинской ССР от буквы «Д» до «И» за 1972 год. Том II., б/д, 218 арк.
- Спр.331. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1973 год. Том I., 19 января -27 июня 1973 г., 209 арк.
- Спр.332. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1973 год. Том II., 2 июля -29 декабря 1973 г., 165 арк.
- Спр.334. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Д»/ за 1973 год. Том I., б/д, 102 арк.
- Спр.338. Документы о работе общественных комиссий содействия исполкомам Совета депутатов трудящихся по соблюдению законодательства о религиозных культах /решения исполкомов местных Советов, положения, информации, справки/ за 1973 год, 5 марта- 28 декабря 1973 г., 119 арк.

- Спр.354. Сведения и информации областных Уполномоченных Совета о деятельности легальных и нелегальных иудейских общин и групп в период осенних иудейских праздников на территории Украинской ССР за 1973 год, 21 мая – 29 декабря 1973 г., 50 арк.
- Спр.358. Документы о деятельности и положении так называемого «Совета церквей ехб» /раскольники/ на территории Украинской ССР /информации, справки, докладные записки, сведения/ за 1973 год, 16 апреля – 18 декабря 1973 г., 63 арк.
- Спр.370. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1974 год. Том I., 3 января - 26 июля 1974 г., 131 арк.
- Спр.378. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1974 год, б/д, 133 арк.
- Спр.398. Документы о деятельности и положении религиозных обществ адвентистов седьмого дня на территории Украинской ССР /информации, справки, докладные записки, сведения/ за 1974 год, 9 января – 4 ноября 1974 г., 95 арк
- Оп.6 сч.
- Спр.8. Статистические отчеты и статсведения уполномоченного Совета по УССР и уполномоченных по Винницкой-Кировоградской областям за 1966 год, 204 арк.
- Спр.25. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України за 1967 рік та листування, 11 січня – 13 березня 1968 року, 269 арк.
- Спр.45. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки, довідки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Миколаївській областях за 1968 рік та листування, 08 січня – 6 лютого 1969 року, 150 арк.
- Спр.70. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки, довідки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Полтавській областях за 1969 рік та листування, 28 серпня 1969 року – 24 лютого 1970 року, 225 арк.
- Спр.91. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки, довідки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій- Одеській областях за 1970 рік та листування, 06 січня 1970 року – 07 квітня 1971 року, 209 арк.
- Спр.112. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях

- України та і м. Києві за 1971 рік та листування 22 червня 1971 року – 29 лютого 1972 року, 253 арк.
- Спр.133. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1972 рік та листування 12 січня 1972 року – 06 лютого 1973 року, 220 арк.
- Спр.171. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1973 рік та листування 16 січня 1973 року – 11 січня 1974 року, 153 арк.
- Спр.276. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Одеській областях за 1979 рік та листування, 04 січня – 21 січня 1980 року, 158 арк.
- Спр.296. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1980 рік та листування 12 січня 1980 року – 06 лютого 1980 року, 143 арк.
- Спр.360. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Івано-Франківській областях за 1983 рік та листування, 04 січня– 08 лютого 1984 року, 208 арк.
- Спр.381. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1984 рік та листування 9 січня 1984 року – 25 грудня 1984 року, 155 арк.
- Спр.403. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій-Київській областях за 1985 рік та листування, 23 грудня – 31 грудня 1985 року, 227 арк.
- Спр.421. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Київській областях та у м.Києві за 1986 рік та листування, 31 грудня 1986 року– 05 січня 1987 року, 178 арк.
- Оп.7.
- Спр.2. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1975 г., б/д, 278 арк.

- Спр.5. Информации уполномоченных о наличии и деятельности находившихся вне регистрации религиозных объединений пятидесятников, СцЕхб, иеговистов и мелких сектантских течений за 1975 год, б/д, 68 арк.
- Спр.6. Информации уполномоченных по областям и г.Киеву о наличии и деятельности находящихся вне регистрации религиозных объединениях (информации о мерах по выполнению постановления ЦК Компартии Украины от 9.10.73) 1975 г., б/д, 135 арк.
- Спр.7. Информационно-инструктивные письма, распоряжения, указания союзного и республиканского Советов уполномоченным Советом по областям и г.Киеву, 13 июля-10декабря 1975 г., 31 арк.
- Спр.9. Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях и проверке работы уполномоченных Совета, 14 февраля – 15 декабря 1975, 72 арк.
- Спр.23. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах, о реагировании верующих на решения XXV съезда КПСС, о проповеднической деятельности за 1976 год, б/д, 209 арк.
- Спр.24. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях Рпц, старообрядческой, католической и реформатской церквей, иудейской религии, Асд за 1976 г., б/д, 256 арк.
- Спр.25. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях Ехб за 1976 г., б/д, 252 арк.
- Спр.26. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обрядности и денежных доходах, б/д, 78 арк.
- Спр.36. Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета о работе с письмами, жалобами и заявлениями верующих, приеме граждан за 1976 год, б/д, 53 арк.
- Спр.45. Информации, докладные записки, справки Совета, представленные в правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике, 4 января – 29 декабря 1977, 113 арк.
- Спр.46. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1977 г., б/д, 140 арк.
- Спр.47. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и

явлениях, происходящих в религиозных объединениях Рпц, старообрядческой, католической, реформатской церковью, иудейской религии за 1977 год, б/д, 205 арк.

Спр.49. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных объединений, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях ЕХБ, пятидесятников за 1977 г., б/д, 251 арк.

Спр.76. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях Рпц, старообрядческой, католической, реформатской церковью, иудейской религии за 1978 год, б/д, 190 арк.

Спр.126. Информации, докладные записки, справки, представленные в правительственные и партийные органы УССР, в союзный Совет о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике, 5 марта – 28 октября 1980, 19 арк.

Спр.137. Докладные записки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях и проверке работы уполномоченных Совета, 20 марта – 23 декабря 1980 г., 216 арк.

Спр.162. Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, реформаторской, иудейской религий, Асд в 1981 году, б/д, 172 арк.

Спр.237. Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г. Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, старообрядческой и протестантской церковью, иудейской религий, ЕХБ и пятидесятников в 1983 г., том I, б/д, 177 арк.

Спр.304. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том I., б/д, 180 арк.

Спр. 305. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том II., б/д, 192 арк.

Спр.307. Информации о деятельности духовных семинарий (сводные статсведения, списки семинаристов, преподавательского состава, итоги приема в семинарии и выпуска семинаристов), б/д, 97 арк.

Спр. 319. Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством РПЦ и старообрядческой церкви. Том I., б/д, 225 арк.

- Спр. 320. Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством сектантских культов. Том II., б/д, 74 арк.
- Спр.337. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о религиозной обстановке, состоянии контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах за том I, б/д, 274 арк.
- Спр.339. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том I., б/д, 122 арк.
- Спр.345. Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах командировок в областях по изучению религиозной обстановки, 6 февраля – 31 декабря 1986 г., 96 арк.
- Спр.354. Документы по вопросам строительства, реконструкции, покупки культовых зданий (выписки из протоколов заседаний союзного и республиканского Советов и др.), 15 января – 14 октября 1986 г., 183 арк.
- Спр.380. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета по областям о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах, проповеднической деятельности служителей культа, финансовой деятельности религиозных организаций, о снятии и взятии на учет неофициально действующих религиозных групп за 1987 год, б/д, 218 арк.
- Спр.381. Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных объединений, процессах и явлениях, происходящих в них за 1987 год, б/д, 142 арк.
- Спр.392. Информации, справки, отчеты и другие материалы о зафиксированных нарушениях законодательства о культах, профилактических мероприятиях по их предупреждению и мерах административного воздействия за 1987 г., б/д, 257 арк.
- Спр.399. Документы по подготовке и проведению 1000-тия введения христианства на Руси в 1988 г. (справки для ориентировки, информации уполномоченных о подготовке и проведению празднования) том 5, б/д, 114 арк.
- Спр.404. Информационно-инструктивные письма, распоряжения и указания Совета по делам религия при Совете Министров СССР и Совета по делам религий при Совете Министров УССР уполномоченным по областям и г.Киеву, 4 января – 19 декабря 1988 г., 33 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань

Ф.1 (Центральний комітет Компартії України)

Оп. 11

Спр. 279. Информации обкомов и киевского горкома партии, министерств и ведомств республики о ходе выполнения Постановления ЦК Компартии Украины от 23 октября 1981 года «О мерах по выполнению постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания». Часть I, 24 березня 1982 – 04 грудня 1984 р., 188 арк.

Спр. 280. Информации обкомов и киевского горкома партии, министерств и ведомств республики о ходе выполнения Постановления ЦК Компартии Украины от 23 октября 1981 года «О мерах по выполнению постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания». Часть II, 24 березня 1982 – 04 грудня 1984 р., 188 арк.

Оп.23

Спр.4556. Отчеты о работе, справки и другие материалы уполномоченных советам по делам русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, 25 липня – 27 вересня 1947 р., 139 арк.

Оп.25

Спр.1357. Справки отдела пропаганды ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, Совета по делам религий при Совете Министров УССР об укреплении кадрами аппарата уполномоченных совета в делах религии по областям и о выделении должностей заместителей уполномоченных; отчет Совета по делам религий при Совете Министров УССР за 1976 г. и по другим вопросам, 26 января 1976 – 21 марта 1977 г., 99 арк.

Спр. 1508. Письмо в ЦК КПСС о создании в г.Киеве филиала Института научного атеизма Академии общественных наук при ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информации Совета по делам религий при Совете Министров Украинской ССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, 3 января 1977 – 4 февраля 1978 г., 86 арк.

Спр. 2225. Справки отделов ЦК, информации Львовского, кировоградского обкомов партии, Совета по делам религий при СМ УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, 6 января – 3 декабря 1981 г., 32 арк.

Спр. 2403. Докладная записка Совета по делам религий при Совете Министров УССР и предложения отделов пропаганды и агитации и зарубежных связей ЦК Компартии Украины о мерах по преодолению униатства в православии, 22 марта 1982 – 18 февраля 1983 г., 54 арк.

Спр.2717. Записки и справки отделов ЦК Компартии Украины, Совета по делам религий при Совете Министров УССР, Крымского обкома партии о состоянии атеистической работы, 12 января 1984 – 22 января 1985 г., 24 арк.

Оп.32

Спр. 46. Информации и справки работников отделов ЦК и обкомов Компартии Украины по вопросам культурно-воспитательной работы среди трудящихся, о

состоянии атеистической работы в областях, о семинарах и совещаниях лекторов и идеологических работников; вопросы, которые были заданы лекторам на семинарах и во время выступления перед трудящимися на предприятиях, 31 декабря 1969 – 21 декабря 1970 г., 196 арк.

Спр.1593. Переписка с ЦК КПСС о состоянии марксистско-ленинского образования на начало 1980/81 учебного года. Записки, справки, информации отделов ЦК Компартии Украины, обкомов и Киевского горкома партии по вопросам улучшения идеологической, политико-воспитательной и атеистической работы, проведения Дней Украинской ССР в Киригизии, ф.1., 14 февраля – 25 декабря 1980 г., 125 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. Р-2794 (Виконавчий комітет Донецької обласної ради депутатів трудящих, м. Донецьк Донецької області)

Оп.2.

Спр. 2518. Переписка с Советом Министров СССР и Президиумом Верховного Совета СССР по увеличению персональных пенсий, по религии, культурном и жилищном строительстве и др., январь-декабрь 1971 г., 86 арк.

Спр. 2842. Смета расходов и штатное расписание за 1973 г., б/д, 10 арк.

Спр. 3835. Смета расходов и штатное расписание за 1977 г., б/д, 45 арк.

Спр. 4529. Смета расходов и штатное расписание за 1980 г., б /д, 59 арк.

Ф.Р-4021 (Уповноважений Ради у справах релігій при РМ СРСР по Донецькій області)

Оп.1.

Спр. 5. Регистрационное дело религиозного общества старообрядческой церкви в поселке Ольховатка г.Енакиево, 1943-1990, 131 арк.

Спр. 122. Информация об итогах единовременного учета религиозных объединений на 20 сентября 1961 г., б/д, 21 арк.

Спр.204. Личные дела православных священнослужителей за 1962-1990 гг. (А), 92 арк.

Спр.218. Полугодовые планы работы уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Донецкой области на 1966 г., б/д, 6 арк.

Спр.230. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий по Донецкой области на 1968 г., б/д, 13 арк.

Спр.240. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий по Донецкой области на 1969 г., б/д, 12 арк.

Спр.255. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Донецкой области на 1970 г., б/д, 6 арк.

- Спр.268. План роботи апарата уповноваженого Ровета по далам релігій при Ровете Міністрів СССР по Донецької області на 1971 г., б/д, 6 арк.
- Спр.278. План роботи апарата уповноваженого Ровета по далам релігій при Ровете Міністрів СССР по Донецької області на 1972 г., б/д, 5 арк.
- Спр.288. План роботи апарата уповноваженого Ровета по далам релігій при Ровете Міністрів СССР по Донецької області на 1973 г., б/д, 18 арк.
- Спр.336. План роботи апарата уповноваженого Ровета по далам релігій при Ровете Міністрів УССР по Донецької області на 1975 г., б/д, 16 арк.
- Спр.356. План роботи апарата уповноваженого Ровета по далам релігій при Ровете Міністрів УССР по Донецької області на 1976 г., б/д, 14 арк.
- Спр.365. План роботи апарата уповноваженого по далам релігій по Донецької області на 1977 г., б/д, 12 арк.
- Спр.387. Календарні плани роботи уповноваженого Ровета по далам релігій при СМ УССР по Донецької області на 1979 г., б/д, 18 арк.
- Спр.423. Сведения о финансово-хозяйственной деятельности старообрядческой церкви поселка Ольховатка г.Енакиево, 1980-1988, 86 арк.
- Спр.433. Перспективний план роботи апарата уповноваженого ровета по далам релігій по Донецької області на 1981 г., б/д, 9 арк.
- Спр.589. Справки, информации и докладные записки об использовании бывших культовых зданий в городах и районах области, 1987-1989 гг., 43 арк.
- Спр.591. Переписка с вышестоящими органами по основным вопросам деятельности, 1987-1989 гг., 147 арк.
- Спр. 603. Переписка с вышестоящими и местными органами власти по основным вопросам деятельности, 1988 г., арк. 12.

Інтерв'ю

- Бондаренко, Віктор. Інтерв'ю провів Карен Нікіфоров. Особисте інтерв'ю. Київ. Вересень, 5, 2021.
- Єленський, Віктор. Інтерв'ю провів Карен Нікіфоров. Особисте інтерв'ю. Київ. Квітень, 12, 2021.
- Єленський, Віктор, інтерв'юер. «Головна партія для нас – це народ України». РІСУ. Травень 13, 2017.
https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_91/lis_91_11/37619/.
- Козловський, Ігор. Інтерв'ю провів Карен Нікіфоров. Особисте інтерв'ю. Київ. Вересень, 15, 2021.

Електронні ресурси

Pew Research Center. “The Gender Gap in Religion Around the World.” Дата звернення Вересень, 10, 2021, <https://www.pewforum.org/2016/03/22/the-gender-gap-in-religion-around-the-world>.

Законодавчі акти

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937).

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978).

О свободе совести и религиозных организациях, № 1689-1, глава I, ст.3 (1990).

Періодичні видання

Гусева, Е.М. “Траурные богослужения в Ленинградской общине евангельских христиан-баптистов” *Братский Вестник* 2 (1967), https://mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2513/

“Вести из общин.” *Братский вестник* 2 (1968). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2598/

“Вести из общин.” *Братский вестник* 4 (1969). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2626/

“Первый день съезда - утреннее заседание 9 декабря.” *Братский Вестник* 2 (1970). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2676/

“Послание ко всему братству евангельских христиан-баптистов в СССР.” *Братский вестник* 5 (1972). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2763/

“Сообщение Президиума ВСЕХБ.” *Братский вестник* 1 (1973). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2809/

“Обращение ко всем верующим Евангельско-Баптистского исповедования в СССР.” *Братский вестник* 4 (1974). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2821/

В.И.К. “Хроника.” *Братский вестник* 1 (1988). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/3442/

“Из жизни поместных Церквей.” *Братский вестник* 2 (1989). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/3481/

ЛІТЕРАТУРА

Акулов, Александр, состав. *Атеизм в СССР: становление и развитие*. Москва: Мысль, 1986.

Андрусисин, Богдан, та Віктор Бондаренко. “Держава, право і церква в новітній історії (XX – поч. XXI ст.)” *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право* 17 (2012): 88-102.

- Андрусишин, Богдан, та Віктор Бондаренко. “Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація.” *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право* 7 (2009): 94-104.
- Андрусишин, Богдан, та Віктор Бондаренко. *Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010.
- Бабенко, Людмила. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної Церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)*. Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2014.
- Баликін, Іван. “Загальна характеристика національного складу населення Донбасу (1943-1982 рр.)” *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 7-8 (2013): 14–22.
- Барменков, Алексей. *Свобода совести в СССР*. Москва: Мысль, 1986.
- Безансон, Ален. *Свята Русь*. Київ: Кліо, 2017.
- Белякова, Надежда. “Советские по стилю, религиозные по содержанию. Письма верующих во власть в период позднего социализма.” *Российская история*. №1 (2019): 207-14.
- Белякова, Надежда, и Вера Ключева. “Честные труженики vs диссиденты: саморепрезентация евангельских христиан в позднем Советском Союзе.” *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. Т. 9. Вып. 7 (2018).
- Белікова, Наталя. “Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття).” Автореф дис. канд. іст. наук., ДонНУ, 2001.
- Бондарчук, Петро. “Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя.” *Український історичний журнал* 6 (2018): 145-167.
- Бондарчук, Петро. “Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років).” *Український історичний збірник* 11 (2008): 294-316.
- Бондарчук, Петро. *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х - середина 1980-х років): історико-релігієзнавче дослідження*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019.
- Бондарчук, Петро *Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019.
- Бондарчук, Петро. *Against/beyond «радянського»: Релігійне життя населення в Українське суспільство в 1960-1980-х рр., Історичні нариси, відп.ред. Віктор Даниленко, 776-885*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.

- Бондарчук, Петро, Віктор Даниленко, Віктор Крупина, та Олег Кубальський. *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.
- Браун, М. Пол. *Посібник з аналізу державної політики*. Київ: Основи, 2000.
- Брильов, Денис. “«Заборонений» іслам в Україні.” *Релігієзнавчі нариси* 9 (2019): 65-84.
- Верменич, Ярослава. *Портретні і навколопортретні зміни: Структурізація міського простору: соціальні ділеми та настрої в Українське суспільство в 1960-1980-х рр., Історичні нариси, відп.ред. Віктор Даниленко, 146-187*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.
- Вільховий, Юрій. “Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.)” Дис. канд. іст. наук, ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2003.
- Владиченко, Лариса. “До історії державного органу у справах релігій в Україні. Частина II: 1920-1991 роки.” *Релігія в Україні*. Травень 13, 2017. <http://www.religion.in.ua/main/analitica/11954-do-istoriyi-derzhavnogo-organy-u-spravah-religij-v-ukrayini-chastina-ii-1920-1991-roki.html>.
- Владиченко, Лариса. *Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними релігійними інституціями : монографія*. Канів: Родень, 2014.
- Войналович, Віктор. *Партійно-державна політика щодо релігій та релігійних інституцій в Україні 1940-1960- х років: політологічний дискурс: монографія*. Київ: Світогляд, 2005.
- Воронцов, Георгій. *Массовый атеизм: становление и развитие*. Ленинград: Лениздат, 1983.
- Гераськин, Юрий. “Взаимоотношения Русской Православной Церкви, общества и власти в конце 1930-х-1991 гг. (на материалах областей Центральной России).” Автореф. дис. д-ра ист. наук., ГОУВПО «Московский педагогический государственный университет», 2009.
- Гераськин, Юрий. “Возникновение и становлення института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР.” *Известия Алтайского государственного университета* 4-4 (2008): 45-51.
- Гераськин, Юрий. “Уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви: исторический портрет.” *Вестник МГОУ. Серия «Исторические и политические науки»* 3 (2008): 48-53.
- Год, Борис та Юрій Вільховий, “Громади церкви ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-их —50-ті рр. ХХ ст.)” *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей* 18 (2001): 289-95.
- Грідіна, Ірина *Православні віруючі України у роки Другої світової війни*. Донецьк: Норд-Прес, 2006.

- Грушева, Тетяна. “Взаємини держави та християнських церков у сучасній Україні (історичний аспект).” *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип.34 (2012): 184-7.
- Даниленко, Віктор. *Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії*. Київ: Інститут історії НАН України, 2018.
- Даниленко, Віктор, та Віктор Крупина. *Україна в добу протистояння світових систем: Дволикий Янус: політична система радянської України на сконі радянського ладу*. В *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990)*, відп.ред. Валерій Смолій, 355-380. Київ: Академперіодика, 2021
- Даниленко, Віктор, та Віктор Крупина. *Україна в добу протистояння світових систем: Парадокси «розвиненого соціалізму»: повсякденні практики*. В *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990)*, відп.ред. Валерій Смолій, 380-412. Київ: Академперіодика, 2021.
- Дулуман, Евграф, Борис Лобовик, и Владимир Танчер. *Современный верующий: Социально-психологический очерк*. Москва: Политиздат, 1970.
- Сленський, Віктор. *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття*. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013.
- Сленський, Віктор. *Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990)*. Київ, 1991.
- Сленський, Віктор. “Релігія і «перебудова».” *Людина і світ*. 12 (2000): 11-21.
- Заблоцька, Неля. “Розвиток державно-церковних відносин на початку 1960-х - середині 1980-х рр. крізь призму діяльності рад зі справ релігій.” *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка* 11. Ч.1. (2011): 92-100.
- Ігнатуша, Олександр. “До характеристики архівних джерел з історії Православної церкви та міжцерковних відносин в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст..” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 6 (2002): 60-69.
- Киридон, Алла. “Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки).” Автореф. дис. д-ра іст. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2006.
- Киридон, Алла. *Держава-Церква-суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія*. Рівне: РІС КІСУ, 2011.
- Кисельов, Олег. “Особливості вияву свободи совісті в Україні радянської доби.” *Релігійна свобода* 19 (2016): 188-190.
- Кисельов, Олег. “Трансформації наукового атеїзму в Україні за часів перебудови.” *Схід* 4 (2017): 93-8.
- Клейн, Лев. “Лукавый талмудизм: 12 приемов, которые помогали советским ученым обойти цензуру.” *Theory&practice*. Вересень 13, 2017.

<https://theoryandpractice.ru/posts/15743-imitatsiya-marksizma-12-priemov-kotorye-pomogali-sovetskim-uchenym-oboityi-tsenzuru>.

Клочков, Валентин. *Религия, государство, право*. Москва: Мысль, 1978.

Кобецкий, Владимир. *Социологическое изучение религиозности и атеизма*. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1978.

Копылова, Ольга. “Отчеты уполномоченных Совета по делам русской православной церкви как источник по изучению истории Русской церкви во 2-й половине XX столетия: Циркулярное письмо Совета по делам религий при Совете министров СССР уполномоченным Совета, 10 ноября 1966 года” у *Вестник церковной истории* №3-4 (2011): 64-92.

Королев, Алексей, и Олег Мельниченко. “К вопросу о союзном и республиканском Советам по делам религий в СССР.” *Альманах современной науки и образования* 2 (2011): 30-31.

Котигоренко, Віктор, Олег Калакура, Леся Ковач, Віталій Коцур, Наталія Кочан, Наталія Макаренко, Юрій Ніколаєць, Май Панчук, та Олег Рафальський, *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2014.

Крупина, Віктор. *Портретні і навколопортретні зміни: Система управління в УРСР В Українське суспільство в 1960-1980-х рр., Історичні нариси, відп.ред. Віктор Даниленко, 52-65*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.

Кульчицький, Станіслав, та Лариса Якубова. *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. Київ: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2016.

Куроедов, Владимир. *Религия и закон*. Москва: Знание, 1970.

Куроедов, Владимир. *Религия и закон в Советском государстве*. Москва: Политиздат, 1980.

Куроедов, Владимир. *Советское государство и церковь*. Москва: Знание, 1976.

Лобовик, Борис. *Релігійні погляди, почуття, покоління*. Київ: Політвидав України, 1970.

Лысенко, Юрий. “Причины существования и пути преодоления религиозных пережитков в сознании верующих рабочих (на материалах конкретно-социологических исследований в Донецкой области УССР).” Автореф. Дис. канд. филос. наук, КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1969.

Луковенко, Ілля. *Иудаизм: Иудаизм в Донбассе*. В Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие, під ред. А.Шевченка та І. Козловського, 225-7. Донецьк: Наука і освіта, 2008.

Луковенко, Ілля. *Православна Церква на Донеччині: історія Православ'я на Донеччині*. В Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие, під ред. А.Шевченка та І. Козловського, 45-52. Донецьк: Наука і освіта, 2008.

- Луковенко, Ілля. *Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943-1964 роках: Монографія*. Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавері», центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011.
- Луковенко, Ілля. “Старообрядницькі поселення на Донеччині: історія і сучасність.” *Історія релігій в Україні: Праці XIX-ї міжнародної наукової конференції*, Львів, Травень, 12-15, 2009.
- Ирина Маслова. “Исторические уроки государственно-конфессиональной политики в России: анализ деятельности Совета по делам религий (1965-1985 гг.)” *Известия ПГПУ им.В.Г.Белинского* №23 (2011): 513-518.
- Маслова, Ирина. “Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской Православной Церкви.” Автореф. дис. д-ра ист. наук, Московский педагогический государственный университет, 2005.
- Мельниченко, Олег. “Государство и Русская православная церковь в России. 1985-1990 гг.: эволюция взаимоотношений.” *Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского* 27 (2012): 827-832.
- Нестерцова, Светлана, и Елена Майорова “Старообрядчество в Донбассе в XIX-начале XX вв.” *Нові сторінки історії Донбасу* Кн. 21 (2012): 158-169.
- Никифоров, Карен. “Деятельность уполномоченных Совета по делам Русской православной церкви на местах (1940-е гг.)” *Новый век: история глазами молодых: Межвуз. Сб. науч. тр. молодых ученых, аспирантов и студентов*. Вып. 12, Саратов, Апрель 19-21, 2013.
- Нікіфоров, Карен. “Адміністративна, планово-статистична та просвітницька діяльність уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (1965–1991 рр.)” *Нові сторінки історії Донбасу* Кн. 27 (2018): 192-200.
- Нікіфоров, Карен. “Відносини уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області з місцевими державними та партійними органами в «пізньому СРСР» (60-80-і рр. XX ст.)” *Релігієзнавчі нариси* №8 (2018): 102-114.
- Нікіфоров, Карен. *Державно-релігійні відносини в Донецькій області (1965-1991 рр.): історіографія питання*. В Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи [колективна монографія], 158-167. Конін – Ужгород – Херсон – Київ: Посвіт, 2020.
- Нікіфоров, Карен. “Євангельські християни-баптисти та радянська влада на Донеччині в період "застою”.” *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія* Вип.24 (2019): 98-105.
- Нікіфоров, Карен. “Їудейські релігійні громади в донесеннях уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (др.пол. 1960-х – 1970-х рр.)” *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції*, Харків, Квітень 28, 2017.

- Нікіфоров, Карен. *Основні аспекти діяльності державного органу у справах релігій в УРСР у 1965-1991 рр.* В Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традиції, наукова редакція Л.Владиченко та А.Юраша, 178-187. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018.
- Нікіфоров, Карен. “Основні віхи розвитку Ради у справах релігій при РМ СРСР в період «застою».” Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, Квітень 24, 2014.
- Нікіфоров, Карен. “Релігійна мережа на теренах донецького Приазов’я у «пізньорадянську добу».” Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 7, Одеса, Травень 17-18, 2019.
- Нікіфоров, Карен. “Формування місцевого апарату ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР на Донеччині (др.пол. 1960-х – поч. 1970-х рр.)” Модернізація соціогуманітарного простору: історичні досвід, виклики та перспективи: Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, Житомир, Травень 14-15, 2015.
- Никольский, Владимир. *Православное духовенство Донетчины, репрессированное в 1920-х-1950-х годах (в документах и материалах)* Донецк: Издательство ДонНУ, 2013.
- Одинцов, Михаил. *Государство и церковь в России: XX век.* Москва: Луч, 1994.
- Одинцов, Михаил. *Государство и церковь: (История взаимоотношений: 1917-1938 гг.).* Москва: Знание, 1991.
- Одинцов, Михаил. *Русская православная церковь в 80-х годах XX столетия: общая оценка состояния, организационная структура, социально-политическая деятельность.* Москва: Знание, 1989.
- Одинцов, Михаил. *Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом.* Москва: Центральный дом духовного наследия, Объединение исследователей религии, 2002.
- Одинцов, Михаил. *Совет Министров постановляет : «выселить навечно!» : Сб. док. и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951-1985 гг.).* Москва: Арт-Бизнес Центр, 2002.
- Орлик, М, предс.ред.кол. *Советские традиции, праздники и обряды. Опыт, проблемы, рекомендации.* Москва: ПРОФИЗДАТ, 1986.
- Орлов, Игорь. “Микроистория: «атомизация» исторической реальности, или ее иной образ?” в *Национальные образы прошлого. Этническая доминанта в историографии и философии истории.* Самара, 2008.
- Павлов, Сергій. “Організація релігійно-географічної сфери в Україні.” Дис. канд. геогр. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 1999.

- Панич, Олена. “Практичні аспекти реалізації політики державного атеїзму щодо євангельських християн-баптистів у 1960-1980-х роках на Донеччині.” *Нові сторінки історії Донбасу* 15-16 (2008): 215-222.
- Панич, Олена. “Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960-1980-ті рр.)” *Український історичний журнал* №5 (2017): 72-90.
- Пашенко, Володимир. *Державна політика щодо православної церкви в Україні: (1917-1922 рр.)*. Полтава, 1992.
- Пашенко, Володимир. *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років*. Полтава: АСМІ, 2005.
- Пашенко, Володимир та Алла Киридон. *Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки*. Полтава: АСМІ, 2004.
- Петров, Сергій. “Євангельські церкви в контексті кризи державно-церковних відносин в СРСР наприкінці 50-х – першій половині 60-х років ХХ століття.” *Історичні і політологічні дослідження* 1 (2013): 310-320.
- Поспеловский, Дмитрий. *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособие*. Москва: Библейско-Богословский институт св. апостола Андрея, 1996.
- Пугач, Иван. “Анализ религиозного сознания «Свидетелей Иеговы» и некоторые особенности их атеистического воспитания.” Автореф. дис. канд. филос. наук, Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко, 1973.
- Ренчка, Інна. “Ідеологізація та деїдеологізація лексем у словниках української мови ХХ – початку ХХІ століть.” Дис. канд. філ. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут української мови НАН України, 2017.
- Сириченко, Юрий. *История евангельско-баптистского движения в г. Донецке и Донецкой области*. В Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие, під ред. А.Шевченка та І. Козловського, 89-99. Донецьк: Наука і освіта, 2008.
- Сітарчук, Роман. “Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. ХХ ст.)” Дис. канд. іст. наук, ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2001.
- Соколова, Анна. “Нельзя, нельзя новых людей хоронить по-старому.” Отечественные записки. Січень 10, 2017. http://www.strana-oz.ru/2013/5/nelzya-nelzya-novyh-lyudey-horonit-po-staromu#_ftn32.
- Стасенко, Станислав. *Пятидесятническое движение в Донбассе*. В Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие, під ред. А.Шевченка та І. Козловського, 109-110. Донецьк: Наука і освіта, 2008.

- Стяжкіна, Олена. *Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття*. Донецьк : Схід. вид. дім, 2002.
- Стяжкіна, Олена. *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови: Монографія*. Донецьк: ДонНУ, 2013.
- Стяжкіна, Олена. *Структури, символи, канали комунікації соціуму: Радянській споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно В Українське суспільство в 1960-1980-х рр., Історичні нариси, відп.ред. Віктор Даниленко, 447-574. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.*
- Тольц, Марк. “Еврейская эмиграция из бывшего СССР с 1970 года составила почти 2 миллиона человек.” Демоскоп Weekly. Травень 13, 2017. <http://demoscope.ru/weekly/2012/0497/tema01.php>.
- Чехов, Антон. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. Т.6, «Рассказы»*. Москва: Наука, 1976.
- Чумаченко, Татьяна. *Государство, православная церковь, верующие. 1941-1961 гг.* Москва: «АИРО-XX», 1999.
- Чумаченко, Татьяна “Совет по делам Русской православной церкви при СМ СССР и его уполномоченные в первой половине 1960-х годов: структура, формы и методы работы” *Вестник Челябинского государственного университета* 30 (2010): 74–85.
- Чумаченко, Татьяна. “Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР. 1943-1965 гг.” Автореф. Дис. докт. ист. наук, МГУ им. М.В. Ломоносова, 2011.
- Филист, Георгий. *Некоторые особенности атеистического воспитания городского населения*. Минск: Беларусь, 1977.
- Форостюк, Олег. “Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону).” Дис. канд. юрид. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001.
- Хаварівський, Устим. *Інституціоналізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект: монографія*. Тернопіль: «Тернограф», 2013.
- Швець, Леонід. “Особливості реалізації місцевими органами влади державної політики СРСР щодо громад РПЦ в Україні (середина 1940-х - перша половина 1960-х рр.).” Автореф. дис. канд. іст. наук, ІФ ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2011.
- Швець, Леонід. “Становище уповноважених Ради у справах Руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. ХХ ст.” *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 19 (2005): 294–299.
- Шемшученко, Юрій. *Юридична енциклопедія*. Т.2. Київ: Українська енциклопедія, 1999.

- Шкаровский, Михаил. *Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь*. Москва: Вече, 2007.
- Шкаровский, Михаил. *Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943–1964 годы: От «перемирия» к новой войне*. Санкт-Петербург, 1995.
- Шкаровский, Михаил. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.* Москва, 1999.
- Шліхта, Наталя. “Технології виживання Церкви в радянській державі (на прикладі Українського Екзархату Російської православної церкви, 1945–1971 рр.)” Автореф. дис... д-ра філософії з історії, Центральноєвроп. ун-т, 2005.
- Шліхта, Наталя. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр.* Харків: АКТА, 2011.
- Шугальова, Інна. “Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ століття (за матеріалами польських архівів).” *Історичний архів. Наукові студії*. Вип.6 (2011): 68-71.
- Шудрик, Игорь. “Социально-психологическая детерминация религиозности” (Психиатрия и религия на стыке тысячелетий: Сборник научных работ Харьковской обласной клинической психиатрической больницы №3 (Сабуровой дачи) и Харьковской медицинской академии последипломного образования, Харьков, 2006), Т.4. 119-122.
- Яковенко, Наталя. *Вступ до історії*. Київ: Критика, 2007.
- Эдельштейн, Георгий. *Записки сельского священника*. Москва: РГГУ, 2005.
- Bengtsson, Mariette. “How to plan and perform a qualitative study using content analysis”, *NursingPlus Open* 2 (2016): 8-14.
- Froese, Paul. “Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed.” *Journal for the Scientific Study of Religion* 43 (2004): 35-50.
- Kelly, Catriona. *Socialist Churches: Radical Secularization and the Preservation of the Past in Petrograd and Leningrad, 1918–1988*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2016.
- Luckmann, Thomas. *Invisible religion*. New York: Macmillan, 1967.
- Pospielovsky, Dimitriy. “The Russian Church Since 1917 Through the Eyes of Post-Soviet Russian Historians.” *Religion, State & Society* 3-4 (1998).
- Pospielovsky, Dimitri. *The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982*. Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984.
- Salata, Oksana, and Karen Nikiforov. “Adventists and Pentecostals of Donetsk Region in the Late Soviet Era: Between the Scylla of Legalization and the Charybdis of Opposition.” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* Vol. 41. Iss.4 (2021): 95-106.

- Simon, Gerhard. *Die Kirchen in Russland: Berichte, Dokumente*. München: Manz Verlag, 1970.
- Smolkin-Rothrock, Viktoria. "The Ticket to the Soviet Soul: Science, Religion, and the Spiritual Crisis of Late Soviet Atheism." *The Russian Review* 73 (2014): 171-197.
- Smolkin, Viktoria. *Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2018.
- Wanner, Catherine ed. *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, Washington DC and New York: Woodrow Wilson Center Press/Oxford University Press, 2013.
- Yurchak, Alexei. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The last Soviet generation*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зміна кількості зареєстрованих громад євангельських християн-баптистів
(ВР ЄХБ) в Донецькій області протягом 1967-1988рр.⁴⁶⁴

Рік	Кількість громад
1967	64
1968	63
1969	64
1970	64
1971-1973	65
1974	64
1975	63
1976	64
1977	63
1978-1979	62
1980	64
1981-1985	66
1986-1988	67

⁴⁶⁴ Складено автором за: ф.Р-4648, оп.6сч, спр.25, арк.30, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.45, арк.34, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.70, арк.54.; ф.Р-464, оп.6сч, спр.91, арк.56, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.112, арк.36, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.133, арк.35, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.152, арк.50, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.171, арк.47, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.191, арк.40, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.210, арк.61, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.232, арк.70, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.255, арк.43, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.276, арк.37, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.296, арк.43, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.321, арк.34, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.340, арк.60, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.360, арк.97, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.381, арк.61, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.403, арк.96, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.421, арк.98, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.441, арк.61, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.466, арк.6., ЦДАВО України.

Додаток Б

Доходи релігійних організацій Донецької області⁴⁶⁵

(1970-1980-і рр.)

Релігійна організація / річний дохід (руб.)	1970	1971	1972	1974	1980	1984	1987
Російська православна церква	2 400 890	2 478 230	2 495 860	2 624 264	3 036 600	3 417 200	3 656 400
Євангельські християни- баптисти	126 908	124 484	125 040	129 585	160 200	175 800	206 900
Адвентисти сьомого дня	8 949	9 864	10 636	11 418	11 800	12 800	29 100
Молокани	125	115	122	120	200	200	200
П'ятидесятники	-	-	-	4 628	6 900	20 300	19 100
Старообрядці (Білокриницька згода)	-	5 335	-	-	5 900	5 700	4 700

⁴⁶⁵ Складено автором за: ф.Р-4648, оп.6сч, спр.91, арк.59, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.112, арк.38, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.133, арк.37, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.171, арк.49, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.296, арк.44, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.381, арк.63, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.441, арк.62, ЦДАВО України.

Додаток В

Кількість православних громад на Донеччині (60-80-і рр. ХХ ст.)⁴⁶⁶

Рік	Кількість зареєстрованих громад
1967	94
1968	94
1969	94
1970	94
1971	92
1972	92
1973	92
1974	94
1975	90
1976	89
1977	88
1978	88
1979	88
1980	88
1981	87
1982	87
1983	87
1984	87
1985	87
1986	87
1987	87
1988	89

⁴⁶⁶ Складено автором за: ф.Р-4648, оп.6сч, спр.25, арк.30, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.45, арк.34, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.70, арк.54.; ф.Р-464, оп.6сч, спр.91, арк.56, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.112, арк.36, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.133, арк.35, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.152, арк.50, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.171, арк.47, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.191, арк.40, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.210, арк.61, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.232, арк.70, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.255, арк.43, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.276, арк.37, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.296, арк.43, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.321, арк.34, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.340, арк.60, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.360, арк.97, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.381, арк.61, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.403, арк.96, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.421, арк.98, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.441, арк.61, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.466, арк.6., ЦДАВО України.

Додаток Г

Кількість зареєстрованих (в дужках - незареєстрованих) релігійних організацій різних напрямів в Донецькій області⁴⁶⁷

Назва організації /рік	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1974	1980	1982	1984	1985	1986	1987	1988
Адвентисти сьомого дня	5 (1)	5 (1)	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
П'ятидесятники	- (20)	- (30)	- (34)	- (34)	- (34)	1 (33)	2 (25)	4 (17)	9 (7)	9 (5)	9 (5)	9 (5)	9 (6)	11 (N/A)
Свідки Єгови	- (5)	- (8)	- (9)	- (8)	- (8)	- (10)	- (13)	- (13)	- (12)	- (8)	- (8)	- (8)	- (7)	1
Старообрядці	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	1	1	1	1	1	1	1
Адвентисти-реформісти	- (2)	- (2)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	-	-	-	-	-	-	-
Істинна православна церква	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	-	-	-	-	-	-	-
Молокани	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Іудеї	- (9)	- (9)	- (7)	- (7)	- (8)	- (6)	- (3)	- (3)	- (1)	- (8)	-	-	-	-

⁴⁶⁷ Складено автором за: ф.Р-4648, оп.6сч, спр.25, арк.30, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.45, арк.34, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.70, арк.54.; ф.Р-464, оп.6сч, спр.91, арк.56, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.112, арк.36, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.133, арк.35, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.171, арк.47, ЦДАВО України; ф.Р-4648, ф.Р-4648, оп.6сч, спр.296, арк.43, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.340, арк.60, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.381, арк.61, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.403, арк.96, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.421, арк.98, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.441, арк.61, ЦДАВО України; ф.Р-4648, оп.6сч, спр.466, арк.6., ЦДАВО України.